

XXIV. évf.

2. szám

A.D. MMXXIII

Tartalom / Content

Előszó / Foreword

Lokálisok és lojalítások. Új eredmények a magyarországi zsidóság kutatásában Bányai Viktória.....	6
Localities and loyalties. New findings in the research on Hungarian Jewry Viktoria Bányai.....	7

Tanulmányok / Studies

A magyarországi zsidó helytörténetírás. Áttekintés és kívánságlista Local Jewish historiography in Hungary Overview and wish list Konrád Miklós.....	9
Zsidóellenes zavargások Vas megyében 1848-ban Anti-Jewish riots in Vas County in 1848 Balázs Edit.....	28
A marcali izraelita hitközség rabbijai 1889 és 1944 között Rabbis of the Jewish community of Marcal between 1889 and 1944 Huszár Mihály	37

Aknatornyok árnyékában A tatabányai zsidó közösség tagjai az asszimiláció útján In the shadow of pitheads Members of the Jewish community in Tatabánya on the road to assimilation Simonik Péter	56
Hűlt helyek. Valaha volt zsidó közösségek Komárom-Esztergom vármegye két kistélepülésén Gone for good. Bygone Jewish communities in two small settlements of Komárom-Esztergom County Szűcs József.....	71
„Ósi hittel, becsülettel a hazáért.” A győri 479. Szőgyi László cserkészcsapat “With faith and honour for the homeland” The 479th László Szőgyi Scout Troop of Győr Vörös Kata.....	85
„Zsidó (bajnok)csapat,” A zsidótörvények idején? “Jewish (champion) team,” During the Anti-Jewish laws? Balog Iván	102
Karinthy Ferenc viszonya a zsidóság(á)hoz Ferenc Karinthy’s relationship with (his) Jewishness Héjjas Flóra	118
Marczali Henrik és a vatikáni kutatások Henrik Marczali and his Vatican research Bárány Zsófia.....	129
Marczali Henrik háborús nézeteinek alakulása 1917–18-ban Historiográfiai vázlat The evolution of Henrik Marczali’s views on the war in 1917–1918 Historiographical sketch Turbucz Péter.....	140

A szegedi Pollák család a családkutatások tükrében: A közgyűjteményi informatika alkalmazási lehetőségei The Pollák family of Szeged in the light of genealogical research: Potential applications of information technology in public collections Hegedűs Szabina	149
--	-----

Beszámoló / Report

A zsidóság történetével kapcsolatos munkafolyamatok az MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltárában Workflows related to the history of Jewry in the Borsod- Abaúj-Zemplén County Archives of the National Archives of Hungary Kis József.....	185
--	-----

Recenziók / Reviews

Magyarország és a Római Szentszék III. (Exquisitae lucubrationes Cornelio Szovák amicabiliter dicatae). Szerkesztette: Tusor Péter, Kanász Viktor. Gondolat Kiadó, Budapest – Róma, 2022. 465 oldal. Magyarország és a Római Szentszék III. [Hungary and the Roman Holy See, Vol 3.] (Exquisitae lucubrationes Cornelio Szovák amicabiliter dicatae). Ed.: Péter Tusor, Viktor Kanász. Gondolat Kiadó, Budapest – Rome, 2022. 465 pages. (ism.: Orsós Julianna)	196
„Hűség és megújulás – A szerzetesi élet Magyarországon 1950–2000.” szerkesztette: Fejérdy András. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest, 2021. „Hűség és megújulás – A szerzetesi élet Magyarországon 1950–2000” [Fidelity and renewal – monastery life in Hungary, 1950–2000]. Ed.: András Fejérdy. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest, 2021. (ism.: Veszelyovszki Balázs).....	202
E számunk szerzői / The authors of this issue	206

LOKALITÁSOK ÉS LOJALITÁSOK.

Új eredmények a magyarországi zsidóság kutatásában

Bányai Viktória

Phd, tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet

Jelen lapszám tanulmányai egy konferencia előadásaiból indultak el. Az Új eredmények a magyarországi zsidóság kutatásában című konferenciát a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézete és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem Marczali Henrik Kutatócsoportja közösen szervezte meg 2021. szeptember 30-án, Budapesten. (A szervezőbizottságot Turbucz Péter, Huszár Mihály és Bányai Viktória alkották.) A két szervező intézmény egyaránt elkötelezett a magyarországi zsidóság történetének megismerésében, és a saját kutatásokon túl törekszik szakmai háttérként szolgálni egy tágabb tudományos közeg számára is. A találkozás elsődleges célja épp a tágabban értelmezett vidéki zsidóság kutatásával foglalkozók megszólítása volt: történészek, levéltárosok, muzeológusok, könyvtárosok számára lehetőséget teremteni új kutatási eredményeik bemutatására és a szakmai párbeszédre, ahol betekintést kapnak, szempontokat, inspirációt nyerhetnek egymás munkáiból, tapasztalataiból. Az ő elköteleződésük a vidéki zsidóság múltjának a megismerése iránt olyan példát jelent, amelyet érdemesnek tartottunk a szélesebb közönség elé is tárni. A konferencia másik fókuszja – a Marczali Henrik Kutatócsoporthoz kötődő kutatók munkájaként – Marczali Henrik (1856–1940) kiemelkedő történelmi munkássága volt: ebbe is bepillantást kap az olvasót.

Az akkor elhangzott 16 előadásból 11 érlelődött tanulmánnyá. Ezek sorát Konrád Miklós historiográfiai áttekintése nyitja, amely a zsidó helytörténeti kutatások jellemzőit foglalja össze a reformkortól napjainkig. Hangsúlyozza ezek nélkülözhetetlen voltát, megalapozó jellegét az összefoglaló munkák megalkotásához, és irányokat, témákat jelöl ki, amelyekben még igen sok a hiány, a tudományos tennivaló. A további tíz tanulmány mindegyike egy-egy mélyfúrás, bőséges forrásbázisra támaszkodva, újabb mozaikkal gazdagítva a magyarországi zsidóságról alkotott képünket, többek között a Konrád Miklós által hiányként megjelölt területeken.

A tanulmányok vidéki lokalitásai: Csepel, Kocs, Mocsa, Tatabánya, Győr, Szeged, Szombathely, Körmend, Kőszeg, Rábahídvég és Marcali. A lojalitás-dilemmákat és identitásválasztásokat, amelyek végigkísérik a 19. század végi és 20. századi magyar-zsidó történel-

met, általánosabb társadalom- és kultúrtörténeti kontextusba ágyazva exponálják. Képet kapunk a gazdasági szerepvállalás és társadalmi integráció látszólag problémamentes időszakairól, helyzeteiről és a katasztrófákról, üldözésről egyaránt. Az egyéni és közösségi dilemmák és választások legélesebb fénybe az I. világháború, a zsidó cserkészlet és a második világháború éveinek futballbajnokságai kapcsán kerülnek.

A kutatási eredmények közreadásával azt az idén sok vidéki településen meginduló munkát is segíteni szeretnénk, amellyel a holokauszt 80. évfordulójára készülve a helyi zsidó közösség történetét tekintik át, utolsó még megragadható nyomait dokumentálják.

LOCALITIES AND LOYALTIES.

New findings in the research on Hungarian Jewry

Viktoria Bányai

The papers in this issue are based on presentations of a conference. The conference titled *New Findings in the Research of the Hungarian Jewry* was organised jointly by the Institute for Minority Studies of the Centre for Social Sciences and the Henrik Marczali Research Group of the Jewish Theological Seminary – University of Jewish Studies, Hungary on 30 September 2021 in Budapest. (The organising committee consisted of Péter Turbucz, Mihály Huszár, and Viktória Bányai.) The two organising institutions are both committed to the history of Hungarian Jewry, and beyond their own research, they strive to provide a professional background for the wider academic community as well. The primary aim of the gathering was to address those involved in the research of rural Jewry in a broader sense: to create an opportunity for historians, archivists, museologists, librarians to present their new research findings and to engage in a professional dialogue, where they can gain insights, perspectives and inspiration from each other's work and experiences. Their commitment to learning about the past of rural Jewry is an example we thought worth sharing with a wider audience. Another focus of the conference was the outstanding work of the historian Henrik Marczali (1856–1940), as explored by researchers associated with the Henrik Marczali Research Group, which will also be presented to the reader.

Of the 16 lectures given at that time, 11 evolved into papers. The first of these is a historiographical overview by Miklós Konrád, which summarises the characteristics of Jewish local history research from the Reform era to the present day. It stresses the indispensable na-

ture of these studies, their importance as foundations for systematic reviews, and identifies directions and fields in which there is still a great deal of academic work to be done. Each of the other ten studies is a good example of deep drilling, drawing on a rich resource base, enriching our image of Hungarian Jewry with new insights, including in the areas identified by Miklós Konrád as needing more attention.

The rural localities of the papers are as follows: Csepel, Kocs, Mocsá, Tatabánya, Győr, Szeged, Szombathely, Körmend, Kőszeg, Rábahídvég, and Marcali. The dilemmas of loyalty and identity choices that accompany the Hungarian-Jewish history of the late 19th and 20th centuries are exposed in a more general socio- and cultural-historical context. We are presented with seemingly unproblematic periods and situations of economic empowerment and social integration, as well as of marginalisation and persecution. Personal and social dilemmas and choices are brought into sharpest focus in the context of World War I, Jewish scouting and the football tournaments of the World War II years.

By publishing these research findings, we would also like to support the work that will begin this year in many rural settlements to review the history of the local Jewish communities in preparation for the 80th anniversary of the Holocaust, and to document its last remaining traces.

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ HELYTÖRTÉNETÍRÁS.

Áttekintés és kívánságlista

LOCAL JEWISH HISTORIOGRAPHY IN HUNGARY

Overview and wish list

Konrád Miklós

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, TTI

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyarországi zsidóság historiográfiájában a helytörténetírás annál inkább különleges helyet foglal el, mivel ennek nemcsak szinte legrégebb, de kezdetektől fogva máig legelterjedtebb formája. A tanulmány áttekintést nyújt a magyarországi zsidó közösségekre vonatkozó helytörténetírás történetéről, annak reformkori kezdeteitől a rendszerváltás utáni korszakig.

ABSTRACT

Local history writing occupies a special place in the historiography of Hungarian Jewry, being not only its oldest but also its most widespread form. This study provides an overview of local history writing about Jewish communities in Hungary, from its beginnings in the Reform Era to the period following the regime change in 1990.

Kulcsszavak: helytörténetírás, zsidóság, asszimiláció, antiszemitizmus, identitás

Keywords: local history writing, Jews, assimilation, antisemitism, identity

Az európai keresztény társadalmakba — egyenjogúként és egyenrangúként — integrálódni törekvő zsidók által saját múltjukról a holokauszt előtt papírra vetett történeti művek jellegzetessége, hogy tudományos vagy ismeretterjesztő szándékuk mellett szerzőik azért írták őket, hogy közösségüket szolgálják, éspedig az adott ország zsidóságának olyan bemutatásával, amely korszaktól és szerzői szemlélettől függően a zsidók egyenjogúsítását, társadalmi befogadását, az antiszemitizmus elleni küzdelmet vagy a szekularizált polgárság zsidó

identitásának megerősítését volt hivatott segíteni.¹ Bár a nem zsidók meggyőzésére és a zsidó önkép formálására való törekvés, vagyis a történetírás instrumentalizációja máig kísért,² Auschwitz fundamentális cezúrát okozott. Az apologetikai célzat jószerivel eltűnt, több országban – mondhatni – nem is volt többé ki által és kiknek a védelmében írni.

A nyugati világban a zsidó történetírás széles körű „normalizációja” az 1970-es évekre tehető. Az ideológiai-közösségi célt felváltotta a tudományos szándék, a zsidó történelemmel foglalkozó – egyre kevésbé kizárólag zsidó – történészek betagozódtak a felsőoktatási, akadémiai intézményrendszerbe, az egyetemeken megszorodtak a *Jewish Studies* tanszékek és a különféle zsidó kutatóintézetek.

Ennek a normalizációnak is megvan azonban a határa. A holokauszt javarészt véget vetett ugyan az apologetikus történetírásnak, ám a szerzői távolságtartás és az objektivitásra törekvés tudományos követelménye elé ugyanakkor újabb – magyarázatra aligha szoruló – akadályt gördített. A kisebb és a szerzők számára gyakran személyes vagy családi emlékeik révén familiáris közösségek leírása esetében a szenttelen távolságtartás még nehezebb. Azoknál a településeknél, amelyek zsidó lakosait a második világháború idején részben, nagyrészt vagy kivétel nélkül megölték, az 1945 után írt helytörténeti munkák némileg még akkor is a megemlékezésről szólnak, amikor azokat szerzőik egyébként tudományos műveknek szánták, szánják.

A magyarországi zsidóság historiográfiájában a helytörténetírás annál is inkább különleges helyet foglal el, mivel ennek nemcsak szinte legrégebbi, de kezdetektől fogva máig legelterjedtebb formája.³ A tetszés szerint magyarországi vagy magyar zsidókról írt történeti munkák zöme helytörténet.⁴ Ez részben onnan ered, hogy a magyar

¹ *Michael Brenner*: *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton–Oxford 2010. 6–7., 10–11.; *Todd M. Endelman*: Introduction. In: *Comparing Jewish Societies*. Ed. Uó. Ann Arbor 1997. 1–21. A zsidó történetírás dilemmáiról lásd legutóbb: *Comment s'écrit l'histoire juive*. Éd. Sylvie-Anne Goldberg. Paris 2019.; *Saló Baron*: *The Past and Future of Jewish Studies in America*. Ed. Rebecca Kobrin. New York, 2022.; *Klaus Hödl*: Major Trends in the Historiography of European Ashkenazic Jews from the 1970s to the Present. *Jewish History* 35. (2021) 153–177.

² *Michael A. Meyer*: New Reflections on Jewish Historiography. *The Jewish Quarterly Review* 97. (2007) 661.

³ Az eddigi legteljesebb, de mára kiegészítésre szoruló bibliográfia: *Haraszi György*: Hágár országában. Hitközség-történeti monográfiák, [nagyobb] helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről. Bp., 2008.

⁴ A hazai zsidó népességet az 1867-es emancipáció előtt logikusabbnak tartom „magyarországinak”, míg utána inkább „magyarnak” nevezni. A holokauszt

zsidó történetírás már legelső, főleg (neológ) rabbikból álló művelői döntő jelentőséget tulajdonítottak ennek a műfajnak. A magyar zsidók múltjának ábrázolásáról kifejezetten zsidó szempontból elmélkedő szerzők fejtegetéseit vizsgálva két konstans elem figyelhető meg. Az első, amint ezt már többen aláhúzták,⁵ a helytörténetírásra való ismételt felhívás. Ennek szükségességét hangoztatta Bernstein Béla (1868–1944) szombathelyi, majd nyíregyházi rabbi 1894-ben,⁶ Blau Lajos (1861–1936), az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója 1928 és 1930 között megjelent cikkeiben,⁷ illetve Scheiber Sándor (1913–1985) dunaföldvári rabbi, majd szintén a Rabbiképző igazgatója a holokauszt után.⁸ A visszatérő érv szerint a helytörténeti munkák a helyi érdeken túlmenően azért is nélkülözhetetlenek, mivel – Blau Lajos gyakran idézett szavaival – „a magyar zsidók történetének alapkövei csak az egyes hitközségek monográfiái” lehetnek.⁹ Scheiber Sándor fogalmazásában: a „részletkutatások” elvégzése nélkül, és ezen „elsősorban” az egyes hitközségek történeteit értette, „a magyar zsidóság története [...] jó lelkiismerettel el sem készíthető”.¹⁰

tapasztalatából visszanezve, illetve zsidó nacionalista szemszögből nyilván a „magyarországi zsidók” az adekvát minősítés. A jeruzsálemi Héber Egyetem első történész nemzedékéről, a zsidó történelmet cionista szemlélet alapján újraértelmező „Jeruzsálemi iskoláról” lásd *David N. Myers: Re-Inventing the Jewish Past: European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*. New York, 1995.

⁵ A magyar zsidó történetírásról lásd „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket”. Tanulmányok a zsidó történetírásról. Szerk. Gantner Brigitta Eszter – Schweitzer Gábor. Bp., 2005., különösen: *Schweitzer Gábor: A magyarországi zsidó történetírás önképe és fogadtatása 1945 előtt*. Historiográfiai áttekintés, uo. 60–92.

⁶ *Bernstein Béla: A székesfehérvári zsidók története*. Magyar-Zsidó Szemle 11. (1894) 460.

⁷ *Blau Lajos: A magyar zsidók története*. In: *Zsidó Évkönyv az 5689. bibliai évre*. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Bp., 1928–1929. 161–162.; *Uő: Magyar városok monográfiája*. Magyar-Zsidó Szemle 47. (1930) 218–219.

⁸ *Scheiber Sándor: Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon*. In: *Szolgásgból — szabadságba*. Az Országos Rabbiképző Intézet Hallgatóinak ünnepi kiadványa 5707/1947. Bp., 1947. 5–6.; *Uő: Előszó*. In: *Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története*. Bp., 1966. 5–7.

⁹ *Blau L.: Magyar városok monográfiája* i. m. 219.

¹⁰ *Scheiber S.: Zsidó tudományos tennivalók* i. m. 5. Scheiber 1966-ban is azonos véleményen volt: a magyar zsidóság átfogó történetének megírását megelőzően „előbb” néhány „nagy múltú vagy népes hitközség történetét” kívánta nyomtatásban látni, mivel „az összkép csak a részletek tisztázása után rajzolható meg megnyugtató alapossággal”. *Scheiber S.: Előszó* i. m. 5.

A logikusnak tűnő érv erejét gyengítette, hogy olykor hangoztatói is ellentmondtak neki, így Blau Lajos az 1928–1929-es Zsidó Évkönyvben, ahol a németországi zsidó hitközségek történetét rendszerezetten bemutató Germania Judaica mintájára egyfajta Hungaria Judaica megalkotásának szükségességére hívta fel az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat figyelmét, majd minden átmenet nélkül kijelentette: „Sürgős feladat a »Magyar Zsidók Történeté«-nek megalkotása, még mielőtt a »Hungaria Judaica« valósággá válik.”¹¹ A zsidó helytörténeti munkák prioritását hangsúlyozó érvelés további gyenge pontja, hogy a „részekből épül az egész” logikáján túl a szerzők semmiféle árnyaltabb érveléssel nem támasztották alá, és ami még meglepőbb: a feladat megállapításán túlmenően arra sem tértek ki, vajon a majdani átfogó nagy mű megalkotása érdekében a helytörténeti dolgozatoknak milyen metodológiát kellene követniük, milyen szempontrendszer alapján kellene elkészülniük, milyen kérdésekre kellene válaszokat keresniük.

Ezzel eljutottam a zsidó történetírás feladatairól zsidó szemszögből érkező, Scheiber Sándorral záruló szerzők írásain végigvonuló másik sajátossághoz, ami a történetelméleti kérdések figyelmen kívül hagyása. Ez részben talán azzal magyarázható, hogy jelentős műveltségük dacára a szerzők nem voltak professzionális történészek,¹² tehát a „céhbeli” történészek közötti eszmecseréktől elszigetelten írták műveiket, részben pedig talán azzal is, hogy a zsidó múlt olyan személyes élményként élt bennük, ami megakadályozta, hogy azt elvont elméleti szűrőkön át értelmezzék.

A helytörténetírást – érdemei elismerése mellett – jellegéből adódóan „korlátolt érvényűnek” tekintő Nathaniel Katzburg (1922–2006) úgy vélte, hogy a magyar zsidó történetírás túl nagy jelentőséget tulajdonított ennek a műfajnak.¹³ Edelstein Bertalan (1876–1934) budai rabbi ennél radikálisabban fogalmazott. Bernstein Bélának a szombathelyi zsidók történetét feldolgozó munkája kapcsán a helytörténeti

¹¹ Blau L.: A magyar zsidók története i. m. 161–162.

¹² Ez még „A zsidók története Magyarországon a XVIII. századig” témakörben 1914-ben habilitált és a Budapesti (1921-től Pázmány Péter) Tudományegyetemen az 1940-es évek elejéig magántanárként oktató Büchler Sándorról is elmondható, aki főállásban 1897-től Auschwitzba deportálásáig keszthelyi főrabbiaként működött. Magántanári kinevezéséről lásd *Schweitzer Gábor*: Rabbi a katedrán. Büchler Sándor magántanári habilitációja 1914-ben. *Történelmi Szemle* 44. (2002) 135–143.

¹³ *Nathaniel Katzburg*: Hungarian Jewish Historiography. In: *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977: A Centennial Volume*. Ed. Moshe Carmilly-Weinberger. New York, 1986. 230.; *Uő*: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű? (MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 12.) Bp., 1995. 5–6. (Az idézet az utóbbi írás 5. oldalán.)

munkákat en bloc érdektelennek ítélte: „A hitközségek kezdetei, történetük, fejlődésük tökéletesen hasonlítanak egymáshoz. Csak éppen a nevet és az évszámokat kell helyettesíteni, hogy más-más község történetét nyerjük, a tények szinte a legapróbb részletekig azonosak.”¹⁴

E kritikus megjegyzések dacára írásom végén a zsidó helytörténeti kutatások nélkülözhetetlensége mellett érvelnék. Ám e tanulmány fő célja, hogy áttekintést nyújtson a magyarországi zsidó közösségekre vonatkozó helytörténetírás historiájáról. A témában még nem született átfogó elemzés. Részletekbe menő vizsgálatra ez az írás sem vállalkozik, az alábbiakban csak néhány szempont kiemelésére szorítkozom.

Neológ (hely)történetírás a holokauszt előtt

A zsidók modern kori történelmének kezdete máig előszeretettel vitatott kérdés,¹⁵ ám az emancipáció korának végét illetően a korszakolás problémája nem létezik. A holokauszt cezúrája adott. Ennek megfelelően először a soát megelőző egy évszázad zsidó helytörténetírásáról ejtek szót.

Löw Lipót (1811–1875), a magyar zsidóemancipáció harcosa, a legnagyobb hatású magyarországi reformrabbi és egyben a Wissenschaft des Judentums egyik első jelentős hazai művelője az 1840-es évek derekán publikálta első tudományos igényű történeti munkáit.¹⁶ A magyar zsidó történetírás úttörőjének művével szinte egy időben, 1846-ban már az első, kis jóindulattal helytörténetinek tekinthető mű is megjelent: Zipser Mayer/Maier (1815–1869) székesfehérvári, majd rohonci rabbi tanulmánya a budai zsidókról a török uralom alatt a lipcsei Der Orient című hetilap tudományos mellékletében látott napvilágot.¹⁷ A hitközségeik történetét megíró rabbik hosszú sorát 1864-ben szintén Zipser nyitotta meg a rohonci hitközség 17–18. századi tör-

¹⁴ *Edelstein Bertalan*: A zsidók története Szombathelyen 1687–1909. Egyenlőség, 1914. május 17. melléklet 3.

¹⁵ *Michael A. Meyer*: Where Does the Modern Period of Jewish History Begin? In: *Uő: Judaism within Modernity: Essays on Jewish History and Religion*. Detroit, 2001. 21–31.

¹⁶ *Leopold Löw*: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. Erster Artikel. In: *Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr 5606*. Hrsg. Isidor Busch. Wien, 1845. 57–76.; *Uő*: Die Schicksale und Bestrebungen der Juden in Ungarn, seit dem elften Jahrhundert bis auf unsere Zeit. Zweiter Artikel. In: *Kalender und Jahrbuch für Israeliten auf das Jahr (1847) 5607*. Hrsg. Isidor Busch. Wien, 1846. 82–105.

¹⁷ *Maier Zipser*: Die jüdischen Zustände unter der 150-jährigen Türkenherrschaft, Literaturblatt des Orients, 1846–1847. Idézi *Katzburg, N.*: Hungarian Jewish Historiography i. m. 216.

ténetét felvázoló tanulmányával, amelyet Löw Lipót tett közzé Ben Chananja című lapjában.¹⁸

Zipser Mayer úttörő munkáit követően az 1880-as évekig kellett várni, míg megjelent az első magyar nyelvű helytörténeti monográfia, Löw Immánuelnek (1854–1944) és Kulinyi Zsigmondnak (1854–1905) a történészek által máig haszonnal forgatott könyve a szegedi zsidókról.¹⁹ Az 1890-es évektől a zsidó helytörténeti monográfiák publikálása rendszeressé vált. A századvégtől a vészkorszakig minden évtizedre jutott néhány olyan monográfia, amelyet a zsidó történelemmel vagy az adott város, illetve megye történetével foglalkozók máig használnak. Anélkül, hogy hosszú felsorolásokba bocsátkoznék, megemlíteném Pollák Miksa (1868–1944),²⁰ Büchler Sándor (1869–1944),²¹ Bernstein Béla,²² Weisz Gábor (1857–1943),²³ Kun Lajos (1886–1944)²⁴ és Silberstein Adolf (1905–?)²⁵ műveit.

A dualizmus alatt és a Horthy-korban megjelent zsidó helytörténeti írások szerzői zömében neológ rabbik voltak (esetleg a rabbi-helyettesi funkciót is ellátó hitközségi titkárok, mint Weisz Gábor), akik megfelelő Bernstein Béla és Blau Lajos felhívásának,²⁶ megírták

¹⁸ *M[ai]er. Zipser: Die Schicksale und Bestrebungen der israelitischen Gemeinde zu Rechnitz. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Israeliten im 17. und 18. Jahrhundert. Ben Chananja, 1864. április 27. 347–354.; Uo. 1864. május 18. 403–411.; uo. 1864. május 25. 423–426.; Uo. 1864. június 8. 489–490.; Uo. 1864. június 29. 527–530.; Uo. 1864. július 6. 548–551.; Uo. 1864. július 20. 588–591.; Uo. 1864. július 27. 599–600.; Uo. 1864. szeptember 21. 759–764.; Uo. 1864. október 5. 795–797.; Uo. 1864. november 2. 867–869.; Uo. 1864. november 16. 933–938.; Uo. 1864. november 23. 958–962.; Uo. 1864. december 28. 1048–1054.; Uo. 1865. január 18. 57–60.; Uo. 1865. február 1. 83–85.; Uo. 1865. február 8. 100–101.; Uo. 1865. február 22. 130–134.*

¹⁹ *Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged, 1885.*

²⁰ *Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban. A legrégebb időktől a mai napig. Bp., 1896.*

²¹ *Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Bp., 1901.*

²² *Bernstein Béla: A zsidók története Vas megyében. Magyar-Zsidó Szemle 29. (1912) 251–266.; Uo. 30. (1913) 161–208.; Uo. 30. (1913) 243–274.; Uo. 31. (1914) 17–49.; Uo. 31. (1914) 105–121.; Uo. 31. (1914) 265–279.; Uo. 32. (1915) 9–24.; Uo. 32. (1915) 89–99.*

²³ *Weisz Gábor: A pécsi izraelita hitközség monográfiája. Pécs 1929.*

²⁴ *Kun Lajos: A veszprémi zsidóság múltja és jelene (1750–1931). Eredeti okmányok és jegyzőkönyvek alapján. Karcag, 1932.*

²⁵ *Silberstein Adolf: Hódmezővásárhelyi zsidók. Hódmezővásárhely, 1943.*

²⁶ *Bernstein B.: A székesfehérvári zsidók története, i. m. 460.; Blau L.: Magyar városok monográfiája i. m. 219.*

hitközségük múltját. A legtöbb esetben a kiadók is felekezeti intézmények voltak, legyen az kulturális egyesület, mint az 1894-ben alakult Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, vagy maga az érintett hitközség. Az 1930-as években a szerzői kiadások gyakoribbá váltak. A változó minőségű művek között kiváló, mai szemmel is komoly tudományos értékkel bíró munkák születtek, így a fentebb idézettek, amelyek közül némelyik, például Pollák Miksa vagy Büchler Sándor monográfiája széles körű levéltári kutatáson nyugodott.

E neológ rabbi-történészek művei ugyanakkor olyan magától értetődően szubjektív munkák voltak, hogy erről a szerzőknek eszükbe sem jutott külön nyilatkozni, hiszen szubjektivitásuk hivatásukból fakadt: – neológ rabbikként a magyar (neológ) zsidóság képviselőjében és érdekében írtak és beszéltek. Egyéni karakterüktől függetlenül egyeseket reményteljesebb lelkesedés fűtött, másokban fel-feltört némi keserűség, de az általuk bemutatott történet a felvilágosodás és az emancipáció korától kezdődően nem szólhatott másról, mint a magyar nemzetnek – a nem zsidókkal egyenjogú – tagjaivá válni teljes szívből óhajtó zsidókról (az ortodoxok esetében a felvilágosodás útján sajnálatosan még, de már bizvást nem sokáig lemaradt hitsorsosokról), illetve a zsidókat olykori kisebb megakadások ellenére alapvetően befogadó, mert ezer éve szabadságszerető és toleráns magyarokról.²⁷

E tekintetben a helytörténeti írások nem különböztek a neológ történetírás egyéb produktumaitól. Az ideológiai alapvetés azonos maradt. A zsidóság történelmi hivatása szerint cselekedett, amikor minden erejével arra törekedett, hogy felekezetként beolvadjon a többségi társadalmakba, a hazai zsidóság esetében a magyar nemzettestbe, ami annál könnyebben ment, mivel – a reformkorban megjelent és a zsidótörvényekig ismételt állítás szerint – a magyarok Európa más népeihez képest mindenkor toleránsabban viselkedtek a zsidókkal. Ha olykor felébredt is közöttük az antiszemitizmus, ez elsősorban külföldi hatásra történt.²⁸ A jeruzsálemi szentély pusztulása óta kizárólag felekezetet alkotó – vagyis más nemzetekbe beolvadni képes – zsidók és a befogadó magyarok sorsközössége az 1848–49-es forradalom és szabadságharc alatt pecsételtetett meg. E két év története, írta Bernstein Béla 1898-ban, „kézzelfoghatóan bebizonyította, hogy a magyar-

²⁷ Konrád Miklós: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre. Századok, 150. (2016) 631–665.

²⁸ A gondolat egyik első, illetve egyik utolsó megfogalmazására lásd Bloch Móritz: A zsidókról. Pest 1840. 13.; (K.): A magyar zsidóság önvédelmi küzdelme. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. április 13. 9.

országi zsidók már akkor beolvadtak lelkileg a magyar állameszmébe, ha nyelviileg még nem is nagy mértékben”.²⁹

A tény, hogy a helytörténeti írásokat zömében neológ rabbik írták, nemcsak meghatározta, de be is határolta őket. Ha a vallási hagyomány egyes elemeihez e rabbi-történészek kritikusan viszonyultak is, magukat természetesen e hagyományon belül helyezték el, ami a szekuláris zsidó identitásnak jószerivel még a felvetését is kizárta.³⁰ A neológ történetírást az is korlátozta, hogy a rabbi-történészek felekezetük képviselőként szólaltak meg, írásaikban felekezetük kvázi hivatalos álláspontját kellett tükrözniük. Ez azzal a következménnyel járt, hogy míg elejtett nyilatkozataikban, cikkekben, parlamenti felszólalásokban keresztények és zsidók ellentmondhattak és folyamatosan ellent is mondtak a zsidóság felekezeti korlátozott, egyaránt közmegegyezéses és nyilvánvalóan hamis definíciójának,³¹ a neológ történetírásnak meg kellett felelnie a hazai zsidóság integrációja e szinte hivatalos politikai feltételének.

A neológ történetnézőlétekből fakadóan a hazai zsidóság története az emancipációval lényegében befejeződött. Amint Löw Lipót írta 1867 nyarán, fél évvel a zsidókat egyenjogúsító 1867. évi XVII. törvény cikk megszavazása előtt: „Az emancipáció törvénye hozatalával új korszak kezdődik a magyar zsidóságra nézve. Politikailag és társadalmilag a nemzettel összeolvadván ezentúl csupán egyházi története lehet a magyar zsidóságnak.”³² A soproni zsidók történetéről 1896-ban kiadott könyvében Pollák Miksa azonos véleményt fogalmazott meg. Az emancipációval, deklarálta a főrabbi, „le is záródik itt hazánkban a tulajdonképpen értelemben vett speciális zsidó történet. Azon túl már a zsidók a többi polgárok közé tartoznak és az összességnek történetébe szövődik bele a zsidóhitű állampolgárok története is.”³³ Hogy a könyv alcíme szerint a soproni zsidóknak „a legrégebbi idők-

²⁹ *Bernstein Béla*: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp., 1898. 2.

³⁰ A szekuláris zsidó identitásnak a kulturális cionizmushoz köthető kialakulásához lásd *Steven J. Zipperstein*: Elusive Prophet: Ahad Ha'am and the Origins of Zionism. Berkeley–Los Angeles 1993. Eltérő véleményre lásd *David Biale* könyvét, aki szerint a szekuláris identitás gondolata a kezdetektől végigvonul a zsidó esztétörténeten. *David Biale*: Not in the Heavens: The Tradition of Jewish Secular Thought. Princeton, NJ.–Oxford 2011.

³¹ *Konrád Miklós*: Zsidó nemzet, nép, felekezet, faj? Keresztény meghatározások és neológ önmeghatározások a reform- és dualizmus kori Magyarországon. In: Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában. Szerk. Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla. Bp., 2016. 93–114.

³² *Löw Lipót*: A magyar zsidók története. Előleges hirdetmény és kérelem. A Hon, 1867. szeptember 3. [2.]

³³ *Pollák M.*: A zsidók története Sopronban i. m. 241.

től a mai napig” tartó történetét mégsem zárta le 1867-tel, ezt Pollák csupán azzal indokolta, hogy a hitközség kulturális intézményeiről is meg kívánt emlékezni. Szemléletének eredményeképpen a 379 oldalas könyvben az 1867 és 1896 közötti korszaknak mindössze tíz oldalt szentelt.

Mielőtt felhúznánk szemöldökünket az emancipáció utáni magyar zsidó történet e – mondhatni – tagadása láttán, érdemes felidézni a gondolat stratégiai csáberejét. Ha a zsidók „politikailag és társadalmilag” nem alkottak többé corpus separatumot, általánosító kifogást sem lehetett megfogalmazni velük szemben. A befogadásra vágyó zsidó értelmiségiek egyébként más európai országokban is azonos következtetésre jutottak. Amint a neves francia zsidó orientalista, James Darmesteter (1849–1894), a Collège de France tanára, a zoroasztrizmus szent könyvének, az Avesztának a fordítója írta 1881-ben: „1791. szeptember 28-ától [vagyis az emancipációs törvény megszavazásának napjától] Franciaországban a zsidóknak nincs többé története — ekkortól csak a francia judaizmus történetéről beszélhetünk.”³⁴

Aki tehát a holokauszt előtt megjelent zsidó helytörténeti munkákban a dualizmus kori vagy pláne a Horthy-kori neológ zsidóság történetének politikailag kényesebb aspektusaira lenne kíváncsi – a zsidók beolvadási vágyának határait vagy a keresztény magyar lakosság antiszemitizmusára –, az alapvetően csalódnai fog.³⁵ Ugyanakkor a rabbi-történészek (hely)történeti művei hiányosságaik dacára is nélkülözhetetlenek, nemcsak az általuk közölt és azóta elpusztult források miatt, de azért is, mivel a korabeli magyar zsidó világot töviről hegyire ismerő, annak közelmúltjában is lelkiileg benne élő rabbik számos megállapítása érzékeny éleslátásról tanúskodik.

Megjegyzem végül, hogy az apologetika sem vezet feltétlenül téves megállapításokra. Amint Blau Lajos írta a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben 1928-ban: „A magyar zsidók története az egyetemes magyar történet integráló [értsd: integráns] része, magyar történet.”³⁶ Mi más?

Külföldön megjelent emlékkönyvek

A soát követő négy és fél évtized során a magyarországi zsidóságról szóló helytörténeti írások többségét a külföldön – zömében Izraelben, kisebb részben az Egyesült Államokban – kiadott emlékkönyvek tették ki. A szerzők és szerkesztők az adott településekről, illetve

³⁴ *James Darmesteter: Coup d'œil sur l'histoire du peuple juif.* Paris, 1881. 17.

³⁵ A trianoni békeszerződés következtében Magyarországtól elkerült területeken élő zsidók történeti munkáira itt nem térek ki, csak jelzem: a magyarországi kiadványokkal szemben Erdélyben már cionista szemléletű helytörténeti munkák is megjelentek. Lásd például *Szabó Imre: Erdély zsidói 1.* Talmudisták, chászidok, cionisták. Cluj, 1938.

³⁶ *Blau Lajos: Közös tudományos munka. Magyar-Zsidó Szemle 45.* (1928) 34.

megyéből alijázott vagy Amerikába kivándorolt holokauszt-túlélők voltak. A kiadás költségeit néha maguk a szerzők állták, de legtöbbször az adott városból-megyéből kivándoroltak egyesületei: a Désről szóló, 1970-ben megjelent emlékkönyvet a Dés és Vidékéről Elszármazottak Landsmannschaftja, a pápai zsidóságról 1972-ben összeállított könyvet az Izraelben élő Pápai Zsidók Emlékbizottsága adta ki.³⁷ A kötetek általában kétnyelvűek, egy héber és egy magyar nyelvű részt tartalmaznak, de a Máramaros megyei zsidóságról 1983-ban megjelent könyv háromnyelvű, héber, angol és jiddis.³⁸ A deportált hitsorsosoknak emléket állító, az askenázi zsidó történelemben évszázados hagyományra visszatekintő Memorbuchokat idéző emlékkönyvek jelentős részénél a helytörténeti műfajbesorolás persze nem igazán adekvát.³⁹ A jogfosztáshoz és deportáláshoz passzívan asszisztáló keresztény magyar lakossággal szemben olykor heves indulattal, a valaha hazának érzett szülőföld iránt fájdalmas nosztalgiával telített visszaemlékezések a pusztulás elbeszélései és a kegyeletes emlékezés mementói.⁴⁰ Amint a nagyvárad zsidóság 1981-ben megjelent emlékkönyvének szerkesztőbizottsága írta a kötet előszavában: „A könyv leíró részei tájékoztatnak, de a versek és [szépirodalmi] könyvrészletek el is gondolkoztatnak, tűnődésre bírnak bennünket, olyfajta emlékezésre, ami az elrévedés félébrenlétében-félálmában valóban összetalálkoztat bennünket kínhalált szenvedett szeretteinkkel. S voltaképpen ez az Emlékkönyv főcélja.”⁴¹

Tudományos szempontból ezeknek a könyveknek a többsége nem értékelhető, de szerzőiknek nem is a tudomány szolgálata volt a céljuk, amint ezt Scheiber Sándor már 1972-ben aláhúzta: „Leginkább a fasizmus és a nagy katasztrófa adatait szedik össze, és a mártírok névsorának összeállítására törekszenek. A monográfiák értékét szerzőik személye és igényessége szabja meg. Legtöbbször az a hiba, hogy kevés forrás áll rendelkezésre, a magyarországi levéltári anyagot nem hasz-

³⁷ *Singer Zoltán*: Volt egyszer egy Dés... Bethlen, Magyarláros, Retteg, Nagyilonda és környéke. I–II. Tel-Aviv 1970.; *Láng Jehuda-Gyula*: A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírhalt pápai és környékbeli zsidók emlékére. Tel-Aviv 1972.

³⁸ *The Marmaros Book: In Memory of a Hundred and Sixty Jewish Communities*. Eds. S. Y. Gross – Y. Yosef Cohen. Tel-Aviv, 1983.

³⁹ A kelet-európai holokauszt-túlélők által kiadott emlékkönyvekről lásd *Memorial Books of Eastern European Jewry: Essays on the History and Meanings of Yizker Volumes*. Ed. Rosemary Horowitz. Jefferson, NC. 2011.

⁴⁰ A keserű indulat kifejezésére lásd *Jólesz Károly*: Emlékkönyv. Kisvárdai és környéke zsidósága. Tel-Aviv, 1980. 9–10.; Egri zsidók. Szerk. Ehrenfeld Arthur – Klein Tibor. Jeruzsálem, 1975. [6.]

⁴¹ A szerkesztőbizottság: Előszó. In: A Tegnap városa. A nagyvárad zsidóság emlékkönyve. Szerk. Schön Dezső et al. Tel-Aviv, 1981. 9.

nálják fel.”⁴² Scheiber ítéletének helyessége az azóta megjelent kötetek fényében sem szorul revízióra, ami nem jelenti azt, hogy egyes művek, amint azt már Scheiber is megjegyezte, ne lennének tudományos szempontból is figyelemre méltóak, így Szilágyi-Windt Lászlónak (1902–1982) a nagykállói, Gonda Lászlónak (1910–1985) a debreceni, vagy Carmilly-Weinberger Mózesnek (1908–2010) a kolozsvári zsidóságról írt munkái.⁴³

Az emlékkönyvek műfajból adódó korlátja, hogy elsöprő többségük a vézskorszakra koncentrál, így az azt megelőző korszakokról csak vázlatos áttekintést nyújtanak. A történész szempontjából feltétlen érdekünk, hogy a kötetekben számos fénykép található, s hogy a vézskorszakot megelőző időkről szóló részekben a szerzők általában a mindennapi élet bemutatására fektették a hangsúlyt, ami akkor is érdekes, ha nyilvánvaló, hogy a visszaemlékezők részéről tárgyilagosság ezekben a részekben sem várható el.

A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái

Magyarországon a második világháború vége és a rendszerváltás között a zsidó helytörténetírás terén az egyetlen jelentős kezdeményezés a magyar zsidó tudományosság fenntartásában oroszlanrészt vállaló Scheiber Sándor nevéhez fűződik. Az általa szerkesztett *A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái* című sorozat első kötete, Schweitzer József (1922–2015) főrabbi könyve a pécsi hitközségről 1966-ban jelent meg,⁴⁴ az utolsó, a Tolna megyei zsidók történetét 1867-ig tárgyaló, Szilágyi Mihály mellett szintén Schweitzer József által jegyzett munka 1982-ben.⁴⁵ Az összesen tizenegy kötetből álló sorozatból három kissé kilóg a sorból,⁴⁶ a többi nyolc eltérő terjedelmű írásműveket takar, hiszen míg egyesek valóban monografikus jellegű és terjedelmű feldolgozások, mások több hitközség múltjának rövid ismertetésére korlátozódnak.

⁴² *Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatása.* In: Grünwald Fülöp – Harsányi László – Schück Jenő: *Öt község.* Bp., 1972. 39.

⁴³ *Szilágyi-Windt László: A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története.* Haifa, 1959.; *Gonda Moshe Élijáhu: A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére.* Tel-Aviv, É. n. [1967.]; *A kolozsvári zsidóság emlékkönyve.* Szerk. Carmilly-Weinberger Mózes. New York, 1970.

⁴⁴ *Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története.* Bp., 1966.

⁴⁵ *Schweitzer József – Szilágyi Mihály: A Tolna megyei zsidók története 1867-ig.* Bp., 1982.

⁴⁶ *Moess Alfréd: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846.* Bp., 1968.; *Dávid Ferenc: A soproni ó-zsinagóga.* Bp., 1978.; *Scheiberné Bernáth Lívia: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig.* Bp., 1981.

Ezzel együtt a Magyarországi Izraeliták Országos Képvisellete által kiadott kötetek a magyar zsidó helytörténetírás máig legegységesebb, minőségében is legegyenletesebb korpusza. A korábbi idők zsidó történetírására emlékeztet, hogy az adott hitközségek rabbijainak portréi kiemelt helyet foglalnak el. A reform- és dualizmus kori antiszemitizmus tárgyalásának felületessége e könyvek visszatérő gyenge pontja.⁴⁷ Ezzel szemben a Horthy-kori antiszemitizmusnak a szerzők jóval részletesebb figyelmet szenteltek, egyrészt mivel az előző korszakhoz képest azt érthetően sokkal súlyosabbnak ítélték, másrészt mivel ezekről az évtizedekről legtöbbször már saját, több esetben felnőttkori emlékekkel is rendelkezett, végül feltehetően mivel a Horthy-kor sötét színeiben ábrázolása beleillett a kommunista diktatúra hivatalos szemléletébe.

Mai szemmel ezekben a könyvekben mégsem annyira a diktatúrában óhatatlan öncenzúra jelei a feltűnők, mint inkább a korábbi, a dualizmus kori liberális nacionalizmus, illetve a Horthy-kori illiberális nacionalizmus idején megjelent zsidó (hely)történeti írásokhoz képest szabadabb hangvétel. A magyar társadalomba integrálódni vágyó zsidók képviselőiben nyilatkozók számára a reformkortól a vészkorszakig kötelező volt a zsidók elmagyarosodásának, magyar „érzésének” és „szívének” szónokias hangoztatása. Ezek az állítások egyfelől nem feleltek meg a valóságnak, hiszen az északkeleti megyék ultraortodox zsidósága elutasította az asszimilációt, másfelől ez a (kényszeres) hazafiaskodás abszurd túlzásokhoz vezetett. „Hát nem magyarnak érezte magát a zsidó mindig?” – vetette fel a kérdést 1896-ban a művészeti író Lázár Béla (1869–1950) a középkori zsidók kapcsán, míg 1917-ben Groszmann Zsigmond (1880–1945) rabbi-történész úgy vélte, „a hazai zsidóság [...] érzelmében mindig magyar volt”.⁴⁸ A holokauszt után már a Magyarországon maradt zsidók sem érezték úgy, hogy ilyen kijelentéseket kellene tenniük. Ami korábban nem fordulhatott elő, a kőszegi, illetve a szentesi zsidók kapcsán Har-

⁴⁷ A megjegyzés értelemszerűen nem vonatkozik a győri zsidóság történetét eleve csak 1930-tól tárgyaló kötetre, amelyet szerzője egy korábbi, ezzel az évvel záruló munka folytatásának szánt. Lásd *Domán István: A győri izraelita hitközség története (1930–1947)*. Bp., 1979.; *Kemény József: Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Győr, 1930.

⁴⁸ *Lázár Béla: A magyar zsidóság és a millennium. Egyenlőség, 1896. január 3. 5.*; *Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870)*. Bp., 1917. 49. [Kiemelések tőlem — K. M.] Még a kultúrcionista Múlt és Jövő is úgy tett néha, mintha nem lenne (ultra)ortodox zsidóság. A „magyar zsidóságnak”, jelentette ki a főszerkesztő Patai József 1914 tavaszán, „anyanyelve, érzése, nótája, kultúrája magyar”. *Patai József: Nyílt válasz a „Huszadik Század”-nak a „Múlt és Jövő”-höz intézett nyílt levelére*. Szabó Dezsőnek. *Múlt és Jövő* 4. (1914) 220.

sányi László (1897–1981) a hazai zsidóság asszimilációjának „kóros elhajlására” mutató jeleiről, egyesek „túlzottan asszimiláns” nyilatkozatairól beszélt.⁴⁹ A sorozatban megjelent kötetek további erénye, hogy némelyik az adott hitközség 1918 előtti korszakát is hosszabban ismertette, valamint hogy a hitközség belső életének a tárgyalása mellett már némi, például a helyi zsidóság szakmai megoszlását taglaló társadalomtörténet sem hiányzott. A sorozat kötetei máig megkerülhetetlen történeti munkák.

A külföldön megjelent emlékkönyvek és a hazai felekezeti helytörténetírás mellett, mintegy megelőlegezve a rendszerváltást követő új korszakot, az 1980-as évek közepétől, jóllehet még csak rövidebb írások formájában, de fel-feltűnedeztek már a hazai zsidóságról szóló első olyan helytörténeti munkák, amelyek szerzői professzionális történészek, illetve etnográfusok voltak.⁵⁰

A rendszerváltás után

A zsidó helytörténetírás szempontjából a rendszerváltás két tekintetben is alapvető fordulatot hozott. Egyrészt roppant mértékben megsokasodtak a témába vágó könyvek és tanulmányok. Másrészt ezek szerzői elsöprő többségükben már nem zsidók. Az utóbbi jelenség a magyarországi zsidó múlt hazai kutatói esetében általában is helytálló, de már csak azért is megjegyzendő, mivel korábban a csekély számú nem zsidó szerző között a helytörténetírással foglalkozók végképp ritkaságszámba mentek.⁵¹

⁴⁹ *Harsányi László*: A kőszegi zsidók. Bp., 1974. 150.; *Uő*: A szentesi izraelita hitközség története. Bp., 1970. 97. A történeti munkákkal szemben a felekezeti sajtóban már a dualizmus idején is rendszeres volt a kívánatos asszimilációt a helytelen dzsentrimajmolással összekeverő hitsorsosok annál vehemensebb bírálata, mivel a kritikus szerzők szerint a dzsentriskedés és a zsidó származás megtagadása kéz a kézben járt. Lásd például *M.*: Becsüljük meg önmagunkat III. Egyenlőség, 1886. október 31. 1–2.

⁵⁰ *Michael Sozan*: Zsidók egy dunántúli falu közösségében. Debrecen, 1984.; *Ö. Kovács József*: A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. *Vasi Szemle* 39. (1985) 248–273.; *Marjanucz László*: A szege-di zsidó családok a 19. században. Szeged, 1988.; *Csiszár Árpád*: A szatmári és a beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (1981–1983)*. Szerk. Németh Péter. Nyíregyháza, 1989. 421–440.; *A zsidók Fejér megyében 1688–1867*. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1989.

⁵¹ Az egyik ritka kivétel *Lakos Lajos*, Nagyvárad városa levéltárnokának a könyve: *Lakos Lajos*: A váradi zsidóság története. Hiteles levéltári adatok alapján. Nagyvárad, 1912. A helytörténeten kívül a „magyar történelem zsidó vonatkozásairól monografikus szinten” 1945 előtt megszólaló nem zsidó tudósok

A zsidó helytörténeti munkák 1990 óta nehezen áttekinthető burjánzása és diverzitása lehetetlenné teszi, hogy e továbbra is folyamatosan bővülő korpuszról részletes elemzést nyújtsak, így csak néhány jellegzetesség felvillantására szorítkozom. A legszembeszökőbb újdonság a szerzők profilja: az 1980-as évek második felének úttörő kezdeményezései után az 1990-es évek óta a zsidó helytörténeti munkák szerzői között egyre több a professzionális, „szakmabeli” történész.⁵² A zsidó helytörténetírás bekerülése az akadémiai történetírásba annyiban nem meglepő fejlemény, hogy részjelensége csupán a magyar zsidó történetírás valamivel korábban megkezdődött professzionalizációjának és akadémiai integrációjának. A szakmabeli történészeknek a zsidó helytörténetírás iránti új keletű érdeklődése azzal az örvendetes következménnyel járt, hogy a műfaj társadalomtörténeti megközelítésű művekkel is gazdagodott.⁵³ A témában megjelent nagyszámú tanulmányra nem térek ki, de annyit megjegyeznék, hogy a kifejezetten zsidó helytörténetre fókuszáló cikkekén kívül a városok legnagyobb adózóival, a virilistákkal foglalkozó tanulmányok az adott települések vagyonosabb zsidó rétegeiről is rengeteg információval szolgálnak.⁵⁴

A zsidó helytörténeti munkák kiadói között kevés nagy kiadót találunk. A legtöbb könyvet a szerzők, megyei levéltárak vagy múzeumok, városi önkormányzatok, illetve olykor vidéki zsidó hitközségek adják ki. Ez azt is jelenti, hogy számos mű nehezen vagy egyáltalán nem beszerezhető, csak az antikváriumokba jutva kerül kereskedelmi

– igen rövid – felsorolására lásd *Schweitzer G.*: A magyarországi zsidó történetírás önképe i. m. 63.

⁵² Lásd többek között *Csász László*: Konfliktusok és kölcsönhatások. Zsidók Jász-Nagykun-Szolnok megye történelmében. Szolnok, 2014.; *Jakab Réka*: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. Bp.–Veszprém, 2014. A tanulmánykötetek közül lásd A szegedi zsidó polgárság emlékezete. Szerk. Zombori István. Szeged, 1990.; Újrakezdések. Zsidósors Somogy megyében a XVIII. századtól napjainkig. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár, 2005.; Zsidók Szeged társadalmában. Szerk. Tóth István. Szeged, 2014.

⁵³ Ö. *Kovács József*: Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század. Kecskemét, 1996.; *Csíki Tamás*: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Bp., 1999.; *Kövér György*: A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Bp., 2011.

⁵⁴ Lásd például *Söptei Imre*: Kőszeg legtöbbet adózó polgárai 1872-től a századfordulóig. In: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában*. Szerk. Tóth G. Péter. Veszprém, 2002. 133–148.; *Csekő Ernő*: A szekszárdi virilisek összetétele 1872–1918 között. Uo. 149–162.; *Bognár Bulcsu*: Felső- és középrétegek a dualizmuskori Szombathelyen a virilis jegyzékek alapján. Uo. 163–207.

forgalomba.⁵⁵ A problémát enyhíti, hogy az immár több megye esetében rendelkezésre álló, a helyi zsidóság történetére vonatkozó levéltári forráskiadványok az internetes adatbázisok révén is elérhetőek.⁵⁶ A külföldön megjelent emlékkönyvekhez hasonlóan a hazai zsidó helytörténeti kiadványok egy részének szintén jellemző vonása, hogy a zsidótörvényektől a deportációig terjedő évekre helyezi a hangsúlyt.⁵⁷ A korábbi időszakokat is részletesen tárgyaló könyvek között már mérete és terjedelme miatt is kiemelendő Cseh Viktor monumentális, 789 oldalon 134 vidéki zsidó hitközség múltját bemutató könyve.⁵⁸

Miért foglalkozunk zsidó helytörténetírással — kívánságlista

A miéltre vonatkozóan azon az általános evidencián túl, hogy minden nemzedék új kérdéseket szegez a múltnak, s így új válaszok után kutat, legevidensebb indokként nem mondhatok mást: a helyi zsidó közösségekről azért kell továbbra is írni, mert zömük 1944-ben megszűnt létezni, és a magyar hatóságok által halálba deportált tagjaiknak csak az emléke marad. Ez az emlék pedig Magyarországon különösképpen sokféle, mivel jóformán mindenütt éltek zsidók. Miután az országot a török hódoltság alól felszabadító hadjáratok a 17. század végére jószerezivel felszámolták a zsidó lakosságot, a modern kori magyarországi

⁵⁵ A vidéki zsidó hitközségek által kiadott helytörténeti monográfiákat illetően Jakab Réka és Kákonyi Anna könyvét említeném, már csak azért is, mivel 488 oldalas munkájuk, amelyért a szerzők 2023-ban Schweitzer József-emlékdíjat kaptak, egyben a kereskedelmi forgalomba nem került könyveknek is sajnálatos példája. *Jakab Réka – Kákonyi Anna: Tágul és szűkülő terek. A veszprémi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete*, Veszprém, 2020.

⁵⁶ Lásd például A Hajdú-Bihar megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Szerk. Radics Kálmán. Debrecen 1997.; A Zala megyei zsidóság történetének levéltári forrásai 1716–1849. Szerk. Németh László. Zalaegerszeg, 2002.; A Békés megyei zsidóság történetének levéltári forrásai. Dokumentumok a Békés megyei levéltárból. Szerk. K. Cseh Edit. Gyula 2002.; Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. Szerk. Németh László – Paksy Zoltán. Zalaegerszeg, 2004. — Mind a négy kötet olvasható a <https://library.hungaricana.hu> oldalon.

⁵⁷ Ez a hangsúly esetenként a címből is egyértelművé válik. Lásd *Végső István – Simkó Balázs: Zsidósors Kiskunhalason. Kisvárosi út a holokauszthoz*. Bp., 2007. A kifejezetten a véskorszakra fókuszáló kötetek közül lásd Források a szombathelyi gettó történetéhez. 1944. április 15 – 1944. július 30. Szerk. Mayer László. Szombathely, 1994.; *Gergely Anna: A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája (1938–1944)*. Bp., 2002.; *Kovács Szabolcs: A nagysármási zsidók meggyilkolása. (1944. szeptember 16–17.) Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában*. Bp., 2022.

⁵⁸ *Cseh Viktor: Zsidó örökség. Vidéki zsidó hitközségek Magyarországon*. Bp., 2021.

zsidóság a 18. század elejétől fokozatosan növekvő mértékű bevándorlás révén alakult ki, a betelepülésnek pedig sajátossága volt, hogy a bevándorló zsidók vagy leszármazottaik az egész országban szétszóródtak. A történelmi Magyarország utolsó előtti, 1910-es népszámlálásának adatai szerint az ország 12 377 települése közül 10 358-ban éltek zsidók, vagyis a települések 83,7 százalékában.⁵⁹

Azért is tartanám fontosnak a zsidó helytörténeti kutatások folytatását, mert míg az antiszemitizmusnak a zsidók elsősorban elszenvedő alanyai, a helytörténetírás ideális terepe a valaha élt zsidók cselekvő ágensként való megjelenítésének.⁶⁰ Végül, noha nyilvánvaló, hogy helytörténeti kutatások nélkül is írható makrotörténet,⁶¹ az is bizonyos, hogy a magyarországi zsidóknak a beregi haszid favágótól a kitért nagypolgár csemetéig ívelő társadalom- és kultúrtörténete a maga kaleidoszkopikus összetettségében csak a változatos helyi viszonyok figyelembevételével rajzolható meg. Ilyen szempontból igazat adhatunk Bernstein Bélának, aki 1894-ben úgy nyilatkozott: „Bizonyos, hogy a magyarországi zsidók újkortörténetét csak úgy fogja az arra alkalmas szerző alaposan és kimerítően megírhatni, ha hitközségeink monográfiáinak bő anyagából, a részletesen föltárt adatokból választhatja ki az egész magyar zsidóság történetének bemutatásához szükségeseket.”⁶²

Ahhoz azonban, hogy a magyarországi zsidók „országos” történetével foglalkozó történészek haszonnal forgathassák a helytörténeti munkákat, előnyös lenne, ha az utóbbiakban minél több kapcsolódási pontot találnának azokhoz a tematikákhoz, amelyek sokukat foglalkoztatnak, és amelyeknek átfogó kifejtése a helytörténetírás eredmé-

⁵⁹ Az országban hét olyan megye volt (Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod, Ung, Hajdú, Szabolcs és Ugcso), amelynek kivétel nélkül minden községében élt legalább egy zsidó személy. *Schick Lavoslav*: A magyar zsidók statisztikájához. Egyenlőség, 1904. január 10. 4–5.

⁶⁰ Az emberi cselekvőség (agency) fogalmának előtérbe helyezéséről a történetírásban lásd *Gyáni Gábor*: A történeti tudás. Bp., 2020, 204–212.

⁶¹ „Tudott dolog – jegyezte meg Gyáni Gábor –, hogy a nemzeti makrotörténet-írás egyedüli referenciájáról, az államhatalom gépezetének a historikumáról mindennemű helytörténeti kutatás nélkül is érvényes történeti tudás szerzhető.” *Gyáni Gábor*: Helytörténet, régiótörténet és országos történet. Fogalmi és historiográfiai szemle. In: *Az ember helye, a hely embere*. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás. Szerk. Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József. Bp – Pécs, 2019. 27.

⁶² *Bernstein B.*: A székesfehérvári zsidók története i. m. 460. Ugyanennek a gondolatnak a kifejezésére Vajda Béla abonyi rabbi Alexander von Humboldt német természettudóst idézte: „A részletek ismerete nélkül nem létezhetik általános ismeret.” *Vajda Béla*: A zsidók története Abonyban és vidékén. Bp., 1896. 3.

nyei nélkül lehetetlen. E tárgykörök közül említenék néhányat, hangsúlyozva, hogy ezek személyes érdeklődésemet tükrözik:

Szekularizáció. A hagyományos zsidó vallási parancsolatok fokozatos figyelmen kívül hagyása, a zsidó vallásos irodalom tanulmányozásától való elfordulás és ami ezzel együtt járt: a nem zsidó kultúra iránt fokozódó nyitottság és annak elsajátítása a zsidók társadalmi integrációjának előfeltételei, velejárói, olykor következményei. Csakhogy míg ez az előfeltétel a városokban – a rabbik fokozódó rémületére – meglepő gyorsasággal teljesült, Máramaros megyében a dualizmus végéig jószerivel el sem kezdődött.

Magyarosodás. A zsidók nyelvi akkulturációjáról, az asszimilációnak erről az olyan alapvető, hogy gyakran vele azonos értéküként használt folyamatáról eleve csak az 1880. évi népszámlálástól kezdve rendelkezünk országos statisztikákkal. Hogy a zsidók nyelvi magyarosodására vonatkozó hivatalos statisztikák mire jók, arra most nem térnék ki, de annyi biztos: arra semmiképpen sem, hogy a zsidó lakosság tényleges nyelvi preferenciájáról informáljanak. A statisztika szerint 1891-ben a budapesti zsidók 74,2 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Ugyanebben az időben a fővárosban egyetlen olyan mulatóhely – kabaré, orfeum, brettli stb. – sem volt, ahol a többségben zsidókból álló közönséget magyar nyelvű műsorral szórakoztatták volna.⁶³ És akkor még nem szóltunk a zsidók magyarosodásának egyéni történeteiről. A fővárosban élő Alexander Bernát (1850–1927) 24 éves volt, amikor 1874-ben naplójegyzeteiben áttért a német nyelvről a magyarra. „Várni akartam addig, míg gondolataim mintegy maguktól magyar ruhában járnak. És ez valamennyire megvan” – vallotta magáról az ifjú filozófus.⁶⁴ Vajon ez mennyivel korábban, avagy később következett volna be, ha Alexander színmagyar, vagy ellenkezőleg, zömében nemzetiségi vidéken élt volna?

Identitás. A hagyományos zsidó társadalom Magyarországon az 1830-as évektől bomlásnak indult, az 1870-es évek után többé-kevésbé változatlanul már csak az északkeleti megyékben maradt fenn, de az 1910-es évekre már ebben a régióban is Máramaros megye maradt az ultraortodoxia egyetlen, továbbra is szinte teljesen érintetlen bástyája. A szekularizált és akkulturált neológ zsidó polgárságra vonatkozóan egységes önképről, homogén kollektív identitásról még kevésbé beszélhetünk — így összességében magyar zsidó identitásról sem, csak identitásokról, a jesivabóher és az ifjú cionista önazonosságától a tépelődő bankfiú és a származását tagadó konvertita identitásáig. Történetek, amelyek nem egy absztrakt Magyarországon bontakoztak

⁶³ A kérdésről bővebben *Konrád Miklós*: Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón. Budapesti Negyed 16. (2008) 351–368.

⁶⁴ Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár, Ms 4110/26, 57.

ki, hanem az ország adott pontjain, a lokális viszonyokba ágyazódva, azok hatására alakulva.

Társadalmi integráció. Michael Silbertől tudjuk, hogy a reformkori kaszinók a mezővárosokban nyitottabbnak mutatkoztak a módosabb zsidók felvételére, mint a szabad királyi városokban.⁶⁵ A hasonló példákat hosszan sorolhatnánk, amint azokat is, amelyek egyre kisebb körökre koncentrálnak tennék egyértelművé, hogy a zsidók és nem zsidók közötti társas érintkezés esélye és lehetőségei nemhogy régiók, de megyék, városok, sőt városrészek szerint változhattak.

Antiszemitizmus. A zsidógyűlölettel annak áldozatai lakóhelyükön is konfrontálódtak, de a hasonló mintázatokon túl sehol sem pontosan ugyanúgy, ami egy olyan országban, amely 1918-ig Európa felekezeti és etnikailag legszínesebb országa volt, aligha meglepő. A zsidóság iránti ellenérzés nem volt azonos az ország nyugati felén domináló római katolikusok, az északkeleti görögkatolikusok, a debreceni-alföldi reformátusok vagy a felvidéki evangélikusok körében, aminthogy a helyi többségi társadalom etnikai háttere is befolyásolta mértékét és jellegét. Még egymáshoz relatíve közeli települések között is lehettek jelentős eltérések, amint ez kiviláglik az erdélyi író, publicista és szerkesztő, Ligeti Ernő (1891–1945) visszaemlékezéseiből: „Amíg Váradon újságíróskodtam – egészen a világháború kitöréséig –, egyetlen egyszer sem jutott az eszembe, hogy zsidóságom legcsekélyebb akadálya lehet magyarságom érvényesülésének (ellentétben Kolozsvárral, ahol már gyermekkoromban is nem egyszer az orrom alá dörzsölték, és első éves jogász koromban párbajt is kellett vívnom a zsidóságom miatt).”⁶⁶

Zárszó

Ebben a tanulmányban a helytörténetírásról mint tudományos tevékenységről szoltam, de a rendszerváltás óta a zsidó helytörténeti kiadványok jelentékeny része esetében a szerzők elsődleges szándéka nem a tudomány, hanem helyi közösségük, városuk szolgálata. Az Izraelben megjelent emlékkönyveknek annyiban párjai ezek a művek, hogy a cél ez esetben is a megemlékezés, csak itt zömében nem zsidó szerzők írnak nem zsidó olvasóknak, városuk lakóinak arról az 1944-ben végleg megszakadt múlttól, amelyben zsidók és magyarok nem mint ők versus mi, hanem mint egyazon közösség tagjai jelennek meg. Mivel ezek az írások arra törekszenek, hogy olvasóik azonosuljanak városuk hajdani zsidó lakóival, emberi sorsok bemutatására helyezik a hangsúlyt, az adott település (jelesebb) zsidó lakosai, családjai történe-

⁶⁵ *Michael K. Silber*: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. Századok 126. (1992) 113–141.

⁶⁶ *Ligeti Ernő*: Emőd Tamás. In: Ararát. Magyar Zsidó Évkönyv az 1944. évre. Szerk. Komlós Aladár. Bp., 1944. 59.

tének a forrásoktól függően rövidebb-hosszabb elbeszélésére. Ezek a kiadványok egy közös múlt felelevenítésére invitálják olvasóikat. Olykor egyben a múlttal való szembenézésre.⁶⁷

⁶⁷ Messze a teljesség igénye nélkül lásd: Szarka Lajos: A hévízi zsidóság története. Hévíz, 2000.; Morócz Sándor *et al.*: A mohácsi zsidóság története. Mohács, 2001.; Strba Sándor – Lang Tamás: Az érsekújvári zsidóság története. Pozsony, 2004.; Papp Zsolt: A szolnoki zsidóság emlékkönyve. Szolnok–Bp., 2008.; Tárkányi Sándor – Tárkányi Eszter: Elfeledett soproniak. Arcok, sorsok, áldozatok. Forgotten Sopronians. Faces, Fates, Victims. Sopron, 2014.; Hangodi László: Zsidó borászdynasztiák Tapolcán és szerepük a térség borkultúrája történetében 1703–1944. Tapolca, 2019.; Simonik Péter: Számlálatlanul. Zsidó családtörténetek Tatabánya elődközsegeiből (1896–1945). Tatabánya, 2020.

ZSIDÓELLENES ZAVARGÁSOK VAS MEGYÉBEN 1848-BAN

ANTI-JEWISH RIOTS IN VAS COUNTY IN 1848

Balázs Edit

Országos Rabbiképző, Zsidó Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A nemzetőrség toborzásakor a Vas megyei események a városi, mezővárosi és falusi nép zsidóellenességét mutatták. Ezek kiindulópontja Szombathely volt, majd Kőszegre, Körmendre és Rábahídvégre is áttért.

A MOIB már április 10-én kormánybiztosi megbízást adott ki Széll József és Csányi László részére. A teljhatalmú biztosok hatásköre elsősorban Vas megyére, szükség esetén azonban Zala, Veszprém és Sopron megyék területére, valamint Sopron, Kőszeg, Ruszt városokra terjedt ki. A kormánybiztosok jogi érveinek megfelelő létszámú katonaság adott nyomatékot, minek következtében a rend Vas megyében is helyreállt.

ABSTRACT

During the recruitment of the National Guard, the events in Vas County revealed the anti-Jewish attitude of the urban, market town and rural population. Its focal point was in Szombathely, but spread to Kőszeg, Körmend and Rábahídvég as well.

Already on 10 April, the National Provisional Committee of Ministers (MOIB) appointed József Széll and László Csányi as government commissioners. The powers of the commissioners, who were granted full authority, extended mainly to Vas County, but also the counties of Zala, Veszprém and Sopron, as well as to the towns of Sopron, Kőszeg, and Ruszt, should it be deemed necessary. The legal arguments of the government commissioners were backed up by an adequate number of soldiers, and order was restored in Vas County.

Kulcsszavak: nemzetőrség, toborzás, antiszemita zavargások, MOIB, kormánybiztosok

Keywords: national guard, recruitment, anti-Semitic riots, MOIB, government commissioners

Az 1790-91-es országgyűlés óta a magyarországi zsidóság törekedett arra, hogy elérje a jogegyenlőséget. Az abszolutizmus idején erre semmi lehetőség nem nyílt, de a reformkor politikusai is különféleképpen álltak a kérdéshez. Elleneztek, vagy nem tartották időszerűnek, illetve feltételekhez kötötték az emancipációt.

Az 1839-40. évi országgyűlés ismételten napirendre tűzte a zsidókérdést, és jelentős, de mégiscsak részeredmény született.

Az országgyűlés kimondta a zsidók számára a lakhatást.

„1. §. Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magokviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak, – kivéven egyedül az 1791-dik esztendei XXXVIII. törvénycikkelyben említett bánya-városokat...¹

Lehetővé vált tehát a zsidók szabad letelepedése, akik aztán egyre nagyobb számban áramlottak a városokba.

Az 1848. március 15-én kirobbant forradalom győzelmével hatalomra került liberális ellenzék már az átalakulás heteiben szembekeült azzal a problémával, hogy közteherviselésen és jogegyenlőségen alapuló programját nem tudja zökkenőmentesen és kisebb-nagyobb engedmények nélkül átültetni a gyakorlatba.² A pesti forradalom harmadnapján, 1848. március 17-én a „magyarországi és erdélyhoni zsidók képvisellete” nevében kiáltvány jelent meg a hazai zsidókhoz, mely üdvözölte a forradalmat – szerzőjét, Kunewalder Jónást,³ beválasztották a Pozsonyba induló küldöttségbe. A márciusban megalakuló Közcsendi Bizottmány tagjai között zsidók is helyet foglaltak, s a szerveződő nemzetőrség sem állított akadályt belépésük elé. Csatlakozásukat azonban már márciusban megakasztotta az ország nagyvárosaiban a forradalmi megmozdulásokkal párhuzamosan kialakult pogromhangulat.⁴

Az alkalmi népvézérek az indulatokat és az elkeseredést meglovagolva zavargást kezdeményeztek. Pozsonyból indult a zsidóellenesség, elért számos nagyvárost és kistelepülést. Pozsony, Pécs, Sopron, Győr, Esztergom zsidóellenes rendi színezetű mozgalmi mellett a Vas megyei események a mezővárosi és falusi nép zsidóellenességét mutatták. Ezek kiindulópontja Szombathely volt.

„A nemzeti őrsereg tagjai gyakorlat után muzsikaszóval mentek a piarcz felé, majd egy negyed részük zsidók ostromlására mentek,

¹ 1840.XXIX. tc. A zsidókról *Nathaniel Katzburg*: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon Bp., 1999. 46.

² *Simon V. Péter* (1984): Zsidóellenes zavargások Vas megyében 1848 tavaszán. In Molnár Károly szerk.: *A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*. 4. évf. 1. sz. 117.

³ Moses vallású magyarokhoz. Pest, márcz. 22. 1848. (Körlevél, magyar és német szöveggel.) <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/k-8D2C5/kunewalder-jonas-93C2A/>

⁴ *Gonda László*: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945* Bp.1992. 83.

és ugyan Grünwald pincéjét felverték, ahol 600 akó borát elfolyatták, a hercegi sörház ablakjait, kapuit beverték. De nem csak ez, hanem templomjukat minden szentségeket, oltárokat, könyveket, összetörvén darabokra kihajították az udvarra. A lámpákat ellopták, úgy a szégyencassát – amelyben 500 pengő forint volt – feltörvén kirabolták.⁵

A városi tanács április 5-i határozatában kimondta, hogy minden zsidónak Szent György napjáig (az országos vásár napja!) el kell hagynia a várost.⁶

1. „hogy a zsidók f.é. Szent György napon túl nemcsak városunkból, de a szomszéd Szent Márton, és Perént helységekből, úgy a szőkeföldi telekről s minden kivétel nélkül eltávolíttassanak.

2. hogy ennél fogva minden ház és telekbirtokos annyiszor mennyiszor fizetendő ezer pfgrt. kötés terhe alatt örökösen kötelezze magát: miként Szt.-György nap után zsidó egyént házába vagy bárminő az telkére lakóul s haszonbérülül be nem fogad, sőt edigleni szerződvényeket is megsemmisítve a határidőn túl házá-tól s telkeiről haladéktalanul elutasítandja.

3. hogy jövőre a zsidók által üzetni szokott házaló kereskedés is, a város, Perént és Szent Márton köré, az aláírási ívben eltiltassanak az aláírási ív tüstént megnyitvatván, miután azt megyei püspök úr ő Méltósága, egy küldöttség általi felszólítás után megkezdji, - a tanácsnak kötelességül tétetett: hogy a városi, szent-mártoni és perénti lakosokat s herceg Batthány Fülöp urat ő kegyelmességét, mint szőkeföldi telek birtokost az aláírásra felszólítsa.⁷

Székely József alispán április 8-án a MOIB-hoz⁸ küldött jelentésében beszámolt arról, hogy a zsidóellenes zavargások tovább terjedtek Körmenyre, Sárvárra, Németújvárra, Rádócra és Rábahídvégre.⁹

Az első mezővárosi zsidó pogrom¹⁰ fő célpontja a zsinagóga volt. Belül teljesen szétverték, a 10 tóratekereszt szétépték, és egy kútba dobták.¹¹ Az imakönyveket az udvarra dobálták, a lámpákat és a jótékonyági kasszát a benne lévő 500 pengő forinttal ellopták.¹² A som-

⁵ Balázs Edit-Katona Attila: „...zsidónak maradni és magyarnak lenni.” Mozaikok a szombathelyi zsidóság történetéből. Szombathely, én. 2.

⁶ Simon (1984): i. m. 123.

⁷ Bernstein Béla emlékkönyv. Szombathely, 1998.113-115.(Partes Populorum minores alienigenae)

⁸ Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány

⁹ MOIB-iratok, 1848: 265. sz. MNL OL.

¹⁰ Ö. Kovács József: A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. Vasi Szemle 1985./2. 267.

¹¹ Bernstein Béla Emlékkönyv 112.

¹² Szegedy István levele Szegedy Antalhoz Közveteszik: Mayer László -Varga Nóra: Adatok az 1848. április 4-ei szombathelyi zsidóellenes megmozdulások történetéhez vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 1999/4.5-6.

bathelyi mintát a megye több településén is követték, úgyhogy két teljhatalmú kormánybiztost – Széll Józsefet és Csányi Lászlót – küldtek, akik vizsgálatot indítottak és perbe fogták a bujtozókat.¹³

A zavargások résztvevőit és felbujtóit felelősségre vonták.¹⁴ A főkolomposokat végül is elítélték.

Április 25-én a vármegyeházán indult a vizsgálat, amelyet 1848. május 15-én egy per követett. Ennek során Stefanits Ferenc cserepesmestert, nemzetőrt elsőrendű vádlottként, Diósy János csizmadiamestert másodrendű vádlottként fogták perbe, rajtuk kívül pedig Tóth József lisztkereskedőt, nemzetőrt, a zsidó templom kirablásában való részvételért, Kirnabauer György napszámost, Horváth Ferenc kőműveslegényt és Rácz Károly kocsiszt pincefeltörés, Országai József ügyvédet pedig izgatás vádjával állították bíróság elé.

Grünwald Samu izraelita kereskedőt pedig pénzváltási visszaélés gyanúja miatt citálták bíróság elé, mivel Diósy azt állította, őt Grünwald a boltjában becsapta. Ez a vád nem igazolódott be. Diósy egy év, Tóth, Horváth fél év börtönt kapott.¹⁵

1848. május 10-én Königsberger Lajos¹⁶ rabbi kárbejelentést tett. Ebből kiderül a zsinagóga „felszereltsége”. A frigidárhoz tartozó függönyök – parochet –, hüpa,¹⁷ gyertyatartók, falilámpák, örökmécses. Egy tábla, mely a hercegért szóló imát tartalmazta. Valamint a ced-doko¹⁸ pénztár.¹⁹

A szombathelyi zsidó község 1849 februárjában pert indított, mert a tudomására jutott, hogy a templomból elrabolt tóratekercek egy részét a helybéli csizmadiák talpbélésnek felhasználták. A perben, ellentétben Bernstein tudósításával, nem 10, hanem 8 tóratekercs szerepel a kárlistán, és mellékeltek két bőrből készült talpdarabot, ezek közé öt darab a csizmasarok formájára szabott, héber betűs tórai szöveget tartalmazó pergamen lapot illesztettek.²⁰ Orbán György csizmadia inas sapszlit, azaz csizmasarok darabokat” készített tóratekercekből származó pergamelapokból. Az inas azt vallotta, hogy erről mestere nem tudott, az anyagot a dúlás idején egy fiútól vette el, és a

¹³ Simon (1984): i.m.117-131.

¹⁴ Mayer László-Varga Nóra i.m. 8.

¹⁵ Az 1848-as zsidóellenes pogrom Szombathelyen <https://www.alon.hu/node/6477>

¹⁶ Königsberger Lajos a szombathelyi község első rabbija. Képesítését a nikolsburgi országos főrabbitól nyerte, s ezt a pozsonyi Chátám Szófer is megerősítette. A tudós és jámbor életű férfiú 1861-ben bekövetkezett haláláig vezette a hitközséget. Magyar Zsidó Lexikon szerk. Újvári Péter 1929. 866.

¹⁷ Esküvői baldachin.

¹⁸ Jótékonyági pénztár.

¹⁹ A kárbecslést közlik Mayer László -Varga Nóra im. 11.

²⁰ Uo. 12.

szobájában rejtegette. A tóratekercesek elsajátítását nem tudták rábizonyítani, de perbe fogták, „lázongásbeli részvétel” és „felebarátja vallásának tapodása” miatt.

Csaknem fél évszázaddal később Szombathely 1892-ben kinevezett rabbija, Bernstein Béla így látta az eseményeket: „Kétségtelen, hogy úgy, mint eredetileg sem a polgárság zöme akarta a zsidóság távoltartását, hanem az érdekelt céhek, a városi kalmárok és mesteremberek, meg a velük egy követ fújó tanács, úgy most is, 1848-ban a zavargást, a pusztító zsidóüldözést nem a nép maga akaratából, hanem a titokban bujtogatók működése folytán rendezte.”²¹

A **körmendi** eseményeket a főszolgabíró jelentéséből rekonstruálhatjuk. Ebből kiderül, hogy amikor a megyei küldöttség az úrbériség megszüntetéséről és a közteherviselésről szóló törvényeket elmagyarázta a népnek, ingerültség támadt a helybeli zsidók ellen a nemzetőrség szervezésével kapcsolatban. Az április 5-i esti zavargásokat 7-én ugyan kivizsgálták, de „*az eseményeket mivel azok éjjel történtek, a tanács és a nemzeti őrsereg fölálltával pedig a cselekvők elszaladtak – világosságra hozni nem lehetett*”.²² Másnap, 8-án a főszolgabíró összehívta a nemzetőröket, és engedelmességre, a rend fenntartására szólította fel őket. A nemzetőrök azonban a szolgálati esküjükhöz a zsidók eltávolítását szabták feltételül. A község népe gyújtogatással adott nyomatékot követelésének. A körmendi polgárok – mint arra a főszolgabíró előre figyelmeztetett – másnap határozatot akartak hozni, hogy Szent György napján a zsidókat kiűzik a városból.²³

Rábahidvég közbirtokosainak kétharmada április 6-án este a helybeli zsidók kiűzését követelte, és a község teljes lakosságának az összezsúrdítása céljából félreverette a harangokat. Három zsidó ház ablakait betörték, lakóit szidalmazták. A sokadalmat a pandúrok erélyes fellépése oszlatta szét.²⁴

A nyugtalanító hírek hallatára a MOIB már április 10-én kormánybiztosi megbízást adott ki Széll József és Csányi László részére.²⁵ A teljhatalmú biztosok hatásköre elsősorban Vas megyére, szükség esetén azonban Zala, Veszprém és Sopron megyék területére, valamint Sopron, Kőszeg, Ruszt városokra terjedt ki. A kormánybiztosok jogi érveinek megfelelő létszámú katonaság adott nyomatékot, minek következtében a rend Vas megyében is helyreállt, amint ezt a körmendi Chernel Elek is jelentette Széll Józsefnek: „*a zsidóság elleni ingerültség*”

²¹ Balázs Edit-Katona Attila: „...zsidónak maradni és magyarnak lenni” Mozaikok a szombathelyi zsidóság történetéből. Szombathely én. 2.o.

²² Alispáni iratok, 1848: 48. sz. MNL VaML.

²³ Alispáni iratok, 1848: 45. sz. MNL VaML.

²⁴ Alispáni iratok, 1848: 45. sz. MNL VaML.

²⁵ MOIB-iratok, 1848: 265. sz. MNL OL.

*is csillapodni látszik, mivel bizonyosan legjobb hatással leszzen a katonaságnak itten keresztül vonulása, és egy ideig tartózkodása.”*²⁶

Kőszegen 1848. április 9-én kezdődött zsidóellenes zendülés.²⁷ A marhavásártérre gyakorlatra bevonult nemzetőrségnek főleg parasztokból álló része, amikor felolvasták nekik az Országos Ideiglenes Bizottmánynak a zsidók védelméről kiadott rendeletét, elégedetlenségüket fejezték ki. Kijelentették, hogy nem védik meg a zsidókat, sőt a városból való kiűzésüket követelték. A békítési kísérletek eredménytelenek voltak, a felhergelt tömeg beözönlött a városházára és a követeléseiket kiabálták. A főbíró személyes megjelenése és beszéde hatására oszlottak csak szét, aki megígérte, hogy másnap a közgyűlés tárgyalni fogja a követeléseiket.

A zavargások azonban éjjel még tovább folytatódtak zsidó házak megtámadásával. Schey Antal Gyöngyös utcai házának ablakait betörték, a kerítését és a faraktárat elpusztították. A Schey Fülöp háza előtti oszlopokat ledöntötték. Hiába kérte őket a szemben lakó Turcsányi Lajos evangélikus lelkész, hogy hagyják abba, és menjenek haza, nem tették, sőt az ő ablakait is bedobálták. A fentiek is mutatják, hogy Kőszegen a zsidóellenes mozgalom elsősorban a megvagyonosodott Schey család ellen irányult.

A nemzetőrség elfogta és bebörtönözte a hangadókat, köztük Kötzl József kereskedőt.

A másnap összeülő városi közgyűlés úgy határozott, hogy a nép követeléseit egy következő, április 16-án egybehívandó közgyűlés fogja tárgyalni. Ugyanakkor a zsidók kereskedését Kőszegen megtiltották. Hirdetményben értesítették a város polgárait, hogy a zsidókat a kereskedéstől és a házalástól eltiltották, és a máshonnan elűzött vagy elmenekült zsidókat a város nem fogja befogadni.²⁸

Kőszegen is a kormánybiztosok vetettek véget a zavargásoknak. A képviselőtestület pedig a nemzetőröket április 10-i határozatával éjjel-nappali szolgálatra rendelte, a kormánybiztosoktól pedig katonaság kirendelését kérte. A katonaság április 15-én bevonult a városba, éppen egy nappal a kijelölt közgyűlés előtt. A miniszteri biztosok pedig a zsidók kereskedését tiltó városi határozatot megsemmisítették.²⁹

Miután a zsidóellenes zavargások megszűntek, júniustól a korábban tiltakozó városok is besorozták a zsidókat a nemzetőrségbe. Nagy számban nyertek felvételt a honvédszászlóaljokba is.

Az önkénteseknek tartott buzdító beszédében Könisberger Lajos rabbi a következőket mondta: „Magyarország a mi édesanyánk, mely szült és nagyranövellt bennünket, és habár nem is ismernek el hon-

²⁶ Alispáni iratok, 1848: 51. sz. MNL VaML.

²⁷ Kőszeg és Vidéke XXIII. 1903. 5. *Chernell Kálmán* i.m. II. 261.

²⁸ *Harsányi László*: A kőszegi zsidók. Bp., 1974. 112-115.

²⁹ Kőszeg és Vidéke XXIII. 1903. I.

polgároknak, ha sok helyen kegyetlenül üldöznek is, ha a mi templomunkat és szent tóratekerceinket gyalázatos módon megszentsegtelenítették és megrongálták, nem szabad szívünkben a gyűlöletnek és bosszúnak tért engedni. Sőt imádkoznunk kell jószágos Atyánkhoz, ezt a gaztettet ne torolja meg és ellenségeinknek bocsásson meg.³⁰

A szombathelyi zsinagóga utcai homlokzata az ötvenes években³¹

³⁰ Bernstein Béla emlékkönyv 115-116.o.

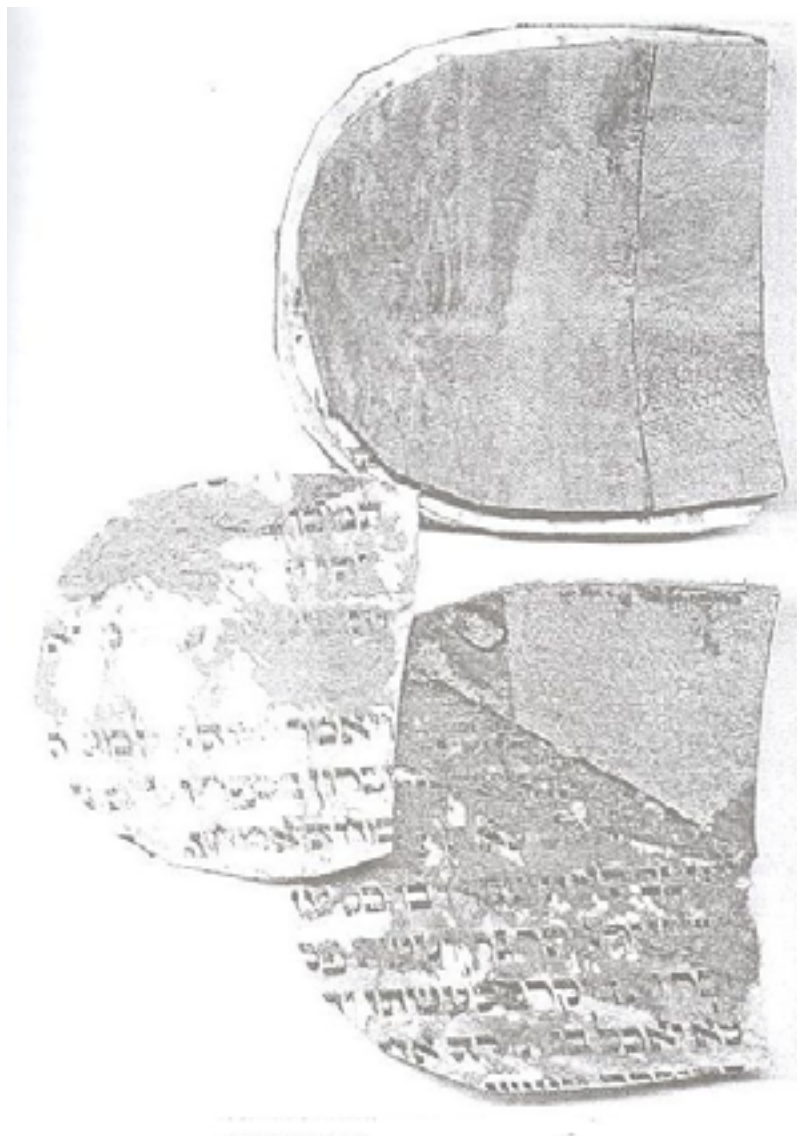
³¹ Balázs Edit (szerk.): Zsidó emlékhelyek a Nyugat-Pannon EuRégióban. Szombathely, 2008.

A Tóra-szekrény a bimával.³² Jobbra fenn egy kis részlet látszik a női karzattól³³

³² Tóra-olvasó emelvény

³³ Balázs Edit (szerk.): Zsidó emlékhelyek a Nyugat-Pannon EuRégióban. Szombathely, 2008.

A csizmatalpbetétek³⁴

³⁴ Balázs Edit: Szombathely első zsinagógája In: Kő kövön. Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára II. Bp., 2013. 451-460.

A MARCALI IZRAELITA HITKÖZSÉG RABBIJAI 1889 ÉS 1944 KÖZÖTT

RABBIS OF THE JEWISH COMMUNITY OF MARCAL BETWEEN 1889
AND 1944

Huszár Mihály
Marcali Múzeum, főmuzeológus

ÖSSZEFOGLALÁS

A marcali zsidó közösség legjelentősebb, mintaadó főrabbijának, Marczali Mihálynak 1889-es halála egybeesett egy új időszak kezdetével nemcsak a marcali, hanem a magyar zsidó közösségek életében is. Az ő korosztályához tartozók képzését még a vándorlás és a bócherként elsajátított tradicionális jeshiva képzés jellemezte, ami kiegészült protestáns iskolai végzettség megszerzésével, valamint a magyar nyelvűvé válás folyamatával is. Az utána következő marcali rabbik már egységes tanulmányi rendszerben, az Országos Rabbiképző Intézetben tanultak, és kiegészítő egyetemi bölcsészdoktori végzettséggel léptek ki az oktatás világából. A dualizmus prosperáló időszakában a járási székhelyen dr. Klein József 1891 és 1896 között, majd Weisz Salamon főkántor rabbihelyettesként 1896 és 1910, valamint dr. Enten Manó 1910 és 1915 között működött. Az első világháborútól kezdődően pedig majd 20 évig nem sikerült a rabbiszékre vallási vezetőt találni, így a környék nagyobb városaiban (Nagykanizsa, Keszthely, Kaposvár) szolgáló vagy dolgozó rabbik helyettesítettek, még olyan településen is, ahol a már 400 fős hitközség új templomot épített (1906). A pozíció betöltésére a hitközségtől 1934-ben még rabbiképzős hallgatóként Löwy Adolf kapott megbízást, aki 1938-ban tanulmányai végeztével le is doktorált. (Együtt avatták rabbivá például Scheiber Sándorral, a magyar-zsidó tudomány későbbi híres alakjával.) Dr. Löwy Adolfot 1938. október 23-án fényes külsőségek közepette mint Marcali főrabbiját helyezték tisztségbe. A fellendülő közösségi életet és a rabbiszolgálatot a marcali zsidók deportálása és a holokauszt törte ketté. A főrabbi túlélte ugyan a koncentrációs tábor, de kényszermunkásként valószínűleg 1945 elején az ausztriai Günskirchenbe került át, ahol április 20-án halt meg. A magyarországi rabbi-kar veszteségének mértékét jól illusztrálja az a tény, hogy az 1938-ban felavatott nyolc neológ és status quo ante rabbi közül csupán egy élte túl a vézskorszakot.

ABSTRACT

The 1889 death of Mihály Marczali, the most important and exemplary Chief Rabbi of the Jewish community of Marcali, coincided with the beginning of a new period in the life of not only the Jewish communities of Marcali, but also of Hungary. The education of those of his generation was still characterised by migration and traditional yeshiva training as a bocher, which was supplemented by the acquisition of Protestant schooling and the process of becoming a speaker of Hungarian. The rabbis of Marcal following in his footsteps already studied at the Jewish Theological Seminary, within the framework of a unified educational

system, and left the academic world with an additional university doctorate in humanities. During the prosperous period of the Austro-Hungarian Dual Monarchy, Dr. József Klein served in the district seat between 1891 and 1896, followed by Salamon Weisz chief cantor as deputy rabbi between 1896 and 1910, and Dr. Manó Enten between 1910 and 1915. From World War I onwards, for almost 20 years, it was not possible to find a religious leader to serve as rabbi, so rabbis serving or working in the larger towns of the region (Nagykanizsa, Keszthely, Kaposvár) filled in as deputy rabbis, even in a settlement where the congregation of 400 people had built a new temple (1906). Adolf Löwy was appointed to the position by the congregation in 1934, when he was still a rabbinical student, who received his doctorate in 1938 upon finishing his studies. (He was ordained rabbi together with, for example, Sándor Scheiber, who later became a famous figure in the Hungarian-Jewish academic world.) Dr. Adolf Löwy was installed as Chief Rabbi of Marcal on October 23, 1938, with splendid pomp and ceremony. The booming community life and the rabbinical service were torn apart by the Holocaust and the deportation of the Marcal Jews. Although the Chief Rabbi survived the concentration camp, he was transferred as a forced labourer to Günskirchen, Austria, probably in early 1945, where he died on 20 April. The extent of the loss of the Hungarian rabbinate is well illustrated by the fact that of the eight neologue and status quo ante rabbis ordained in 1938, only one survived the Holocaust.

Kulcsszavak: Marcali, Somogy, neológ zsidóság, doktor rabbi, vidéki zsidó közösség, holokauszt, betöltetlen rabbiszék, rabbi avatás

Keywords: Marcali, Somogy, neologue Jews, doctor rabbi, rural Jewish community, Holocaust, vacant rabbinate, rabbinic ordination

Bevezetés

A magyarországi zsidó hitközségek történetének, kövessék akár az ortodox, a neológ vagy a status quo ante irányzatot, a legfontosabb vallási feladatot ellátó személyei a rabbik voltak. A marcali izraelita hitközségnek a 19. század közepétől már volt állandó rabbija Morgenstern/Marczali Mihály (1823?–1889) személyében, akinek 37 évnyi szolgálatára idején a negyven fős közösség létszáma majdnem 350 hívőre nőtt. A zsidók kapcsolatát a település keresztény többségével gyümölcsöző közéleti, kulturális és jótékonyági együttműködés jellemezte. Ugyanakkor az 1882-83-as antiszemita hullám nem kerülte el a települést sem, a marcali zsidók is a fenyegetések és kisebb fizikai támadások céltáblájává váltak, hasonlóan Somogy megye más izraelita közösségéhez.¹ 1887-ben a hitközségi rendszer országos rendezése során a

¹ Morgenstern/Marczali Mihály életére vonatkozólag lásd: *Huszár Mihály: Marcali első rabbija. Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitásának tényezői és kapcsolati hálója.* In: Magyar – zsidó identitásminták. Szerk. Dénes Iván

Somogy megyei járási székhelyeken működő hitközségeket is anyakönyvi kerületi központtá szervezték át. Marcalihoz a holokausztig fiókhitközségek, szórvány közösségek mintegy negyven faluból álló kerülete tartozott. Az 1881-es népszámlálás adatai alapján a marcali járásban 1302 fő, míg a megyében 12 463 fő volt az izraelita közösség létszáma.²

Marczali Mihály halála egybeesett egy új időszak kezdetével nemcsak a marcaliak, hanem a magyar zsidó közösségek életében is (pl. recepció). Az ő korosztályához tartozóknak, a magyarosodás első generációs neológ rabbijainak képzését még a vándorlás éveitől bócherként elsajátított tradicionális, egy-egy emblematikus rabbihoz köthető jeshiva képzés jellemezte. Az akkulturáció hatásaként a protestáns iskolai végzettség megszerzése, a német irodalmi kultúra megismerése és a magyar nyelvűvé válás is formálta ennek a rabbi generációnak az identitását. Az Országos Rabbiképző Intézet 1877-es megalapításával a leendő neológ vallási vezetők már egységes tanulmányi rendszerben, az azt kiegészítő egyetemi bölcsészdoktori végzettséggel léptek ki az oktatás világából, és vállalták el az eltérő pénzügyi lehetőségekkel rendelkező hitközségekben a hívek szolgálatát. A dualizmus prosperáló időszakának csúcán, nagyjából a 20. század fordulóján azonban Marcaliban is nehezen sikerült rabbit találni, aki vállalta a szolgálatot, valamint néhány éven belül nem pártolt el

Zoltán. Bp., 2019. 13–41.; *Huszár Mihály*: Rabbi Mihály Morgenstern, the Neolog Jewish Community of Marcali, and the Hungarian Jewish Congress of 1868-69. In: *Jewish Culture and History*. 21(2020) 3. 272–280.; *Huszár Mihály*: Morgenstern/Marczali Mihály főrabbi és a marcali zsidó hitközség a magyarosodás útján. (1851–1889). In: *Magyar–zsidó identitás zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., 2020. 19–47. 32–39. Az antiszemita hullám megyei eseményeire lásd: *Bösze Sándor*: Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. In: *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 22*. Szerk. Szili Ferenc. Kaposvár. 1991. 73–94.

² A Magyar Korona országaiban 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Bp., 1882. 238.; Jegyzék. *Magyar Zsidó Szemle*, 1887. 50–51. Az ekkor megjelent lista szerint a megyében a rabbiszékek helyzetével kapcsolatban nehézségek, jellemzően megfelelően képzett rabbik hiánya mutatkozott. Teljesen betöltött elnöki tisztség és anyakönyvvezetői rabbiszék volt Marcaliban (dr. Mitzger Miksa, Marczali Mihály rabbi), Szigetváron (Blau Bernát, dr. Klein Gyula rabbi), Tabon (Deutsch Mátyás, Breuer Vilmos rabbi). Drexler Bernát rabbihelyettesként mint ideiglenes anyakönyvvezető dolgozott Ádándon (Elnök: Politzer Miksa), míg Kaposváron az ideiglenes anyakönyvvezető Büchler Salamon vallásitanító (Elnök: Schwarcz Samu), Nagybjomban pedig Schlesinger Ignác szintén vallásitanítóként (elnök: Böhm Ignác) működött. Csurgón az elnöki és az ideiglenes anyakönyvvezetői tisztséget egyaránt Mayerhofer József viselte.

nagyobb és gazdagabb közösségekhez. Így múltak el évek, évtizedek rabbi nélkül, helyettesítéssel annak ellenére, hogy a már 400 fős közösség új templomot is épített.

Ebben az írásban a következő kérdésekre keresem a választ: Kik voltak a helyi rabbik Marczali Mihályt követően? Milyen iskolázottság és képzettség jellemezte őket? Hogyan vélekedtek a Marcaliba került rabbik a szolgálat körülményeiről? Miként sikerült a 20. század közepére betölteni a több mint két évtizedig üres rabbiszéket? Milyen volt az utolsó rabbi szolgálatának időszaka?

A közösséget szolgáló rabbik 1889 és 1915 között

Dr. Klein József főrabbi

Marczali Mihály halálát követően két évig nem tudták betölteni a rabbiszéket, csak 1891-ben sikerült meghívni a rabbiképzőt frissen befejező doktort.³ Klein József 1866. november 30-án született Gyöngyösön (Heves vármegye), édesapja tanító volt. 1880 és 1890 között végezte el a rabbiképzőt, 1889-ben pedig a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarán doktorra, majd 1890-ben pedig rabbivá avatták.⁴ Marcaliba való kerülésének története viszonylag jól dokumentált, és betekintést nyújt a hitközségi információs kapcsolatok világába is. 1890 augusztusában a marcali állásra jelentkező, 24 éves Klein Józsefet a hitközség vezetése először Marczali Henrikhez irányította, aki feltételezhetően kifaggatta az apja székére és Simándra egyaránt pályázó jelöltet az alkalmasságáról. *„Marczaliból a napokban újabban kaptam értesítést, mely szerint elhatározták, hogy némi tudakozódás után körülbelül aug. 16-ára meg fognak hívni. A levelet kedden kaptam, és minthogy szerdán családi ügyben bementem Pestre, reggel kiszálltam Gödöllőn, meglátogattam a fiatal Bloch tanár urat⁵, és megkértem, hogy ha Marczaliból kérés jön, ajánljon majd. Ő azt felelte, hogy Marczaliból mindig Marczali [Henrik – H. M.]-nak írnak, aki aztán hozzá fordul. [...] azért jónak látja, ha Pesten leszek, keressem fel Marczalit. Én azt megtettem és Marczalitól megtudtam, hogy ő kapott is már a községből kérdést. Marczali azután nyomban írt Gödöllőre és a helybeli [Marcali –*

³ 25 rabbi. Egyenlőség, 1892. február 19. 8.

⁴ *Friedmann Dénes*: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézeten felavatott rabbi életrajzi adatai és irodalmi működésük. In: Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877–1927. II. kötet. Szerk. Blau Lajos – Klein Miksa. Bp., 1927. 355.; *Újvári Péter*: Magyar zsidó lexikon. Bp., 1929. 489.; *Frojimovics Kinga*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig. Archontológia (Az anyahitközségek rendjében). Bp., 2008. 23–25.

⁵ Bloch Henrik (1854–1923) neveléstudós, klasszika-filológus, történész, a rabbiképző rendes tanára 1881-től. *Újvári P.*: Magyar zsidó lexikon i. m. 129.

H. M.] *hitk. elnökéhez, és minthogy mindkét helyről gyors választ kért, remélhetem, hogy még 16-ára meg fognak hívni. Beszédre már készülök*” – írta az ifjú rabbi az augusztus 1-én keltezett levelében.⁶ A hitközségi viszonyokat, egyben a Marczali család tekintélyét jól szemlélteti, hogy a már régóta nem Marcaliban lakó, és ekkor még csak a budapesti gyakorló gimnázium rendes tanáraként dolgozó főrabbi fiának hitközségi ügyekben a képző tanáraival ápolt viszonya okán a véleménye megke-
rülhetetlennek számított.

Dr. Klein Józsefet 1891 márciusában iktatták be tisztségébe fényes ünnepek keretein belül. Erről a Kaposvár című újság is tudósított. Felekezeti hovatarozástól való tekintet nélkül az egész település nagy érdeklődéssel várta az eseményt. Az ünnep napján, március 8-án egy háromtagú küldöttség utazott elé Siófokra, majd Balatonszentgyörgyön egy 30 fős delegáció várta a vasútállomáson. Onnét húsz lófogattal indultak Marcaliba, ahol az izraelita templom udvarán gyűlt össze az ünneplő közönség, amelynek nevében dr. Mayer Ignác ügyvéd, hitközségi elnök köszöntötte Klein Józsefet. Ezután istentisztelet, székfoglaló beszéd és 200 terítékes bankett következett. A vacsorán „*Marcali város és kerületének összes intelligens közönsége*” megjelent, tósztok hangoztak el prominens hitközségi tagoktól, így Illés Samu és Mayer Ignác részéről is. A táncmulatság pedig hajnalig tartott az akkor 3700 fős település 350 tagú vallási közösségének öröme.⁷ A kerület életének prosperáló időszakát következett, amelyet jól jellemezett, hogy 1892 júniusában az új kerületi főrabbi végezte a szomszédos település, a közel 90 fős közösséget számláló Kéthely új imaházának és iskolájának felavatását.⁸

Egy országos jelentőségű ügyben, egy izraelita irodalmi társaság alapításának alkalmából is komoly szervezőszerepet vitt a marcali főrabbi. 1893. június 15-én a Pesti Izraelita Hitközség székházában megtartott országos értekezleten döntöttek a szervezet elindításáról. Klein József felszólalásában elmondta, hogy a társulat létrehozásába be kell vonni a vidéki közösségeket és rabbikat, s ez a szervezet pedig a vallásos életre és a vallási ismeretekre nézve várhatóan nagy horde-
rejű lesz. Kiemelte továbbá, hogy a marcali hitközség elsőnek karolta fel ezt az ügyet, és a továbbiakban is készséggel tevékenykedik érte. Klein főrabbi a marcali hitközség 100 forintját ajánlotta fel, és vállalta, hogy a csatlakozásra buzdító körlevelét eljuttatja a hazai hitközségek-

⁶ Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZsML) K. 70.2.599. Klein József levele (Gyöngyös, 1890. augusztus 1.); Idézi: *Frojimovics K.*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 23. Simánd, ma Ősimánd, Románia.

⁷ Rabbi beiktatás. Kaposvár, 1891. március 11. Melléklet 3.

⁸ *D. Mitzger T.*: Templom-felavatás Kéthelyen. Marczali és vidéke, 1892. június 2. 2.; MZsML F 78.74. Kéthelyi zsinagóga bejárata.

hez.⁹ A társaság létrehozásáról szóló felhívásban Klein József a következőképpen fogalmazta meg a somogyi hitközség szerepvállalását. „A példa megvan. Egy maroknyi kis község, a **marcali-i**, amelynek saját vagyona nincs, tagjai adományaiból össze tudott rakni száz forintot az Irodalmi Társaság részére és kérő szózáttal fordul hatalmasabb, nagyobb testvéreihez, hogy közös erővel hordják össze az anyagot a szentély felépítéséhez. És nem képzeltetik másként, mint hogy nem fog távolmaradni egy hitközség sem azon intézménytől, amelyből dicsőség fog áradni Isten nevének, tisztelet és fény a hazai zsidó felekezetre.”¹⁰ A felhívást követő gyűjtést megelőző első beszámoló szerint az első két pártoló tag – egyaránt 200 forint összeggel – marcali és fiókhitközsége, a nemesvidi volt.¹¹ A lelkes szervezőszerep ellenére Klein József szűknek érezte a somogyi hitközség világát. 1894-ben, miközben egy rangosabb, városi rabbiszéket keresett, pályázott Nyitrára és Szabadkára is.¹² Keserűen írt levelében a vidéki viszonyokról, és arról, hogy az elmúlt időszakban volt rabbiszeminaristákkal az üres állásokat hogyan töltötték fel. „[...] a rabbi a Dunántúl nagy részében inkább csak parádés ló fényes szerepét játssza inkább, mintsem a hasznos és szükséges gazdasági lóét, arról sokszor lehet a Dunántúli vidékeken meggyőződni” – írta a tanárának, Bánóczi Józsefnek címzett levelében.¹³ Az izraelita irodalmi társaság ügye mellett egy másik felekezeti közéleti ügyben is figyelemreméltó módon nyilvánult meg. Az 1895-ben Rosenberg Sándor aradi rabbinak a vallásilag vegyes párok megáldásával kapcsolatos újító tette miatti sajtópolémiába Klein József egy vitairattal kapcsolódott be. Ezzel ő is a túl liberálisnak ítélt álláspontot támadó rabbik táborába tartozott.¹⁴ Terjedelmes írásának a felütésében így nyilatkozott: „Bizonnyította Rosenberg akár theologiai tudománnyal, akár az ő saját theo-

⁹ M.F.: Magyar-Zsidó Irodalmi Társaság, Magyar Zsidó Szemle, 1893/6. szám. 348.

¹⁰ Klein József: Zsidó Irodalmi Társaság és Országos Rabbiképző Intézeti Internátus, Magyar Zsidó Szemle, 1893/6. szám. 353.

¹¹ Mezey Ferenc: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, Magyar Zsidó Szemle, 1893/ 10-11 szám. 537.

¹² MZsML K. 70.2.605. Klein József levele (Marcali, 1894. május 3.); Idézi: Frojimovics K.: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 24.

¹³ MZsML K. 70.2.607. Klein József levele (Marcali, 1894. szeptember 28.); Idézi: Frojimovics K.: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 24.

¹⁴ Dr. Rosenberg Sándor: Az aradi főrabbi memorandumja. Egyenlőség, 1895. szeptember 27. Melléklet 5–6.; Szabolcsi Miksa: Az aradi rabbi reformja. Egyenlőség, 1895. szeptember 27. 5–6.; Rosenberg Sándor: A vegyes házasságok megáldása. Pesti Napló, 1895. október 3. 1–2.; Újvári P.: Magyar zsidó lexikon i. m. 752.; Klein József: A vegyes párok megáldása a zsinagógában a tu-

logiai tudományával, hogy a vegyes párok megáldhatók? Esze ágában sem volt ezt tenni, mert hiszen akkor ezzel kezdte volna, amint hogy ez egyedül is lett volna a helyes eljárás. [...] Ó a humanismus és a liberalismus talajára állott áldásával. Ingatag alap, nincs mélyen leépítve a földbe. Ki lett mutatva, hogy eljárása nem liberális, nem humanus; humanitásának és liberalismusának nincs az áldásnál sem helye, sem belső tartalma és értéke, és a mennyiben theologiai álláspontja legalább gyakorlatilag azonos a rabbigyűlésével, eljárása határos a felek és a nagy közönség megtévesztésével.¹⁵

A marcali főrabbinak a székhely és a kerület falvainak hitéleti munkája mellett időnként szomszédos hitközségekben is akadt világi és vallási feladatvállalása. Ilyenek voltak például az 1894-ben Kossuth Lajos emlékére rendezett országos gyászmemorialis helyi és környékbeli eseményei. Elsőként március 31-én Marcaliban Klein főrabbi és Weisz főkantor vezetésével rendeztek megemlékezést. A gyásznapon a település és a szomszédos falvak előjáróságai, továbbá a marcali szervezetek, sőt a kerület fiókhitközségei is felekezeti különbség nélkül megjelentek. Hasonló módon zajlott le április 5-én a lengyeltóti, április 8-án a balatonboglári hitközség gyászszertartása is. Mindkét állandó rabbi nélküli közösség zsinagógájában a marcali főrabbi és a főkantor vezette a megemlékezés szertartását.¹⁶

Klein József végül csak egy év múlva tudott elmenni Marcaliból, amikor 1896 januárjában megpályázta és elnyerte a szabadkai hitközség rabbiállását. Ténylegesen 1896. május 3-ától dolgozott Szabadkán, de Szimneyi József lexikonja szerint 1896 decemberében már a felső-magyarországi nagyváros, Kassa nagy létszámú neológ hitközségének a rabbiszkét pályázta meg és nyerte el. 1897 júliusában pedig elfoglalta az új hivatalát.¹⁷ Ennek az információnak ellentmond az Egyenlőség

domány, az erkölcs és hazafiság szempontjából. Válasz dr. Rosenberg Sándor aradi rabbi (Theologiai értekezet). Bp., 1896.

¹⁵ Klein J.: A vegyes párok megáldása a zsinagógában a tudomány, az erkölcs és hazafiság szempontjából. i. m. 6.

¹⁶ A marcali hitközség. Egyenlőség, 1894. április 6. 8.; A lengyeltóti hitközség. Egyenlőség, 1894. április 13. 5.; A boglári hitközség. Egyenlőség, 1894. április 18. 8.

¹⁷ Szimneyi József: Magyar írók élete és munkái. VI. kötet. Bp., 1899. 505–506. Írásai jelentek meg az Egyenlőség és az Ungarische Vochenschrift című lapokban, valamint levelezője volt a berlini Jüdische Pressenek; Chaim David Lippe: Biographisches Lexikon der Gesammten Jüdischen und Theologisch-Rabbischen Literatur der gegenwart mit Einschluss der Schriften über Juden und Judenthum. Wien, 1899. 206. Újvári Péter lexikonjában és Frojimovics Kinga adatbázisában sem szerepel szabadkai rabbiként, hanem már 1896-tól mint kassai rabbi van feltüntetve, így teljesen elvetette a szabadkai kinevezést. Újvári P.: Magyar zsidó lexikon i. m. 489.; Frojimovics K.: Neológ (kongressz-

1898. február 13. számában megjelent beszámoló, amelyben még szabadkai rabbiként írnak Kleinről. „*Klein József szabadkai rabbit a kassai hitközség tudvalevőleg hitszónokává választotta, a szabadkai hitközség azonban nem eresztette el hitszónokát és őt állásában véglegesítette. Klein József dr., akinek áldásos működése a hitközségi pártokat összebékítette, elfogadta a véglegesítést annál is inkább, mert tanítványai, kiket vallásra oktat igen megkapó módon készítették a maradásra.*”¹⁸ A szabadkai közösség ragaszkodása ellenére Klein főrabbi valószínűleg rövid időn belül mégis Kassára ment, ahol az 1914-ben bekövetkezett haláláig szolgálta hitsorsosait.¹⁹ (Az öccse, dr. Klein Dezső (1874–1932) szintén a rabbihivatást választotta, 1899-től Siklóson, 1909-től Nyitrán, majd végül pedig 1926-tól Eperjesen működött.)²⁰

Weisz Salamon rabbihelyettes

Marcaliban 1896 márciusától három évig ismét nem volt állandó rabbi, ezért az 1890-es évek közepétől főként tevékenykedő Weisz Salamon végezte a hétköznapi és ünnepnapos vallási teendőket.²¹ Miután a helyzetben nem állt be változás, ezért 1898-ban rabbihelyettesnek nevezték ki.²² Erzsébet királyné halálának alkalmából, 1898. szeptember 18-án emlékezetes eseményre került sor, amikor a hitközség – Müncz Simon elnök előterjesztésére – jegyzőkönyvbe vette a közösség gyász felett tanúsított együttérzését, majd gyászszertartást tartottak a templomban. „*Áldott emlékére és lelki üdvéért folyó hó 18-án gyász istentiszteletet tartott, melyen Weisz Salamon rabbihelyettes, főkántor meghatott hangon, a nyitott frigyszekrény előtt Löbl Lipót tanítónak ezen gyászos alkalomra szerkesztett gyászimáját mondotta, amit a halottak lelki üdvéért mondani szokásos héber ima követett*” – írták a Keszthelyi Hírlapban. Ebből kitűnik, hogy a rabbihelyettes továbbra is

szusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 74, 111.

¹⁸ Szabadkai hírek. Egyenlőség, 1898. február 13. 8–9.

¹⁹ Klein J.: Zsidó Irodalmi Társaság és Országos Rabbiképző Intézeti Internátus i. m. 39.; Frojimovics K.: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig. i. m. 74.

²⁰ Rabbi beiktatás. Siklós és vidéke, 1899. június 25. 1-3.; Friedmann D.: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működésük i. m. 355.; Újvári P.: Magyar zsidó lexikon i. m. 489.; Frojimovics K.: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 62.

²¹ A marczali hitközség... Egyenlőség, 1894. április 6. 8.

²² Ch. D. Lippe: Biographisches Lexikon der Gesamten Jüdischen und Theologisch-Rabbischen Literatur der gegenwart mit Einschluss der Schriften über Juden und Judenthum i. m. 409.; Frojimovics K.: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 86.

ellátta a kántori teendőket is, ez pedig a hitközség nem szűnő személyi hiányosságaira és anyagi nehézségeire egyaránt utalt.²³

Egy másik tudósítás szerint Weisz Salamon ismét szerepet kapott az egyik közeli hitközség jelentős ünnepének alkalmából. 1910. július 17-én Hévízfürdőtelepen dr. Büchler Sándor keszthelyi rabbi imaházat avatott fel, ahol három kántor is fellépett: Löwinger József Keszthelyről, Weisz Salamon Marcaliból és Goldstein Gyula Lengyeltótiból.²⁴ Ennek az eseménynek az időpontjában Weisz Salamon már csak mint főkántor szerepelhetett, mert pár nappal korábban sikerült megválasztani a marcali rabbiszékbe a rabbihelyettes utódját, dr. Enten Manót.

Dr. Enten Manó főrabbi

A Pécsi Napló 1909. május 9-ei számának egyik hírében arról lehetett olvasni, hogy a vallás-és közoktatási miniszter leiratot küldött Somogy vármegye alispánjához, mivel tudomására jutott, hogy számos anyahitközségben nincs megfelelő képzettségű anyakönyvvezető rabbi, vagy egyáltalán nincs rabbi. Curgó, Lengyeltóti, Barcs mellett Marcalit is felsorolta, majd kijelentette, hogy ha hat hónap múlva sem lesz betöltve a pozíció, akkor visszaminősítik az anyahitközséget, vagy másik anyahitközséghez csatolják fiókhitközségként.²⁵ Ezt elkerülendő a marcali hitközség vezetése 1910. márciusában újra meghirdette a rabbiállást, amelyre július 10-én választották meg dr. Enten Manót.²⁶ Enten Manó 1886. július 10-én Berzevicen (Sáros vármegye) született, 1900 és 1910 között közép- és felsőfokú teológiai tanulmányait a budapesti rabbiképzőben folytatta, majd 1909-ben kitüntetéssel végzett a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarán, ahol doktori címet szerzett. Végül 1911-ben avatták rabbivá.²⁷ A hitéleti feladatokon kívül

²³ A marczali-i izr. hitközség... Keszthelyi Hírlap, 1898. szeptember 25. 4.

²⁴ Templomavatás. Egyenlőség, 1910. július 24. 10.; Lásd erről Szarka Lajos: A hévízi zsidóság története. Hévíz, 2000. 17.

²⁵ Somogyi anyahitközségek képesített rabbik nélkül. Somogyvármegye, 1909. május 7. 4.; Hitközségek rabbi nélkül, Pécsi Napló, 1909. május 9. 4.

²⁶ A marczali-i izraelita hitközség eljáráságától. Pályázati hirdetmény. Egyenlőség, 1910. április 17. 13.; Magyar Tudományos Akadémia KIK rak-tári szám: GIL/09/18/07. Enten Manó Goldziher Ignácnak írt levele (1910. július 13.); A Rabbiképző 1909/1910-es tanévében: „A Széder Élijahú (Tanna díbé Élija). Tartalma, eszméi és viszonya a talmudi és midrási irodalomhoz. Nyertes: Guttman Simon, jelenleg zombori főrabbi. Dicséretet nyert: dr. Enten Manó, jelenleg kassai rabbi.” – Klein Miksa: F. Kiírt pályatételek. In: Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877-1927. I. kötet. Szerk. Blau Lajos – Klein Miksa. Bp., 1927. 64. A rabbiképző listája szerint 1911. február 17-én kezdte meg a szolgálatát Marcaliban.

²⁷ A kitüntetéssel végzett egyetemi hallgatók. Pesti Napló, 1909. szeptember 17. 11.; Friedmann D.: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott

a település közoktatásában is aktívan részt vett, így például a Polgári Leányiskola Egyesület titkári posztját viselte, és 1912 és 1915 között az iskolában tanított is.²⁸ 1912-ben eljegyezte, majd feleségül vette a kisszebeni Spira Ilonkát.²⁹ Fiuk, a még csecsemőkorában, 1914-ben elhalálozott Jenő síremléke a marcali öregtemetőben áll.³⁰ Leányuk, Lívia 1915. január 27-én Marcaliban született, így ekkor még biztosan itt éltek.³¹ Sőt a főrabbi 1915. március 15-én itt háborúellenes beszédet is mondott. „[...] *mi nem osztjuk azoknak a nézetét, kik a háborút természeti csapásnak, természeti katasztrófának tartják, mert a háború az emberi elme gonosz produktuma, az emberi társadalom kegyetlen [...] intézménye. Nem valljuk azt a balga felfogást sem, hogy a háború az emberi társadalom szükségszerű életfunkcióihoz tartozik [...] mi nem csatlakozhatunk az áldarvinisták táborához sem, amely a létért való küzdelem elkerülhetetlen következményeként állítja be a háborút [...]. Mi tehát a háborút [...] az emberi társadalom köréből kiküszöbölhetőnek, kiirtandónak tartjuk, [...] nem tartjuk utópisztikusnak a nemzetek testvéresülésének ragyogó gondolatát. [...] Legyen béke, szabadság és egyetértés.*”³²

Enten Manó 1915 legelején, dr. Klein József halálát követően Kasán foglalhatta el a rabbiszéket, sőt 1935-ben ideiglenesen a munkácsi hívek szolgálatát is ellátta.³³ Élénk irodalmi munkásságot fejtett ki, rendszeresen publikált folyóiratokban.³⁴ 1944-ban közösségével együtt deportálták Auschwitzba.³⁵

rabbik életrajzi adatai és irodalmi működésük i. m. 345., *Újvári P.*: Magyar zsidó lexikon i. m. 112, 229.

²⁸ A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. Marcali, 1933. 10.

²⁹ Házasság. Pesti Napló, 1912. július 9. 14.; Lesonoh tanvoh, Pesti Hírlap, 1912. szeptember 13. 12.;

³⁰ A Marcaliban meghalt izraelita lakosok anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1895–1944). Készítette: Németh Ildikó, 2019. 100. sorszámú bejegyzés, 1914. január 19.

³¹ A Marcaliban született izraelita lakosok állami anyakönyvekből kigyűjtött listája. (1915–1921). Készítette: Németh Ildikó, 2019. 1-es számú bejegyzés.

³² A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1914–15. tanévtől. Marcali, 1915, 4–6.; A Marcali Polgári Fiúiskola Értesítője 1908/09–1932/33. i. m. 10.

³³ *Klein Miksa*: Az intézetben felavatott rabbik névsora és működési helye. In: Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 éves jubileumára, 1877–1927. I. kötet. Szerk. Blau Lajos – Klein Miksa. Bp., 1927. 37.; *Frojimovics K.*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 74, 86.

³⁴ *Enten Manó*: A nő a zsidóságban. Múlt és Jövő, 1917. május, 174–176.

³⁵ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre. Bp., 1946. 33.

Rabbihiány 1915 és 1938 között

Az első világháború idején nem volt a marcali kerületnek főrabbi-ja, jellemzően szomszédos nagyobb hitközségek hitszónokai, mint a nagykanizsai dr. Winkler Ernő (1894–1944), a keszthelyi dr. Büchler Sándor (1870–1944) vagy a kaposvári dr. Herczog D. Manó (1862–1941) helyettesítettek.³⁶ A legtöbbször a nagykanizsai és a keszthelyi rabbik végezték a vallási teendőket, amelynek okaként a közlekedés könnyebbsége feltételezhető. Nagykanizsáról és Keszthelyről a Déli-vasúton, majd balatonszentgyörgyi átszállással a „vicinálison” is viszonylag gyorsan Marcaliban lehetett lenni, míg Kaposvár több órás kocsiót távolságra helyezkedett el.

Winkler Ernő 1908 és 1918 között végezte a rabbiképzőt, 1917-ben doktorált a Budapesti Tudományegyetemen, majd 1919-ban választották meg a nagykanizsai izraelita hitközség rabbijává. 1944-ben őt is Auschwitzba deportálták.³⁷ A keszthelyi Büchler Sándor 1884 és 1894 között járt a rabbiképzőbe, majd 1893-ban szerzett bölcsészdoktori címet. Egy év múlva avatták rabbivá, 1897-ben választották meg a keszthelyi közösség élére, amely tisztséget 1944-ig töltötte be. 1914-ben pedig a Budapesti Tudományegyetem magántanárává nevezték ki. A magyarországi zsidóság történetének egyik legavatottabb tudóját, 1944-ben a közösségével együtt deportálták és gyilkolták meg.³⁸

A harmadik személy, aki időnként helyettesített Marcaliban, sőt 1889-ben Marczali Mihályt is búcsúztatta, Herczog D. Manó kaposvári főrabbi volt. Ő 1877 és 1886 között volt a rabbiképző hallgatója, 1885-ben szerzett bölcsészdoktori címet, majd 1887-ben rabbivá avatták. Ekkor választották meg a kaposvári izraelita hitközség főrabbi-jává, amely posztot 1941-ben bekövetkezett haláláig be is töltötte.³⁹

³⁶ *Frojmovics K.*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 73, 76, 92.

³⁷ *Frojmovics K.*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 92.; <http://emlekhely.btk.elte.hu/profile/dr-winkler-erno/>

³⁸ *Frojmovics K.*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 76.; *Czoma László*: Keszthely tudós rabbija Büchler Sándor (1870–1944). In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket” Tanulmányok a zsidó történetírásról. Mórija Könyvek 4. Főszerk. Schweitzer József. Bp., 2005. 9–20.; <http://emlekhely.btk.elte.hu/profile/dr-buchler-sandor/>

³⁹ *Újvári P.*: Magyar zsidó lexikon i. m. 360.; *Frojmovics K.*: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 73.

Az utolsó főrabbi

Dr. Lówy Adolf életútja

Az 1915 óta húzódó rabbihiányt az 1930-as évek közepére sikerült megoldani, amikor egy fiatal, Észak-Magyarországról származó, toka-ji születésű, majd Budapesten iskolázott rabbit sikerült az üres rabbi-székre megválasztani. Ki is volt az a személy, aki végül tragikus módon az utolsó főrabbi lett a marcali kerületi anyahitközségnek?

Dr. Lówy Adolf 1912. augusztus 15-én született Tokajban, apja Lówy Dezső tanító, édesanyja Weisz Regina volt. A gimnázium után 1932-től egyetemi tanulmányait az Országos Rabbiképző Intézetben és ezzel párhuzamosan a budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte.⁴⁰ Itt a hallgatók önképző szervezetének, a Goldziher Ignác Theológiai Egyesületnek (G.I.T.E.) először rendes tagja, 1934-ben a titkára, majd a főtitkára, 1935-ben pedig az alelnöke lett.⁴¹ Az Országos Rabbiképző Intézet Alapszabálya 1877-ben kimondja, hogy a rabbivá avatás feltétele a Pázmány Péter Tudományegyetem elvégzése, majd a doktorátus megszerzése. Komoróczy Géza azt írta: „...az emancipációtól számított 60-65 év folyamán a neológ rabbikar körülbelül 75 százaléka a legmagasabb egyetemi végzettséggel került kisebb-nagyobb hitközségekbe szerte az országban, műveltsége a zsidó társadalom kulturális modernizációjának – iskolázás, stb. – mozgó erejét jelentette.” A rabbijelöltek doktori vizsgabizottságának vezetője a közismerten antiszemita, fajvédő mozgalmi személy, Pröhle Vilmos orientalista volt, aki ugyanakkor mindenkit átengedett. A bizottság további tagjainak nevét – például Eduard Mahler, Korniss Gyula vagy Schwartz Elemér – jóindulatú vizsgáztatóként őrizte meg az emlékezet.⁴²

A második világháború előtti egyik utolsó neológ rabbiavatásra 1938 februárjában került sor. Az avatóbeszédet dr. Hevesi Simon főrabbi tartotta. Lówy Adolffal együtt avatták fel rabbivá dr. Eckstein Miklóst (1913–?), dr. Eisenberg Bélát/Akiba Eisenberg (1908–1983), dr. Scheiber Sándort (1913–1985) és dr. Takács Pált (1913–1944) is. A fogadalmi beszédet Scheiber Sándor mondta. Dr. Kiss Arnold vezető

⁴⁰ <http://emlékhely.btk.elte.hu/profile/dr-lowy-adolf/> (letöltés: 2020. április 20.)

⁴¹ A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1933/34. tanévről. Bp., 1934. 12. 18.; A Goldziher Ignác Theológiai Egyesület új tisztikara. Egyenlőség, 1934. október 27. 15.; A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1935/36. tanévről. Bp., 1936. 26–27. 33. Évfolyamtársa volt a gyöngyösi Eckstein Miklós, a budapesti Scheiber Sándor és a szenci Takács Pál, egy évvel alatta járt a nagysuri Eisenberg Béla.

⁴² Komoróczy Géza: Egyetem, zsidók, judaisztika. Mire emlékezünk? Élet és Irodalom, 2014. december 19. 22–23.

főrabbi és dr. Guttmann Mihály rektor avatták fel az ifjakat.⁴³ Lőwy Adolf 1934-ben még rabbiképzősként került Marcaliba, ahol valószínűleg rabbihelyettesként kezdte meg a szolgálatát, „*Pásztora lettem ennek a gyülekezetnek, melyben négy esztendő óta hirdetem a Te igédet Istenem*” – írta székfoglaló beszédében.⁴⁴ A forrásokban Lőwy rabbivá avatásának dátumát szintén 1938-ra teszik, miután a doktórátusát megszerezte. Így bekerült a tudományegyetemet végzett 278 rabbi közé. A „doktor-rabbik” – hitközségi tevékenységük mellett – irodalmi munkásságukkal Eötvös József szellemében bővítették mind

⁴³ Lőwy Adolf szeminarista társainak a további életútjára érdemes röviden kitérni. Eckstein Miklós 1938-ban megházasodott, mégpedig Jeruzsálemben. Itt Palesztinában telepedett le, majd haláláig Izraelben élt. Eisenberg Béla Pesten, az Erzsébet királyné úti Sómér Jizroél Imaegyesületben már a szeminárium évei alatt rabbiteendőket látott el, s mivel 1938-tól nem kapott hitközségi rabbi állást, például hébert tanított a Zsidó Gimnáziumban is. 1946 augusztusában választották meg rabbivá Győrben, majd 1948-ban a bécsi hitközség hívta meg a főrabbiposztra, amelyet haláláig be is töltött. (Domán István szerint mielőtt Eisenberg Béla Győrbe került, a zuglói hitközség rabbija volt, ám ezt Frojimovics Kinga összegyűjtésében nem erősítette meg.) Takács Pál 1938-tól Budán, a lágmányosi hitközség főrabbiája Benoschovsky Imre mellett mint segédrabbi és hittantanár szolgált. A vészkorszak idején sáncásásra hurcolták el, s rövidesen meghalt. Scheiber Sándor 1938 és 1940 között London, Oxford és Cambirdge egyetemlein végzett kutatásai után 1941-ben a dunaföldvári hitközség rabbija lett egészen a Soáig. 1950 és 1985 között a rabbiképző igazgatójaként és rabbijaként dolgozott, nemzetközi hírű nyelvész és irodalomtörténész lett. Életútjaik jól példázzák a magyar rabbik sorsát, így elmondható róluk, hogy ketten – Lőwy Adolf és Takács Pál – meghaltak a holokauszt idején, ketten emigráltak. Egyedül Scheiber Sándor maradt Magyarországon. Rabbiavatás. Egyenlőség, 1938. február 24. 5.; Hymen. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. július 13. 16.; Hitélet Marcaliban. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. augusztus 10. 20.; Az 1939-es újságcikkben Eisenberg Bélára, mint pesti rabbira hivatkoztak; Az Erzsébet királyné úti... Egyenlőség, 1938. március 17. 14.; Zájjin Ádár ünnepei. Új Élet, 1984. április 1. 7.; Scheiber Sándor: Dr. Eisenberg Béla emlékének. Új Élet, 1983. május 15. 3.; Domán István: A Győri Izraelita Hitközség története (1930-47). Magyar zsidó hitközségek monográfiái 9. Bp., 1979. 60, 65.; Klamár Gyula: Bécsi jegyzetek. Amerikai Magyar Népszava, 1979. augusztus 10. 9.; Lásd még Eisenberg Béla és Scheiber Sándor későbbi baráti kapcsolatára: Schweitzer József: Öt éve... Emlékezés Scheiber Sándorra. Új Élet, 1990. március 1. 3.; Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre i. m. 40, 55.; Frojimovics K.: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 49, 54, 61, 67.

⁴⁴ Marcali Múzeum Történeti Dokumentumtár (a továbbiakban: MMTD) Lsz. 2015.9.1. *Dr. Lőwy Adolf*: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. 1938.

a zsidó, mind a magyar horizontot. Löwy Adolf 1936-ban A vízözön Kelet irodalmában címmel publikálta bölcsészdoktori értekezését, majd 1937-ben az Eduard Mahler orientalista, egyiptológus, akadémikus születésének 80. jubileumára összeállította műveinek bibliográfiáját (Mahler- Emlékkönyv).⁴⁵

Az 1938-as rabbibeiktatás

Dr. Löwy Adolf rabbit, bölcsészdoktort 1938. október 23-án iktatták főrabbiná a marcali neológ anyahitközségi kerület életében jelentős és emlékezetes beiktatási ünnepségen. A beiktatást hivatalosan Winkler Ernő végezte, a szertartáson Gelb József főkántor énekelt.⁴⁶ A hivatalos felszólalók és meghívottak között megtalálhatóak voltak a marcali járási és községi közigazgatás, az iparosság és a kereskedők vezetői, a katolikus és a protestáns egyház képviselői, így dr. Saghmeister Pál főszolgabíró is tiszteletét tette. *„A rabbiért menő küldöttség: Lenkei Pál, Ullmann Henrik és Gut Izidor /Kéthely/. A templomajtóban Wallentin Magda és Somogyi Nusi párnán tartották a kulcsot, melyet a fogadó bizottság adott át. Tagjai: Scheiber Ernő elnök, Rückländer Jakab, Dr. Dénes Antal, Drucker Mihály, Somogyi István és Wilhelm Károly voltak. A templom előcsarnokában Sattler Sándor templomgondnok Thórával várta a főrabbi urat, küldöttség élén, melynek tagjai: Faragó Ferenc, Braun Nathán és Tausz Lipót voltak. Az ünnepi rész lezárása után a küldöttségek melegen gratuláltak a főtisztelendő úrnak.”* A kerületi díszközgyűlésen többek között a nagykanizsai hitközség nevében dr. Halphen Jenő, a Szentegylet nevében Rückländer Jakab, a járási zsidóság nevében Gut Izidor, a balatonboglári közösség nevében Bráver Lázár rabbihelyettes, az iskolaszék nevében dr. Dénes Antal, a nőegylet nevében Drucker Mihályné, a baráti kör nevében dr. Salgó László budapesti-józsefvárosi rabbihelyettes mondott köszöntő beszédet. Egyedüli keresztényként Hikman Béla, a járási Ipartestület elnöke köszöntötte az új főrabbit.⁴⁷ A Somogy megyei zsidóság más közösségei nem jelentek meg. Salgó László valószínűleg Löwy Adolf budapesti rabbiképzős társait képviselte.⁴⁸

⁴⁵ Egri Oszkár: „Mártírokká lettek a papok”. A holokauszt során elhurcolt és meggyilkolt rabbik emlékére. Új Élet. 2004. június 1. 5. Egri Oszkár tévesen 1939-re datálja a beiktatási beszéd kiadását.

⁴⁶ Rabbiiktatás Marcaliban. Egyenlőség, 1938. október 27. 14.; MMTD Lsz. 2015.9.1. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. 1938.

⁴⁷ MMTD Lsz. 2022. 10. A rabbibeiktatás forgatókönyve és a meghívottak listája. 1938.

⁴⁸ Dr. Salgó László (1910–1985) 1935 és 1985 között, 1971-től főrabbinaként a Dohány utcai zsinagóga körzetében szolgált. Frojimovics K.: Neológ (kong-

Lówy Adolf a rabbiszékét a magyarországi rabbik közül az utolsók között foglalta el. Az ünnepség hangulatát, az új főrabbi beiktatási beszédének a tartalmát a hagyományos neológ vallási tartalom mellett a korszak irredenta nyelvezete is meghatározta. A hatszárnyú szeráf című beszédének központi témája Ézsaiás (Jesája) próféta látomása volt, amelyben a Hatszárnyú Szeráfokban látta az igaz pap ideálját. Alázatosnak, elnézőnek, tisztának, az ifjúság barátjának kellett lennie. A vallási tartalom, a Tóra szeretete mellett a hazaszeretet hangsúlyozása volt a másik fontos része a prédikációjának, amikor azt tanácsolta a zsidó ifjúságnak, hogy adják oda mindenüket, szívüket, *„ha kell, meghalni egy szebb, boldogabb Magyar Jövendőért, mint testvéreid, akik talán más templomban imádják mindannyiunk szent, közös egy igaz Istenét. S bár mi most a megalázottak csapata vagyunk, a meggyötörték vádolt és hajszolt serege, ha üt az óra, hogy meg kell védenünk a magyar határokat és visszaszerezni az összes régi területeinket, akkor mi ott leszünk mindnyájan és én is, mint hazám felesküdt táborigi papja, ott fogok állani Veletek, hogy megvívjuk a magyarság nagy és igaz harcát.”*⁴⁹ Tanulságosak azok a sorok is, ahol azt írja: *„ha ideig-óráig kétségbevonják vérünkkel és verejtékünkkel kiérdemelt emberi jogainkat, vegyétek ezt is tudomásul, keserűség és viszonyosság nélkül. Mert nekünk nem kell átértelmeznünk sem zsidóságunkat, sem magyarságunkat, sem a nemzetet, sem a törvényt.”* Az avatóbeszéd végén az Isten áldását kérte önmagára, *„hogy szent tudományod szellemében vezérelhessem e sokáig pásztor nélkül szűkölködött, elszéledtet nyáját”*; *„közös édesanyánkra, Nagymagyarországra [sic!]”*; *„a legelső Magyar Emberre [Horthy Miklós kormányzó – H. M.]”*, a község és járás összes vallásfelekezeteire, egyházára és templomára, papjaira és híveire.⁵⁰

Lówy Adolf „rövid” szolgálata és a holokauszt

A fiatal főrabbi újtó szemlélettel a hitéletet felpozícióba hozó, a Horthy-korszak politikai elvárásainak is megfelelő eseményeket szervezett, amelyről tudósítás az országos felekezeti sajtóba is bekerült. Az 1938. november 12-i nőegyleti gyűjtésnek, amellyel a „Magyar a magyarért” akcióhoz csatlakoztak a marcaliak, a Felvidék visszacsatolása adta az ünnepélyes apropóját. Ugyanakkor a zsinagógában ünnepi istentiszteletet tartottak, amelyen Marcali település vezetése is megjelent. Lówy Adolf a nőegyleti adakozáson a felvidéki városokról és az ottani nevezetességekről tartott előadást, az istentiszteleten pedig *„méltatta*

resszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig i. m. 50.

⁴⁹ MMTD Lsz. 2019.1.1. Dr. Lówy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. 1938.

⁵⁰ MMTD Lsz. 2015.9.1. Dr. Lówy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. 1938.

az esemény óriási fontosságát, majd imádkozott a kormányzóért és a kormányért.⁵¹

A következő év nyarán, 1939. június 4-én leányavatást, a hitközség új tagjainak befogadó ünnepségét rendezték meg: „A hívek számára felejthetetlen ünnepség a Hiszekeggyel kezdődött, majd Gelb József főkántor orgona- és kóruskíséréssel zsoltárt recitált. Grünbaum Edit: dr. Winkler Ernőné Munkácsi Noéminek az avatásra írt költeményét adta elő nagy hatással. Ezután dr. Löwy Adolf főrabbi könnyekig megható gyönyörű beszédével avatta fel a leányokat, akiknek imája után a főrabbi közvetlen szavak kíséretében átnyújtotta minden egyes kislánynak egy arany „Mogen Dovidot“, a Marcali Izr. Hitközség Iskolaszékének ajándékát. A papi áldás után az avatottak nevében Somogyi Nusi mondott köszönetet. Az énekkar, amelyet dr. Dénes Imre művészien vezényelt, végül a Himnuszt énekelte el.”⁵²

Löwy budapesti rabbiképzős kapcsolatai segítették az új, nagyobb hatású rendezvényeket, mint például az 1939. július 21-én és 28-án tartott ünnepségeket. „Dr. Löwy Adolf főrabbi felkérésére dr. Eisenberg Béla pesti rabbi „Sábbosz Cházon“ alkalmából mondott Marcaliban nagyhatású, tartalmas és gondolatokban gazdag vendég-szónoklatot. Gyönyörű és felejthetetlen istentiszteletnek voltak tanúi a marcali hívek július 28-án „Sábbosz Náchamu“, a „Vigasztalás Szombatja“ alkalmából. Révész Sándor, a Rombach-utcai templom nagytehetségű karnagyának munkája folytán a templomi vegyeskar újjászerveződött és az ő vezetésével ezen a péntek estén mutatkozott be először az újjászervezett énekkar. Gelb József főkántor orgona és a vegyeskar kíséretével a pesti templomokban előadott péntekesti énekszámokat recitálta nagy művészettel. Különösen kitűnt Gründwald Ervin, a Rombach-utcai templom fiatal szólistájának vendégszereplése. Az istentiszteleten dr. Löwy Adolf, a marcali izr. hitközség fiatal, agilis és kiváló szónoki tehetségéről ismert főrabbi mondott óriási hatású hitszónoklatot.”⁵³ December 10-én pedig a chanuka alkalmából tartott ünnepséget Dénes Antal, az iskolaszék elnöke nyitotta meg, majd „Gelb József főkántor gyertyagyújtása után dr. Löwy Adolf főrabbi nagyhatású ünnepi beszédet mondott.”⁵⁴

Az új főrabbi kapcsolatrendszerét jól jellemezte, hogy az 1938. december 25-én esküvőjét Weisz Katalinnal a budapesti Dohány utcai nagy zsinagógában tartotta. Feleségének apja nem volt más, mint dr. Weisz Á. Lajos ügyvéd, a Pesti Izraelita Hitközség képviselő-testüle-

⁵¹ A Marcali Izraelita Nőegylet. Egyenlőség, 1938. november 17. 12.

⁵² Leányavatás. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. június 9. 16.

⁵³ Hitélet Marcaliban. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. augusztus 10. 20.

⁵⁴ Fényes keretek között tartották meg 10-én Marcaliban a szokásos Chanuka-ünnepélyt. A Magyar Zsidók Lapja, 1939. december 14. 6.

tének a tagja.⁵⁵A szertartást korábbi rabbiképzős tanára, dr. Hevesi Simon, a magyar zsidóság társadalmi és kulturális életének egyik vezető egyénisége, a pesti hitközség vezető főrabbija végezte. Az esküvőn Ábrahámsohn Manó főkantor énekelt.

Amikor 1944 tavaszán a marcali izraelita hitközség tagjait összeírták, a listán megtaláljuk a főrabbinak és családtagjainak – felesége Lówy Adolfné szül. Weisz Katalin (1917-1944) és fiuk, Lówy András Péter (1941-1944) – nevét is.⁵⁶

A marcali elhurcoltak közül a legtöbb információval a főrabbiról rendelkezünk. A két kartonja közül az egyikben – ellentétben a többi deportált marcali zsidóval – részletes személyleírás és fénykép szerepel. Az Auschwitzba került és a tábor túlélő magyar-zsidó visszaemlékezők a háborút követően úgy nyilatkoztak a vidéki rabbikról, hogy jó pásztorként vigyáztak nyájukra, és az állandó életveszély ellenére „*lelket öntöttek a kétségbeesettekbe, hitet és reményt tápláltak a szívükbe*”. Nagy valószínűséggel a marcali főrabbi is így tett közösségének tagjaival.⁵⁷ Lówy Adolf Auschwitzból – az egyik karton tanúsága szerint – a kiválogatást követően, 1944. június 6-án a buchenwaldi koncentrációs táborba került át. A két karton alapján a főrabbi az 58218-as számot kapta. A fénykép nélküli kartonon egy gyermeket vallott be, és a feleségéről azt írták, hogy ő is Auschwitzban van. Apósának, Weisz Á. Lajosnak budapesti címét mondta be mint rokoni elérhetőséget. Meglepő módon mindkét kartonon utolsó foglalkozásaként a „*Färber*” (kelmefestő) szakmát írták be.⁵⁸

Lówy Adolf kényszermunkásként túlélte a koncentrációs tábor, majd valószínűleg 1945 elején az ausztriai Günskirchenbe került át. A város körüli erdőben álló táborba, amelyet hivatalosan 1945. március 12-én létesítettek, április első felében „halálmenetekben” gyalog vittek zsidókat keletről erődítési kényszermunkákról, továbbá az Alsó-Ausztria területén megszüntetett táborokból. A legtöbbjük igen leromlott egészségügyi állapotban volt már ekkor. A menetek végén SS-likvidáló osztagok és a Volkssturm (Néproham) helyi tagjai végeztek a lemaradókkal. Azt ugyan nem tudjuk, hogy milyen körülmények között, de Lówy főrabbi 1945. április 20-án itt halt meg.⁵⁹ Neve 1990 óta a marcali második világháborús emlékművön és 2014. november

⁵⁵ Hymen. Egyenlőség, 1938. december 29. 16.

⁵⁶ MMTD Lsz. 2019.1.1. A Marcali-i Izr. Hitközség Marcaliban lakó tagjai. 229 nevet tartalmazó lista. é. n. [1944]. Másolat.

⁵⁷ Egri O.: „Mártirokká lettek a papok” i. m. 4.

⁵⁸ <https://collections.arsolzen-archives.org/de/search/person/6521393?s=L%C5%91wy%20Adolf&t=222836&p=1> (Letöltés: 2022. február 10.)

⁵⁹ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre i. m. 37.; <http://emlékhely.btk.elte.hu/profile/dr-lowy->

14-e óta az ELTE Trefort-kerti emlékművén is szerepel a 71 deportált rabbi-doktor, a mártírhalt halt 89 magyar rabbi neve között. Az emlékművön olvasható még marcali elődjének, dr. Enten Manó kassai főrabbinak neve is.⁶⁰

A veszteség mértékét jól illusztrálja az a tény, hogy Magyarországon 1938-ban Löwy Adolffhoz hasonlóan nyolc neológ és status quo ante rabbit iktattak be hitközségi rabbiszékbe. Közülük csak dr. Bernáth Miklós (1883–1963), a Bosnyák téri (ma zuglói) körzet rabbija élte túl a vézskorszakot.⁶¹ Löwy főrabbi 1938-as beiktatási beszédében elhangzott mondatai tragikus módon sohasem teljesülhettek: *„Mi magyarok vagyunk. Magyar földön születünk, magyar dalt daloltak anyáink bölcsőink felett és az édes magyar földben akarunk nyugodni őseink mellett.”*⁶²

Összegzés

Jelen tanulmány célja az volt, hogy számba vegye azokat a rabbikat és helyetteseket, akik az emblemikus neológ mintaadó főrabbit, Marczali Mihályt követték. A marcali anyakönyvi kerületi hitközség ugyan Somogy megyében létszámát tekintve a harmadik-negyedik legnagyobb volt, ám az 1891 és 1915 között itt szolgálatot vállaló dr. Klein József és dr. Enten Manó is rövid idő múlva elpályázott nagyobb közösséghez, mindketten Kassán telepedtek le véglegesen. A helybeli Weisz Salamonnak főkántorként kellett rabbihelyettesi munkát végeznie, amit tisztességesen el is látott. A marcaliak az anyakönyvi ügyekben és a nagyobb ünnepek idején a környékbeli városok rabbijait (Winkler Ernő, Büchler Sándor, Herczog D. Manó) kérték fel. Az utolsó főrabbi, dr. Löwy Adolf már felsőfokú tanulmányai alatt szolgálatot vállalt Marcaliban, amelyet a rabbivégzettség és a doktori cím megszerzése után sikerült véglegesítenie. A marcali közösség deportálása és a holokauszt azonban elpusztította a nagy múltú somogyi hitközséget, és kettétörte Löwy Adolf hitszolgálatát is. Az életrajzok

adolf/ (letöltés 2015. április 20.); Szita Szabolcs: Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában. Bp., 2000. 126–127.

⁶⁰ Egri O.: „Mártirokká lettek a papok”. i. m. 4.; Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre i. m. 33.

⁶¹ Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve az 1943/44, az 1944/45 és az 1945/46 tanévre i. m. 32, 36, 38.; Frojimovics K.: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig. i. m. 42, 52, 70, 83. 52. marcali főrabbi mellett meghalt az üldöztetésben: Dr. Klein József (rabbi, Baja); Dr. Takács Pál (segéd-rabbi, Buda); Dr. Deckner Gábor (rabbi, Zsidókórház); Dr. Silberstein Adolf/Áron (főrabbi, Hódmezővásárhely); Dr. Náthán/Nathan Nándor (főrabbi, Léva); Dr. Tennen Béla (rabbi, Lipppa).

⁶² MMTD Lsz. 2015.9.1. Dr. Löwy Adolf: A hatszárnyú szeráf. Székfoglaló beszéd Marcaliban. 1938.

elkészítésével, az eddig nem publikált dokumentumok feldolgozásával rá lehet irányítani a figyelmet az eddig kellően még fel nem dolgozott „kisvárosi” hitközségek legfontosabb szereplőinek, a rabbiknak a színes világára.

AKNATORNYOK ÁRNYÉKÁBAN

A tatabányai zsidó közösség tagjai az asszimiláció útján

IN THE SHADOW OF PITHEADS

Members of the Jewish community in Tatabánya on the road to
assimilation

Simonik Péter

Széchenyi István Egyetem, egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat a tatai Esterházy-uradalomhoz tartozó Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla, valamint Tatabánya községek területén élt zsidó közösség történetén keresztül kívánja megragadni a modernizáció, a polgárosodás és az asszimiláció folyamatát egy olyan térségben, amely a 19. század második felében, a szénbányászat megjelenését követően, jelentős gazdasági átalakuláson ment keresztül. A zsidóság helyi társadalomban betöltött szerepének, valamint a zsidó és nem zsidó népesség viszonyának vizsgálata révén beazonosításra kerültek azon tényezők, amelyek hozzájárultak az izraelita felekezetű népesség társadalmi beilleszkedéséhez, továbbá kijelölésre kerültek azon mérföldkövek is, amelyek az asszimiláció egyes szakaszaihoz köthetők.

ABSTRACT

Through the history of the Jewish community living in the villages of Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla and Tatabánya, which belonged to the Esterházy estate of Tata, the paper aims to capture the process of modernisation, civilisation and assimilation in a region that underwent significant economic transformation in the second half of the 19th century, following the emergence of coal mining. By examining the role of Jews in local society and the relationship between the Jewish and non-Jewish populations, the factors that contributed to the social integration of the Israelite population were identified together with the milestones associated with the various stages of assimilation.

Kulcsszavak: zsidóság, asszimiláció, bányászat, beilleszkedés, Tatabánya

Keywords: Jewry, assimilation, mining, integration, Tatabánya

Tatabánya város neve nem található meg az 1945 előtti térképeken, mivel a mai megyeszékhely négy község egyesítésével 1947-ben jött

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2023.2.5

létre. A Komárom vármegye Tatai járásához tartozó három község, Alsógalla, Bánhida és Felsőgalla életében a 19. század második fele jelentős változásokat hozott, hiszen az 1890-ben még 3785 fős össznéppességgel rendelkező települések lélekszáma 1941-re a tízszeresére, 37955 főre növekedett.¹ Ezek a demográfiai adatokban is tetten érhető változások elsősorban az 1891-ben budapesti székhellyel megalakuló, és a térség életét a későbbiekben erőteljesen meghatározó bányavállalat, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (a továbbiakban: MÁK Rt.) 1896-os helyi bányanyitásával függött össze. A széntermelés megindulása munkavállalók ezreit vonzotta a három község határában létesített bányatelepekre, amelyekből 1902-ben egy újabb település, Tatabánya született.

A helytörténeti kutatók figyelmét sokáig elkerülte a 18. század második felétől folyamatosan jelenlévő és lélekszámában is egyre gyarapodó zsidóság története, amely részben a téma tabusítására, részben az elérhető források szórvány jellegére volt visszavezethető.

Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy számba vegye azon tényezők hatásait, amelyek hozzájárulhattak a Tatai járás településeire érkező izraelita felekezetű népesség asszimilációjához, továbbá rámutasson az e téren elért eredményekre egy olyan időszakban, amikor egyrészt megkezdődött az ország modernizációja, másrészt a hazai zsidóság társadalmi integrációjának esélyei is jelentős mértékben növekedtek.

A magyarországi zsidóság egy csoportjának lokális vizsgálatakor nem kerülhető meg a téma szempontjából legfontosabbnak tartott fogalmak (tudniillik zsidó közösség, modernizáció, asszimiláció) meghatározása. Ezen törekvések azonban komoly kihívás elé állítják a kutatót, mivel az elmúlt évtizedekben a témával foglalkozó történészek és szociológusok sok esetben egymástól eltérő módon vélekedtek ezen fogalmak tartalmáról.²

Kutatásunkban zsidónak tekintettük mindazokat, akiket a korabeli dokumentumokban az izraelita felekezethez tartozónak tüntettek fel. A zsidó közösséghez való tartozás (tagság) fogalmát jelen esetben kissé kiterjesztve használjuk, mivel úgy gondoljuk, hogy a társadalmi előnyökből és hátrányokból való részesedés a vizsgált időszakban független volt attól, hogy valaki gyakorolta-e a hitét vagy sem. Mindezek alapján azt is feltételezhetjük, hogy a helyben élő zsidó lakosokat a többségi társadalom még akkor is egy közösség tagjainak tekintette, ha az egyetlen kapocs köztük vélt vagy valós származásuk és lakóhelyük azonossága volt. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem,

¹ Tatabánya története I. Szerk. Gombkötő Gábor - Horváth Géza: Tatabánya 1972. 55.

² A kérdésről bővebben Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma. In: Történelemszövegek. Szerk. Gyáni Gábor. Bp., 2002. 119-133.

hogy a mai Tatabánya területén az általunk vizsgált időszakban négy olyan település létezett, amelyekre a bányászat és az ahhoz kapcsolódó iparágak fejlesztése erőteljesen rányomta bélyegét, és a bányatelepeket, mint településrészeket hol az egyik, hol pedig a másik elődközséghez csatolták. Mindezek még inkább indokoltá teszik az itt élő zsidó népesség együttes vizsgálatát.

A modernizáció és az asszimiláció fogalmának meghatározásához elsősorban Karády Viktor, Gyáni Gábor és Hanák Péter társadalomtörténeti munkáit használjuk fel és az általuk kidolgozott elméleti keretben próbáljuk majd beilleszteni helytörténeti kutatásaink eredményeit.

A 19. század első felében meginduló modernizáció nem volt más, mint a „feudális kasztrendszer által implikált zárt gazdasági-társadalmi érvényesülési piacok megszüntetése”³, amelynek eredményeképpen sokak előtt megnyílhattak az egyéni vagy kollektív adottságokon alapuló szabad mobilitási csatornák. Az állampolgárok piaci részvételét azonos jogaik és kötelezettségeik is biztosították, a céhes keretek felbomlását követő iparosítás pedig újabb lehetőségeket kínált a gazdaság világába magukat megmértetni szándékozók számára. Annak ellenére, hogy az érvényesülésben egyre növekvő súlya volt az egyénileg megszerezhető tőkefajtáknak, szemben a korábbiakban kiemelkedő jelentőséggel bíró örökölt tőkefajtákkal, ez utóbbiak azonban még sokáig éreztették hatásukat, ezzel is gyengítve az állampolgárok közötti esélyegyenlőség megvalósulását. Mindezek ellenére a változások kínálta lehetőségekkel élni tudók gazdasági és társadalmi helyzetében jelentős státuszjavulás volt megfigyelhető, s ezen csoportba sorolhatjuk a magyarországi izraelita felekezetűek egy részét is.⁴

A zsidóság modernizációban betöltött szerepének vizsgálata ugyan túlmutat ezen tanulmány keretein, ám e helyütt annyit mindenképpen szükséges megjegyezni, hogy a csoporthoz tartozók egy része kelet- és nyugat-európai hitsorsosaihoz képest aktívabb részese és alakítója volt a 19. század folyamán bekövetkezett hazai gazdasági, politikai és társadalmi változásoknak.⁵ Erőteljesebb részvételüket és szerepvállalásukat elsősorban az indokolta, hogy a magyar társadalomból hiányzott az a hagyományos polgári réteg, amelyik a kelet-európai értelemben vett polgárosodásban, tehát „a piaci gazdaságba, a tőkés társadalomszervezetbe, valamint az alkotmányos-liberális és

³ Karády Viktor: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945). Szerk. Karády Viktor. Bp., 2000. 7.

⁴ Karády V.: Zsidóság és modernizáció i. m. 7-8.

⁵ Karády V.: Zsidóság és modernizáció i. m. 19.

demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás” folyamatában élen járhatott volna.⁶

A polgári középosztály megteremtésének gondolata elsőként az ország modernizációját sürgető liberális nemesség és az arisztokrácia egy részében fogalmazódott meg, de sem őket, sem pedig az iparos-kereskedő patrícius polgárságot, birtokos parasztságot, honorácior értelmiségieket nem, vagy csak alig találjuk meg a polgári fejlődésbe bekapcsolódó, javarészt nem magyar eredetű (zsidó, német, szláv) elemek között. Mindezek következtében az is elmondható, hogy Magyarországon „a polgárosodás ideológiáját mások dolgozták ki és mások valósították meg”.⁷

A zsidóság részvétele a polgárosodás folyamatában azonban elképzelhetetlen lett volna vallási hagyományaik egy részének elhagyása vagy átalakítása, valamint asszimilációjuk nélkül.⁸ Ez utóbbi nem volt más, mint egy olyan, sok esetben a visszajára is fordítható (és forduló) történelmi lehetőség, amely a zsidók és a nem zsidók közeledését eredményezte, hozzájárulva ezzel a kisebbségi csoport tagjainak el- és befogadásához.⁹

Az asszimiláció több generáción átívelő folyamata három egymástól jól elkülöníthető szakaszra bontható, melynek első fázisa a megtelepedés és az alkalmazkodás kora, amikor is az érintettek új lakóhelyet vagy gazdasági tevékenység folytatására alkalmas telephelyet keresnek. Ebben az időszakban részben átveszik a többségi társadalom szokásait és nyelvét, de eredeti kötődéseik továbbra is dominánsak maradnak. A következő szakaszban a „kettős kötődés” jellemzi a csoport tagjait, amely különösen a nyelvhasználatban érhető tetten, és ekkor a kisebbségi és a többségi társadalommal való harmonikus viszony megteremtése az elsődleges cél. Az asszimiláció harmadik fázisában viszont már uralkodóvá válik a nemzeti nyelv használata, gondolkodásukban és érzelmeikben is már a többségi társadalomhoz kötődnek, bár gyökeik és emlékeik őrzése továbbra is jelen van életükben.¹⁰

⁶ Gyáni Gábor: A polgárosodás történelmi problémája. In: Történelemszempontok. Szerk. Gyáni Gábor. Bp., 2002. 98.

⁷ Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Szerk. Karády Viktor. Bp., 1997. 81.

⁸ Gyáni G.: A polgárosodás történelmi i. m. 113.

⁹ Karády Viktor: Az asszimiláció Szegeden: szociológiai kérdésvázlat. In: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945). Szerk. Karády Viktor. Bp., 2000. 59.

¹⁰ Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle 17. (1974) 4. sz. 519.

A következőkben a fellelt helytörténeti adatok segítségével próbáljuk meg nyomon követni e többgenerációs folyamat egyes állomásait és fordulópontjait.

A magyarországi települések többségében az első zsidó lakosok megjelenése elsősorban a többségi társadalom és az izraelita felekezetekhez tartozók közötti viszony 18. századi átalakulásával függött össze.

A török világ alatt elnéptelenedő Komárom vármegyei települések 18. századi újbóli benépesülése a térségben egyre nagyobb befolyással bíró Esterházy család telepítési politikájának volt köszönhető. Ennek eredményeként német telepesek beköltöztetésével tették ismétlően lakottá Alsó- és Felsőgallát, gazdaságszervező tevékenységüknek köszönhetően pedig a tatai uradalom a térség gazdasági életének is fontos központjává vált. A főnemesi familia tagjai a harmadik település, Bánhida újbóli benépesítése érdekében szlovák és magyar telepeket költöztettek a korábbiakban elnéptelenedett faluba, hozzájárulva ezzel az egymással szomszédos települések etnikai sokszínűségéhez, és ennek következtében egy vélhetően befogadóbb helyi társadalom kialakulásához is.

A vármegye területére ugyanebben az időszakban érkeztek meg az első zsidó betelepülők (36 család), akik askenázi zsidók voltak, és főként Morvaország felől érkeztek, cseh és német társaikkal egyetemben.¹¹ A zsidók betelepülését nagymértékben elősegítette az a gyakorlat, amely lehetővé tette, hogy az uralkodó mellett már a nemesek is oltalmukba fogadhatták őket. Az Esterházy család tatai uradalmának területére költöző zsidók többsége kocsmák és épületek bérlőjeként (árendásként), valamint gabonakereskedőként kapcsolódott be a helyi gazdasági életbe.¹²

Az uradalom központjától távolabb eső településeken a legtöbbször csak egy-két zsidó család letelepedését engedélyezték, s lényegében ez a magyarázata annak, hogy a mai Tatabánya elődközségeinek területén 1768-ban csupán négy családfő nevével találkozhatunk,¹³ akik kereskedőként és kocsmárosként szolgálták a falvak lakosságát,¹⁴ sőt egyikük kisebb kölcsönök folyósításával is foglalkozott.¹⁵ A 19.

¹¹ Dr. Edelényi-Szabó Dénes: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi véstől napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle 5. (1927) 2. sz. 196.

¹² Gyüszti László Ifj. – Hunyadi Imre: A Tata-Tóvárosi zsidóság és a polgárosodás. In: Komárom-Esztergom Megyei Levéltár Évkönyv 1995. Szerk. Csombor Erzsébet. Esztergom, 1995. 79., 81.

¹³ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i.m. 195.

¹⁴ Tatabánya története I. i. m. 30.

¹⁵ Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: Tbl) XV. Gyűjtemények, 33. Xeroxmásolatok gyűjteménye (a továbbiakban: XV./33.), 5. doboz 4. dosszié

század első felében készített összeírások névanyagának vizsgálata arra is rávilágít, hogy a szabadságharc időszakában itt élő családok nem a 18. század második felében ide érkező famíliák leszármazottai voltak, hanem újonnan betelepülők.¹⁶

A forradalmat követő esztendőkből az elődközségekben élő zsidó népesség kezdetben lassú, majd a század végére már egyre dinamikusabb növekedésnek indult, amely jelentős mértékben hozzájárulhatott a többségi társadalom tagjaival való intenzívebb kapcsolatok kialakulásához is. Amíg 1869-ben a három településen összesen 38 (a népszámlálási kérdőívekben foglalt adatok alapján húsz) izraelita vallású személy élt, addig ez a szám a századfordulóra már 99 főre, az 1910-es esztendőre pedig ennek háromszorosára (302 főre) emelkedett,¹⁷ s ebben kiemelkedő szerepe volt a Tatai járás területén 1896-ban meginduló bányászati tevékenységnek is.

A bányanyitást követő időszakban bekövetkezett népességnövekedés a vállalat számára egyre nagyobb kihívást jelentett, mivel nagy igény mutatkozott az Osztrák-Magyar Monarchia különböző területeiről újonnan érkező munkavállalók és családtagjaik szükségleteit is kielégítő infrastruktúra (például lakóházak, élelemtárak, iskolák, egészségügyi intézmények) kiépítésére,¹⁸ a különböző szolgáltatások nyújtásában pedig jelentős szerep hárult az elődközségek területére érkező izraelita felekezetű kereskedőkre és iparosokra is.

A századforduló körüli esztendők éppen az előbbieken említettek miatt a „kettős kötődés” időszakának kezdetét is jelentették, hiszen ekkorra már egyre intenzívebbé vált a helyben élő zsidók és nem zsidók közötti kapcsolat, ami részben a már említett fokozott gazdasági szerepvállalásukra, részben pedig az izraelita felekezetű népesség asszimilációval kapcsolatos törekvéseire volt visszavezethető. A következőkben érdemes röviden áttekintenünk a zsidóság helyzetének változását, egyrészt a munka világában elfoglalt helyük, másrészt nyelvi asszimilációjuk oldaláról.

A helyi gazdasági életben betöltött szerepükről és ennek időbeni változásáról elsősorban a településenként 1887 és 1948 között vezetett iparrajstromok bejegyzései (N=243) tanúskodnak. Ezek alapján elmondható, hogy az engedélyek kibocsátása szempontjából az 1921 és 1940 közötti időszak volt a legintenzívebb (119 eset), a beazonosítható telephellyel rendelkező (N=139) gazdasági szereplők többsége (68,3%) pedig Felsőgallán kezdte meg működését. Az engedélyhez

¹⁶ Tbl XV. Gyűjtemények, 32. Mikrofilmtár (a továbbiakban: XV./32.), 2. doboz 22. tekercs

¹⁷ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195.

¹⁸ A kérdésről bővebben Simonik Péter: A Népháztól a Gőzfürdőig. Munkásjóléti intézmények a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatabányai bányatelepén (1896-1945). Tatabánya, 2017.

jutók (N=235) több mint kétharmada (68,1%) főként kereskedelmi jellegű tevékenység indítására, vagy valamilyen képzéshez kötött tevékenység végzésére (18,3%) vállalkozott.¹⁹ Az előbbiek főként ruházati és textilüzletek (76 eset), valamint fűszer- és vegyeskereskedések (69 eset) indítását tervezték,²⁰ a képzéshez kötött tevékenység gyakorlására engedélyt kérők (N=43) között pedig a legnagyobb számban (32 fő) mészárosokat és henteseket, cipészeket, szabókat, valamint órásokat és ékszerészeket találhatunk.²¹ Az engedélyhez kötött tevékenységeket végzők egy része (10 fő) kocsmárosként, vendéglősként és kávéház tulajdonosként dolgozott.²²

Az előttelepülések által kiállított iparendelvények számának időbeni alakulása szoros összefüggést mutatott a bányanyitást követően betelepülők létszámának változásával. Az 1880-ban és az 1920-ban felvett népszámlálási adatok szerint negyven esztendő leforgása alatt az elődközségekben élő népesség több mint nyolcszorosára (3397 főről 28210 főre), a zsidó lakosság lélekszáma pedig tizenkétszeresére (29 főről 335 főre) növekedett.²³

A vizsgált időszakban azonban nemcsak a zsidó lakosok összlétszáma változott, hanem területi megoszlásukban is jelentős különbség mutatkozott. A négy előttelepülés közül egyedül Felsőgalla volt az, ahol 1900 és 1930 között a helyben élő zsidóság lélekszáma folyamatosan gyarapodott, és 1930-ra már a 192 főt is elérte.²⁴ Ez az adat azonban azt is megmagyarázhatja, hogy miért éppen itt találjuk a legtöbb iparendelvényért folyamodó iparost és kereskedőt. Alsógallán viszonylag későn, 1890-ben jelentek meg jelentősebb számban izraelita lakosok, és létszámuk 1900 után – Bánhidához és Tatabányához hasonlóan – már csökkenő tendenciát mutatott.²⁵

Az előttelepülések területére érkező zsidó családok összetételéről és gondolkodásmódjáról viszonylag keveset tudunk, de az alapján, hogy többségük a neológ irányzatot követő tatai hitközséghez tartozott. Az is joggal feltételezhető, hogy vélhetően számukra is fontos volt magyarságuk hangsúlyozása, ami minden bizonnyal a korabeli népszámlálásoknak, a megkérdezettek anyanyelvére vonatkozó kérdéseire adott válaszaikban is megjelent.

Az 1880-as esztendő volt az első, amikor a megkérdezettek anyanyelvére is rákérdeztek, a következő két összeírásban viszont már inkább érzelmi alapon közelítették meg az anyanyelv fogalmát, ezért

¹⁹ Tbl „A”, „B”, „C”, „D”, „E” Iparlajstromok (1887-1948) alapján saját számítás

²⁰ Tbl „D” Iparlajstrom (1887-1948) alapján saját számítás

²¹ Tbl „A” Iparlajstrom (1887-1948) alapján saját számítás

²² Tbl „B” Iparlajstrom (1887-1948) alapján saját számítás

²³ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195.

²⁴ Dr. Magyary Zoltán – Kiss István: A közigazgatás és az emberek. Bp., 1939. 62.

²⁵ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195.

talán nem véletlen, hogy az eredmények többnyire a magyar anyanyelvűek számbeli növekedését mutatták.²⁶

Az elődközségeken élő zsidó népesség körében 1880-ban 38%, egy évtizeddel később pedig 64,5% volt a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya. A századfordulón viszont már a megkérdezettek 92%-a, tíz évvel később pedig, az addigra 302 főre emelkedett izraelita felekezethez tartozók csaknem 95%-a sorolta magát ugyanezen csoport tagjai közé,²⁷ azaz a helyben élő zsidóság tagjai vélhetően már 1880-tól elindultak a nyelvi asszimilációs útján. Lényegében ezt erősítik meg azok a népszámlálási adatok is, amelyek körükben a német anyanyelvűek arányának változását jelzik. Amíg 1880-ban az elődközségeken élő izraelita felekezetűek 55%-a volt német anyanyelvű, addig 1910-re arányuk 3,9%-ra csökkent.²⁸ A rendelkezésünkre álló adatokból az azonban nem tudható, hogy a német anyanyelvűek között mekkora arányt képviselhetek a jiddis nyelven beszélők, akiket a korabeli statisztikai adatgyűjtések során szintén ebbe a kategóriába soroltak.

Az 1910-es adatok ismeretében azt azonban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a felvett kérdőívekben 62% volt azon személyek aránya, akik magyar anyanyelvűnek, de németül beszélőnek tartották magukat.²⁹ Mindezek miatt azonban nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy a magukat ekkor magyar anyanyelvűnek tartók többsége valóban az is volt. A német nyelv ismerete viszont arra is utalhat, hogy a kétnyelvűség a helyben élő zsidó közösség tagjai számára a bányanyitást követő években jelentős gazdasági előnyökkel is járhatott, amely egyrészt a gazdasági életbe való aktívabb részvételüket, másrészt a helyi társadalomba való beilleszkedésüket is elősegíthette (tudniillik Alsó- és Felsőgalla eredetileg németajkúak által lakott település volt, a német pedig egyike volt a bányatársaság által használt „munkanyelvűeknek”). A német nyelv ismeretéből eredő esetleges előnyök azonban a század első évtizede után gyengülhettek, mivel ekkorra már az itt élő népesség nyelvi összetétele az idegen ajkú csoportok elmagyarosodása következtében jelentős mértékben átalakult.³⁰

A népesség számának és összetételének változása alapján az is feltételezhető, hogy amíg a 19-20. század fordulóján beköltöző fiatalabb,

²⁶ Gyáni Gábor - Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 1998. 133.

²⁷ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195. alapján saját számítás

²⁸ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195. alapján saját számítás

²⁹ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195. alapján saját számítás

³⁰ Tatabánya története I. i. m. 60., 253. alapján saját számítás

nyelveket beszélő és vállalkozó szellemű férfiak többsége vélhetően a gazdasági (üzleti) lehetőségek felkutatása, illetve az önálló gazdasági tevékenység folytatását elősegítő szakmai tapasztalatok megszerzése érdekében érkezett az elődtelepülések területére, addig az új évszázad első három évtizedében betelepülő, és jobbára a húszas éveik elején járó zsidó férfiak esetében már előtérbe került a családalapítás gondolata.

Az e téren bekövetkezett változások az 1868 és 1945 közötti időszakra vonatkozó házassági anyakönyvek adatainak felhasználásával jól nyomon követhető, és a vegyes házasság intézménye elterjedtségének vizsgálata révén asszimilációjukról is képet kaphatunk.

A vizsgált időszakban keletkezett házassági anyakönyvi bejegyzésekből (N=126) megtudható, hogy a házasságok 62%-át 1910 és 1939 között kötötték, és amíg a vőlegények többsége (64,2%) Komárom vármegyén kívüli területekről érkezett, addig a menyasszonyoknak csak 42,5%-a tartozott ebbe a kategóriába. Ez utóbbiak körében viszont jelentős volt (39,1%) az elődtelepülésekről származók aránya. Az, hogy a házasságkötés előtt álló felek egyike nem a négy községből érkezett, jól mutatja az exogám házasságok elterjedtségét. Az exogámia azonban a házassági piac szűk voltát is jelzi, hiszen ezen személyek egy része vélhetően azért választott partnert az elődközségeken kívüli településekről, mert helyben már nem talált magának megfelelő társat.³¹

A fiatalok között minden bizonnyal voltak olyanok is, akik a házasságközvetítés intézménye révén találták meg párjukat, mások viszont talán már kevésbé tartották fontosnak, hogy saját közösségükből válasszanak maguknak társat. Mindezek természetesen nem feltétlenül jelentették azt, hogy a család már nem szólt bele a döntésbe, de a helyi zsidóság asszimilálódásának hagyományokat gyengítő hatásaival vélhetően már e területen is számolni kell. Ez utóbbiak jelenlétét a legtöbbször nem az exogám, hanem a vegyes házasságok elterjedtsége mutatta, mivel a vegyes házasságok aránya egyértelműen jelezheti, hogy a vallási előírások már kevésbé érvényesülnek az adott csoporton belül.

Az elődközségekre vonatkozó adatok azt jelzik, hogy a helyi zsidóság körében még továbbra is éltek azok a vallási normák, amelyek előnyben részesítették a homogám házasságokat (68,5%), ám ennek változását jól mutatja, hogy az 1872 és 1945 között megkötött házasságok közül már minden harmadikra (31,5%) a heterogámia volt jellemző, sőt a század első évtizedében megkötött házasságok 44%-a,

³¹ *Simonik Péter*: Szénporos emlékkavicsok. A zsidóság gazdasági és társadalmi szerepe Tatabánya elődközségeiben a bányanyitástól a második világháború végéig. Tatabánya, 2017. 28-29.

valamint az 1930-as évekbeli 40%-a is ebbe a kategóriába tartozott.³² A két időszak magasabb arányai az előbbi esetben részben az I. világháborúval, az utóbb említett esetben pedig a zsidósággal szembeni erőteljesebb fellépést sürgető jogszabályok megjelenésével és az antiszemitizmus megerősödésével hozható összefüggésbe.

A 19. század második felétől rendelkezésre álló népszámlálási és anyakönyvi adatok egyértelműen azt jelzik számunkra, hogy a neológ irányzathoz tartozó zsidóság ugyan már elindult az asszimilálódás útján, de a házasságkötéssel kapcsolatos szokásaik tekintetében többségük még ragaszkodott a vallási előírásokhoz. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a vizsgált időszakban már kimutatható az ezekre vonatkozó normák gyengülése is.

A helyben élő zsidó népesség asszimilálódásának további jele lehet az idegen, főként német hangzású családnevek megváltoztatása, a névmagyarosítás is. Ennek vizsgálatához azonban megfelelő források hiányában csak a községekből elhurcolt és elpusztított mártírok névsorát használhatjuk fel. Az ebben szereplő személyek (N=366) közül mindössze 69 fő (18,85%) esetében találkozhatunk magyarosított családnevekkel,³³ ami azonban nem feltétlenül az asszimilációs törekvések hiányát jelzi, hanem arra is utalhat, hogy egy etnikailag kevert népességgel rendelkező településen a zsidóság társadalmi el- és befogadásához erre nem feltétlenül volt szükség.

A kulturális asszimiláció egyik fontos mutatójaként kell tekintenünk a megfelelő, minél magasabb iskolai végzettség megszerzésére is, mivel egyrészt ez jelezte a társadalmi felemelkedéshez szükséges megfelelő szintű nyelvtudás meglétét,³⁴ másrészt a nem elkülönülten tanuló zsidó és nem zsidó diákok esetében megvalósulhatott e két csoport egymáshoz való közeledése is.

Az elődközségek területén a 18-19. században élő zsidó családok gyermekeinek oktatásáról nem állnak rendelkezésre források, de annyi tudható, hogy a közeli Tatán már 1838-ban beszüntették a zugiskolák³⁵ működését, és uradalmi jóváhagyás mellett egy közös zsidó iskola felállításáról döntöttek.³⁶

A Tata-Tóvárosi Izraelita (később: Tatai és Tóvárosi Izraelita Kerületi) Népiskola 1884 és 1914 közötti időszakból fennmaradt évköny-

³² *Simonik P.*: Szénporos emlékkavicsok i. m. 30.

³³ *Simonik Péter*: Számlálatlanul. Zsidó családtörténetek Tatabánya elődközsegeiből (1896-1945). Tatabánya, 2020. 169-179. alapján saját számítás

³⁴ *Karády V.*: Az asszimiláció Szegeden i. m. 79.

³⁵ A zugiskolák általában egy-egy személy köré szerveződő Talmud-Tóra iskolák voltak, amelyek a hitközségektől függetlenül működtek és a vallásoktatáson túl, más irányú oktatási tevékenységet is végeztek.

³⁶ *Dr. Goldberger Izidor*: A tatatóvárosi zsidóság története. Magyar-Zsidó Szemle 56. (1936) 1-6. sz. 227-228.

vei ugyan rögzítették az odajáró tanulók névsorait, ám a beazonosításukhoz szükséges adatok hiányosságai miatt az nem rekonstruálható, hogy közülük mennyien lehettek az elődközségekben érkező családok gyermekei.³⁷

Mindezek következtében az iskoláskorúak többsége szülei foglalkozásától függően, vagy a MÁK Rt. által fenntartott bányatelepi iskolák tanulóiként, vagy pedig a római katolikus egyház által fenntartott községi elemi népiskolák diákjaiként tehettek eleget tanulmányi kötelezettségeiknek.³⁸

A társulat oktatási intézményeket támogató gyakorlata azonban kimerült a munkaerő utánpótlását lehetővé tevő elemi iskolák alapításában, és vállalati érdekekre hivatkozva rendre elutasították egy saját kezelésben lévő polgári iskola létesítésének gondolatát. Az iskolaalapítással kapcsolatos feladatokat az 1920-as évek közepén Felsőgalla vállalta magára, s ennek köszönhetően a polgári iskola tanulói között megtalálhatóak voltak a helyi zsidó családok gyermekei is. A továbbtanulást fontolgató fiúk egy része a Tatai Kegyestanítórend Főgimnáziumában (később: a Tatai Kegyesrendi Reálgimnáziumban) folytatta tovább tanulmányait és tette ott le érettségi vizsgáit. Az elődközségekben élő tehetséges, jobb anyagi háttérrel és érettségivel rendelkező fiatalok előtt egészen az 1920. évi XXV. törvénycikk hatályba lépéséig nyitott volt az út a hazai felsőoktatás világába, ám a numerus clausus-nak is nevezett jogszabály viszont már az ez irányú törekvéseiknek gátat szabott,³⁹ s ennek következtében a közép- és felsőoktatási intézményeknek a legifjabbak elmagyarosodásában és társadalmi mobilitásában játszott szerepe csak korlátosan érvényesülhetett.

Az itt élők foglalkozásszerkezete, a vegyes házasságok elterjedtsége, valamint nyelvi elmagyarosodásuk kétségtelenül hozzájárulhatott és egyben jelezhetette is el- és befogadásukat, ám ez utóbbi bekövetkeztéről az elődtelepüléseken letelepedő zsidó személyek és családok lakóhelyének térbeli elhelyezkedése talán még ennél is többet elárul.

A 19. század közepétől rendelkezésre álló felsőgallai név- és házjegyzékekben rendre feltűnnek a község egyik legrégebbi zsidó családjának leszármazottai, akik a falvak nem zsidó lakóival együtt és nem elkülönülve éltek,⁴⁰ sőt egyikük 1896-ban közvetlen szomszédja lehetett a falu jegyzőjének is.⁴¹

³⁷ A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Szűcs József kutatónak az értesítőkből található névsorok rendelkezésre bocsátásáért.

³⁸ *Simonik P.*: Számlálatlanul i. m.

³⁹ *Simonik P.*: Számlálatlanul i. m.

⁴⁰ Tbl V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek, 103. Felsőgalla község iratai, 2. Közigazgatási iratok (a továbbiakban: V./103./2.), 1. doboz

⁴¹ Tbl V./103./2., 1. doboz

Az 1920-as népszámlálás adatai viszont már azt is megmutatják, hogy az elődközségek területén élő zsidó lakosok közül (N=335) Felsőgallán és Tatabányán éltek a legtöbben (156 és 112 fő), s közülük is jelentős volt a települések közigazgatási területén található bányatelepi lakásokban élők száma (57 és 112 fő).⁴² Miután ezen ingatlanok térbeli elhelyezkedéséről és megjelenési formáiról elegendő adat áll a rendelkezésünkre, ezért az is kijelenthető, hogy a négy elődközség szolgálati lakásaiban élő izraelita felekezetű lakosok (195 fő) esetében térbeli elkülönülésről nem beszélhetünk, mivel a vállalat párhuzamosan futó utcák többlakásos típusházaiban helyezte el munkavállalóit.

Felsőgalla zsidó és nem zsidó iparosainak és kereskedőinek nagy része a település bányatelepekkel határos két utcájában (a Baross Gábor és a Szent János utcákban) élt és dolgozott. A két csoport egymáshoz fűződő viszonyát jól mutatja, hogy még a vészterhesnek tekinthető 1940-es évek elején is a 15000 főt számláló nagyközségben 25 keresztény és 17 zsidó üzlet működhetett egymás mellett⁴³ és szolgálhatta ki a vevők igényeit.

A négy község területén működő izraelita felekezetű iparosok és kereskedők gazdasági sikereit az is jól jelzi, hogy neveik gyakran megtalálhatóak voltak a vármegyében legtöbb adót fizetők névjegyzékeiben, és nagyrészt ők jelennek meg az Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida és Tatabánya területén működő különböző érdekvédelmi, kulturális és szabadidős tevékenységet végző szervezetek vezető tisztségviselői között is, amelyre viszont a helyi társadalmi életben elfoglalt pozíciójuk egyértelmű jeleként tekinthetünk.

A felsőgallai képviselőtestület tagjai között megtalálhatóak a településre a századforduló környékén érkező kereskedők⁴⁴ és iparosok⁴⁵ közül heten, Alsógallán két kereskedő,⁴⁶ Bánhidán pedig egy kereskedő, valamint egy boltot, vendéglőt és mészárszéket is működtető vállalkozó neve szerepel a helyi képviselők (és sok esetben a legtöbbet adózók) névsorában.⁴⁷

Az elődtelepülések területén működő, és főként az iparosokat és a kereskedőket tömörítő, kulturális és érdekvédelmi feladatokat ellátó társadalmi szervezetek vezető tisztségviselői és tagjai között több olyan

⁴² Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i.m. 195. alapján saját számítás

⁴³ TbL V./103./2., 17. doboz

⁴⁴ Osváth Andor: Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Bp., 1938. 806-807., 731., 675., 834.

⁴⁵ TbL V./103./2., 5. doboz

⁴⁶ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 880.

⁴⁷ József Attila Megyei és Városi Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Komárom vármegye 1916. évi legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke

személy is megtalálható, akik egyben különböző hitközségi tisztségeket (titkár és gondnok) is betöltöttek.⁴⁸

Az izraelita felekezeti gazdasági szereplők közé tartozott Alsógallán a helyi Iparosok és Kereskedők Olvasó Körének alelnöke,⁴⁹ valamint ellenőre,⁵⁰ a felsőgallai Iparosok és Kereskedők Körének elnöke, pénztárosa, számvizsgálója,⁵¹ valamint választmányi tagjainak egy része is,⁵² továbbá a bánhidai Iparosok és Kereskedők Körének elnöke, majd pénztárosa,⁵³ aki 1934-ben társaival együtt megalapította az Iparosok és Kereskedők Olvasókörének Dalkörét is.⁵⁴

Az iparosok és kereskedők mellett szükséges megemlíteni a Felsőgallán és a közeli Csákányospusztán is jelentős földterületekkel rendelkező Lázár Benőt, aki az első helyen szerepelt mind a 100 hold feletti nagybirtokkal, mind pedig a jelentősebb erdőbirtokkal rendelkező tulajdonosok között, megelőzve ezzel a térség gazdasági életét meghatározó MÁK Rt-t, valamint a tatai Esterházy-uradalmat is.⁵⁵ Gazdasági sikereinek köszönhetően tagja volt a győri mezőgazdasági kamarának, a vármegyei gazdasági egyesületnek, közreműködött a törvényhatósági bizottság munkájában, valamint községi képviselőként részt vett a helyi politika alakításában is.⁵⁶ A község legnagyobb földbirtokosaként kegyúri kötelezettségei is voltak, amelyek főként a felsőgallai római katolikus templomban szolgáló plébános és kántor fájárandóságának biztosításában merült ki, de szükség esetén a templom és plébánia épületeinek karbantartásával, esetleges újjáépítésével kapcsolatos kiadásokhoz is hozzá kellett járulnia.⁵⁷

Mindezek alapján elmondható, hogy az elődközségekben élő zsidó iparosok, kereskedők, valamint földbirtokosok aktív szerepet játszottak a helyben működő társadalmi szervezetek irányításában úgy, hogy közben továbbra is fontosnak tartották vallási hagyományaik megőrzését és ápolását.

A 19. század második felében azonban e téren is jelentő változások következtek be. Ebben az időszakban a vallásos zsidó családok a tatai neológ hitközséghez tartoztak, ahol már magyar prédikációkat hallgattak, ami egyúttal azt is jelezte, hogy a közösség tagjai már elin-

⁴⁸ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 881.

⁴⁹ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 697.

⁵⁰ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 704.

⁵¹ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 553.

⁵² Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 881.

⁵³ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 880.

⁵⁴ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 539.

⁵⁵ TbL V./103./2., 5. doboz

⁵⁶ Komárom és Esztergom vármegyék újjáépítése Trianon után. Szerk. Békássy Jenő. Bp., é.n. 274.

⁵⁷ TbL V./103./2., 12. doboz

dultak az asszimilálódás útján. E folyamatban különösen fontos szerep hárult a mindenkori rabbira, valamint a hitközségi vezetőkre, akiknek az asszimilációról alkotott véleménye hatással lehetett a Tata környéki települések zsidó lakosainak gondolkodására és attitűdjeire is.

A tömeges bevándorlás időszakának első felében (1881-1911) Handler Márk volt a tatai főrabbi, akiről kortársai fontosnak tartották megjegyezni, hogy „tisztelte és szerette a más vallásúakat s még az árnyékát is igyekezett elkerülni annak, hogy hívei és a más vallásúak között a legcsekélyebb differencia is felmerülhessen.”⁵⁸ A felekezetek közötti megbékélést hirdető főrabbi utóda, az 1912-ben beiktatott Dr. Goldberger Izidor is folytatta az elődje által megkezdett munkát és már próbaszónoklatával kivívta a Tatán élő zsidók és nem zsidók elismerését. Az eseményről tudósító újságíró szerint „a hallgatóság – idegen felekezetbeliek is – nagy számban kereste fel péntek este isten házát és igaz gyönyörrel élvezte a magas szárnyalató szónoklatot”,⁵⁹ ami egyúttal azt is jelezte, hogy az „utódlás” kérdése nemcsak a hitközséghez tartozókat, hanem a többségi társadalom tagjait is foglalkoztatta.

A felekezetek közötti béke hirdetése mellett fontosnak tartotta a zsidóság magyar nemzethez fűződő kapcsolatának erősítését is, amelyre már beiktatása alkalmából elmondott beszédében is utalt. Az új rabbi „rokonszenves megjelenése, megnyerő külseje, kellemes orgánuma, végre alapos szónoki tehetsége magával ragadta a hallgatóságot, mely a vallásosságtól és hazafiságtól áthatott hosszú beszédet, a fojtó hőség dacára feszült figyelemmel hallgatta” – írta a helyi lap munkatársa.⁶⁰

A tatai hitközség működése és a hívek lelkigondozását végző rabbik munkássága vélhetően hatott a környékbeli településeken élő, izraelita felekezetű lakosok hitről és az elmagyarosodásról alkotott véleményére is.

Az 1920-as évek közepén az elődközségek területén élő zsidó családok kezdeményezésére megalakult a tatai hitközség fiókjájaként a „Tatabánya, Felsőgalla és Alsógallai Izraelita Fiókhitközség”, amelynek elnöke, Székely Jenő, a MÁK Rt. főépítésze lett, aki maga is igyekezett a rabbik által képviselt szellemiséget képviselni.

Hitközségi elnökként végzett munkájáról viszonylag keveset tudunk, de hivatalos levelezéseiből az kiolvasható, hogy egyrészt jelentős szerepet vállalt a vallási előírásoknak is megfelelő intézmények létesítésében (például temető, zsinagóga), valamint a hitélet megszervezésében,⁶¹ másrészt a fiókhitközség képviselőjeként rendszeres résztvevője volt a fontosabb helyi rendezvényeknek és arra is

⁵⁸ Tata-Tóvárosi Híradó, 1911. január 11.

⁵⁹ Komáromi Lapok, 1912. március 2.

⁶⁰ Tata-Tóvárosi Híradó, 1912. augusztus 3.

⁶¹ *Simonik P.: Szénporos emlékkavicsok i. m. 70-73.*

ügyelt, hogy jelen legyen a más felekezetek által tartott ünnepeken és eseményeken,⁶² ezzel is követve a rabbik által kijelölt utat.

Építési munkája révén az elődközségek római katolikus közösségéhez is szoros kötelék fűzte, mivel ő volt a tervezője és a kivitelezője a településeken 1912 és 1934 között épült három új templomnak is, de kezdeményezésére indult meg a felsőgallai zsinagóga építése is. Ez utóbbi kapcsán szükséges megemlíteni, hogy az 1927 őszen felavatott zsinagóga helyi és országos adománygyűjtő akcióknak köszönhette létét, amelybe vallási hovatartozástól függetlenül sokan bekapcsolódtak.⁶³

A zsinagóga építése ugyan a zsidó és a nem zsidó lakosok egymáshoz való közeledésének egyfajta szimbólumaként is felfogható, ám ennek ellenére az 1920-as évek második felében még nem beszélhetünk a helyi közösség tagjainak teljes asszimilációjáról. Tanulmányunkban egyrészt sikerült rámutatnunk azon tényezőkre, amelyek hozzájárultak a vizsgált csoport tagjainak részleges asszimilálódásához, másrészt levéltári kutatásunk során feltártuk a változások irányát egyértelműen jelző adatokat.

⁶² Komárommegyei Hírlap, 1933. szeptember 30.

⁶³ Egyenlőség, 1927. június 18.

HÚLT HELYEK.

Valaha volt zsidó közösségek Komárom-Esztergom vármegye két kistelepülésén

GONE FOR GOOD.

Bygone Jewish communities in two small settlements of Komárom-Esztergom County

Szűcs József

Tatai Kuny Domokos Múzeum, múzeumpedagógus

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány két Komárom-Esztergom vármegyei kistelepülés, Kocs és Mocsá zsidó közösségeinek történetét igyekszik bemutatni a kezdetektől a második világháborút követő évekig. A településeket érintő kutatás 2017 és 2019 között zajlott, melynek eredménye két kötet lett, a Húlt helyek. Egy valaha volt zsidó közösség nyomában, illetve a Követ köre. Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában című. A kutatások – természetesen – nem tekinthetők lezártaknak, a kötetek megjelenését követően ugyanis számos új információ került birtokunkba. Ezek egy része az itt közreadott tanulmányban már megjelenik.

ABSTRACT

The study strives to present the history of the Jewish communities of two small settlements in Komárom-Esztergom county, Kocs and Mocsá, from their beginnings until the years after the Second World War. The research on the settlements was carried out between 2017 and 2019, and resulted in two volumes, Húlt helyek - egy valaha volt zsidó közösség nyomában (Gone for good – In search of a bygone Jewish community) and Követ köre - Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában (Stones on a grave – In search of the bygone Jewish community of Kocs). Of course, the research cannot be considered closed, as a lot of new information has come to light since the publication of these volumes. Some of these already appear in this paper.

Kulcsszavak: Mocsá, Kocs, zsidó közösségek, Komárom-Esztergom vármegye, tatai járás, gesztesi járás

Keywords: Mocsá, Kocs, Jewish communities, Komárom-Esztergom County, Tata District, Gesztes District

Mocsa és Kocs zsidósága a kezdetektől

A rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint Kocs községben már a 18. század második felében is éltek zsidók, számuk azonban csak a 19. század közepétől emelkedett meg jelentősen. Mocsa zsidóságának gyökerei ugyancsak erre az időszakra, egészen pontosan az 1840-es évekre nyúlnak vissza.¹ Letelepedésüket az 1840. évi XXIX. törvénycikk tette lehetővé, melynek legfontosabb kitétele a következő volt: „Mindazon zsidók, kik az Országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magaviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás nincsen, az egész Országban és kapcsolt Részekben akárhol szabadon lakhatnak (...)”²

Az idézett törvénycikk egyfajta belső migrációt indított el az országban. Ennek a belső migrációnak lett következménye többek között, hogy amíg 1840-ben a zsidó népességnek kevesebb mint egytörede élt városokban, addig 1910-re több mint a fele. Sőt ugyanerre az évre Budapesten élt a hazai zsidóság nagyjából egynegyed része, ami 200 ezer fő fölött volt.³

Jóval a fent említett események előtt, már a 17. század végétől, kezdetét vette egy külső migráció is, a zsidóság Magyarországra tör-

¹ A Nyitrai Állami Levéltárban jelenleg folyó kutatások alapján igazoltak látszik, hogy Mocsan már a 19. század első évtizedében is éltek zsidó családok, a türelmi adó kapcsán végzett összeírások ugyanis legalább két családfőről tesznek említést; a fellelt adatok egyelőre feldolgozatlanok.

² A zsidókról szóló 1840. évi XXIX. törvénycikk 1. § [kiemelés tőlem – Sz. J.] URL: [https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84000029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyi%3Fpagenum%3D27] Utolsó elérés: 2022. március 2.

³ Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa, Bp., 2012, 19.

tendő beáramlása.⁴ Az izraelita lakosság száma, az ezt követő két évszázad során, néhány ezer fősről milliós nagyságrendűvé lett.⁵

%-os arány	Összlakosság (fő)	Zsidó lakosok (fő)	Dátum
nincs adat	nincs adat	1 családfő	1767/68
0,34	2552	9	XIX. sz. eleje
0,36	2770	10	1840-es évek
nincs adat	2552	nincs adat	1857
nincs adat	nincs adat	10	1864
1,48	2966	44	1869
1,7	3079	52	1880
1,44	2921	42	1890
1,1	2987	33	1900
1,55	2834	44	1910
1,23	2850	35	1920
nincs adat	nincs adat	21	1930
0,7	2971	21	1936
0,59	3071	18	1941
0	3152	1	1949

A zsidó lakosság számának alakulása Kocson 1767-1949.

⁴ A zsidó bevándorlásnak valójában ez már a negyedik, de legjelentősebb korszaka volt. Az elsőt Varga László a 3-4. századra teszi, ebből az időszakból származnak ugyanis azok a régészeti leletek, melyek szíriai és kis-ázsiai zsidók jelenlétére utalnak hazánk területén. A második korszak a 11. században vette kezdetét, ekkor dél-németországi bevándorlók jelentek meg. A harmadik korszak, Varga szerint, a török hódoltság korával esett egybe. (Forrás: *Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon = Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*, Szerk. Varga László, Pannonica-Habsburg Történeti Intézet, Budapest, 2005, 11.) Ebben az időszakban telepedtek le hazánk területén a török birodalomból érkező szefárdok, akik az elűzött spanyol zsidók utódai voltak. Ők főleg iparral, kereskedelemmel, pénzkölcsönzéssel foglalkoztak. (*Száraz György: Egy elítéltet nyomában = Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon*, Szerk. Hanák Péter, Gondolat, Budapest, 1984, 308.)

⁵ *Varga: Zsidó bevándorlás Magyarországon*, 12.

%-os arány	Összlakosság (fő)	Zsidó lakosok (fő)	Dátum
-	2337	-	XIX. sz. eleje ⁶
0,34	2960	10	1840-es évek
nincs adat	nincs adat	10	1864
1,42 (1,56)	2888	41 (45)	1869
2,12	3256	69	1880
1,61	3091	50	1890
1,7	3107	53	1900
1,2	2981	36	1910
0,95	3259	31	1920
0,56	3384	19	1930
0,54	3323	18	1941

A zsidó lakosság számának alakulása Mocsán 1840-1941.

Az ország lakosságának gyarapodásával és a belső migrációval, a már működőkön túl, újabb zsidó közösségek jöttek létre. Ilyen volt a kocsi és a mocsai közösség is, melyek létszáma alig haladta meg a helyi lakosság számának 1,5-2 százalékát.

A fenti táblázatok összefoglalják a Kocs és Mocsai községek zsidó lakosságára vonatkozó számadatokat.

Az elérhető levéltári forrásokra, az anyakönyvekre, illetve az 1869. évi népszámlálás adataira támaszkodva megállapíthatjuk, hogy a két településen letelepedett zsidók legnagyobb része Komárom vármegyéből (Kömlöd, Tata, Komárom, Révkomárom, Tardos, Ekel, Császár, Kisigmánd, Tömörd, Ács, Ógyalla, Aranyos) érkezett, de költöztek ide Veszprém (Bársonyos, Bánk, Pápa), Győr (Asszonyfa, Tét), Moson (Mecsér), Esztergom (Bátorkeszi), Fejér (Martonvásár, Csór), Bars (Mohi), Pest-Pilis-Solt-Kiskun (Óbuda), Bihar (Berettyóújfalu), Vas (Csöngye, Boba), Nyitra (Nagysurány), Trencsén (Ivanoc) és Pozsony (Alistál, Dunaszerdahely, Dióspatony) vármegyékből is.

⁶ Lásd 1. lábjegyzet.

Mint az a fenti táblázatokból is kiolvasható, mindkét településen az 1880-as években volt a legmagasabb a zsidóság létszáma. Mocsán ebben az időszakban a 69 főből még 5 vallotta magát német anyanyelvűnek, a következő évtizedre ez a szám lenullázódott. 1910-ben Mocsán tizenheten, Kocson tizennyolcan beszéltek a magyar mellett a német nyelvet is.⁷

A települések zsidó lakosságának csökkenésében, mely az 1880-as éveket követően volt tapasztalható, közrejátszottak a kikeresztelkedések (Mocsán négy, Kocson három ilyen esetről tudunk), az elköltözések, valamint a természetes népszaporulat csökkenése.⁸

Mindkét településen a kereskedelem volt a zsidók fő tevékenységformája, vendéglőket, kocsmákat, szatócsüzleteket működtettek, de akadt közöttük postamester, lókereskedő, rongyász, szabó, orvos, bércséplő és kézmunkás is.

A kereskedőknek 1919-20-ig nem volt konkurenciája. Ekkor azonban megjelentek a községekben a Hangya Szövetkezet üzletei, melyek az 1940-es évekre lefedték a helyi kereskedelem 60-70 %-át.

Vallásos élet

Mocsa és Kocs is a nagy múltra visszatekintő tatai hitközséghez tartozott, mely a győri XII. izraelita községkerület része volt. Kocs 1885-ben Alsógallával, Bánhidával, Bokoddal, Császárral, Daddal, Dunaszentmiklóssal, Felsőgallával és Kömlőddel együtt csatlakozott a hitközséghez.⁹ Mocsa esetében ez a dátum nem ismert.

⁷ A számadatok forrásai: *Edelényi Szabó Dénes, dr.*: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi vésztől napjainkig, Statisztikai Szemle, 1927/2. URL: [https://www.ksh.hu/statszemle_archivum#author=Edel%C3%A9nyi%20Szab%C3%B3%20D%C3%A9nes] Utolsó elérés: 2022. március 2.; A zsidó népesség száma településenként (1840-1941), Szerk. Kepecs József, dr.: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993. URL: [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_nemzetisegi_Zsido_1840-1941/?pg=187&layout=s] Utolsó elérés: 2022. március 2.; Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949) I., Szerk. Kepecs József, dr.: Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1997. URL: [https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_vallasi_Magyar_1880-1949_01/?pg=543&layout=s] Utolsó elérés: 2022. március 2.

⁸ *Varga*: Zsidó bevándorlás Magyarországon, 25.

⁹ *Számadó Emese*: A Komárom-Esztergom megyei zsidóság a holokauszt idején = „Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei, Szerk. Számadó Emese: Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2014, 55.; *Simonik Péter*: Szénporos emlékkavicsok. A zsidóság gazdasági és társadalmi szerepe Tatabánya elődközségeiben a bányanyitástól a második világháború végéig, Szenes Hanna Izraeli-Magyar Baráti Egyesület, Tatabánya, 2017, 47.

A tatai hitközség 1773-ban kapott először választott rabbist Kempfner Áron személyében, aki 1813-ig töltötte be posztját. Őt követte Kuttna József (1813-1829), Kuttna Áron (1829-1873),¹⁰ Nobel József (1874-1881), Handler Márk (1881-1911), végül Goldberger Izidor (1912-1944) és dr. Rosenthal László (1941-1944).¹¹

A tatai rabbi – Tatán túl – 19 környékbeli község, Tóváros, Bánhida, Mocsa, Vértesszőlős, Bokod, Kocs, Naszály, Császár, Dad, Oroszlány, Baj, Kistagyos, Környe, Gyermely, Neszmély, Szák, Szend, Tarján és Vértessomló ügyeit látta el.¹² A hitközség 1868-ban, a zsidó egyház szervezését követően, kongresszusi alapra helyezkedett.¹³

Komárom vármegye területén összesen kilenc rabbiállomás működött, ebből Komáromban 2, Csúzon, Koltán, Nagymegyeren, Ógyallán, Ácson, Tatán és Kisbéren 1-1. Az ortodox irányzatot

¹⁰ Kuttna Áron halálát a Zsidó lexikon, de maga Goldberger Izidor is 1874-re teszi, annak tényleges ideje azonban 1873. december 2. Mindezt a hitközség anyakönyvéből tudjuk, illetve a korabeli lapok beszámolóiból. Zsidó lexikon, Szerk. Ujvári Péter, Zsidó Lexikon kiadása, Budapest, 1929. 519.; *Goldberger Izidor: A tatatóvárosi zsidóság története*, Klny. A Blau Emlékkönyvből, Budapest, 1938. 11.; Az izraelita hitközség anyakönyve a Tatai Járásban előfordult halálesetokról. MNL KEML XXXIII. 1. Az Esztergom és Komárom vármegyei izraelita felekezeti anyakönyvek levéltári gyűjteménye. Tatai izraelita anyakönyvi kerület. Másodpéldányok. (1868–1895.) 30.; Fővárosi Lapok, 1873. 10. évf. 292. sz. 1873. december 20. 1272.; Vasárnapi Újság, 1873. 20. évf. 52. sz. 1873. december 28. 628.; Ellenőr, 1873. 5. évf. 305. sz. 1873. december 22. 2. Itt jegyezném meg, hogy a Zsidó lexikon Kuttna születési idejét is tévesen (1814) adja meg. A rabbi halotti anyakönyve, illetve az 1869. évi népszámlálás felvételi ívei alapján születési idejét az 1790-es évekre tehetjük. Stegmayer Máté szíves közlése alapján.

¹¹ *Goldberger: A tatatóvárosi zsidóság története*, 11.; *Gyúzi László, ifj.: Adalékok és dokumentumok a tatai zsidóság múltjából*, Limes, 1991/1, 48–54.; *Simonik, Szénporos emlékkavicsok*, 59.

¹² 1938-as adat. Az 1885-ben csatlakozott települések közül Alsógalla és Felsőgalla, Tatabányával együtt, eddigre külön fiókhitközséget alkotott, 1927-től saját zsinagógával. (*Goldberger: A tatatóvárosi zsidóság története*, 3.) Ebből a felsorolásból hiányzik a hitközséghez 1885-ben csatlakozott Dunaszentmiklós és Kömlőd. A Központi Statisztikai Hivatal 1993-ban megjelent kiadványa – A zsidó népesség száma településenként (1840-1941) – szerint Dunaszentmiklóson a vizsgált időszakban egyetlen népszámlálás sem jegyzett fel zsidó népességet, így a tatai hitközséghez történő sorolása valószínűleg csak elvi döntés volt. Ugyanezen kiadvány rámutat arra, hogy Kömlődön csupán a 19. században volt jelentős a zsidó népesség, tehát egyáltalán nem kizárt, hogy a Goldberger által bemutatott időszakban nem volt hitközségi választója a községnek, így nem került a felsorolásba. (A kiegészítő információkért ezúton mondok köszönetet Bányai Viktóriának.)

¹³ *Goldberger: A tatatóvárosi zsidóság története*, 16.

kövezték Komáromban, Csúzon, Koltán, Nagymegyeren és Ácson, a kongresszust Komáromban, Tatán és Kisbéren, a status quo ante-t Ógyallán.¹⁴

Kocs és Mocsá község kongresszusi elveket valló zsidó közösségének tagjai feltehetőleg a tatai zsinagógát látogatták,¹⁵ bár vélemezhető, hogy a távolság és a közlekedés nehézségei miatt erre csupán ritkán került sor. A Mocsá zsidóságának imaszobája volt,¹⁶ melyet egy magánháznál tartottak fenn,¹⁷ Kocs esetében nincsenek konkrét információink, de valószínűsíthető, hogy ők is hasonló megoldással éltek.

A vallásos élet gyakorlását igazolja annak ténye is, hogy mind a mocsai, mind a kocsi anyakönyvekben fellelhetők a vallási tisztségekre vonatkozó utalások. Mocsá saktere és kántora Leitner Adolf (1838-1921) volt, a kocsi bejegyzések pedig Feldmann Benjáment (sic!) mint saktert, Pollak Józsefet mint saktert és előimádkozót említik.

A hitközség nem csupán az élet, de a halál színtere is volt. A Mocsán elhunyt izraelitákat 1892-ig szinte kivétel nélkül a tatai zsidó temetőben temették el, mocsai földbe csupán ezt követően földelheték halottaikat.¹⁸ Temetkezési helyük a Csémi úti temető közvetlen szomszédságában állt, a mai víztorony helyén, melyet a hetvenes években építettek, eltüntetve a zsidó temető utolsó nyomait is.

Kocs zsidósága, a fellelt halotti anyakönyvek szerint, egészen 1888-ig kizárólagosan Tatán temetkezett. 1888 júliusából származik az első olyan bejegyzés,¹⁹ mely a temetés helyeként Kocsot jelöli meg. Ez arra utal, hogy ekkortájt létesíthettek temetőt, melynek helyét, kistelepülések esetében megszokott gyakorlatként, a református sírkertben jelölték ki. A valaha itt élt (és halt) izraeliták sírjai (sírkövei) közül ma már csak kettő található meg.

Gettósítás

Kocs és Mocsá zsidóságának gettósítására 1944 májusának végén került sor. Ennek pontos időpontját nem ismerjük, de egy 1944. május

¹⁴ *Szűcs József*: Hílt helyek. Egy valaha volt zsidó közösség nyomában, Magánkiadás, Komárom, 2018, 11.

¹⁵ A környékbeli települések közül, Tata mellett, Komárom, Ács, Bana és Kisbér rendelkezett még imaházzal.

¹⁶ *Gazda Anikó*: Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1991, 28.

¹⁷ A keresztény Süveg család biztosította a közösség számára a helyiséget. Süvegék a Balog (korábban Blumenstein) családdal ápoltak baráti viszonyt.

¹⁸ A fellelt anyakönyvek adatai szerint 1892-ig bezárólag egy temetés történt Ácson (Kohn Rozália 1880. január 27.), 1892 és 1895 között pedig egy ácsi (Frankl Ignác 1893.) és egy tatai (név nélkül, Oblath Ferenc és Willheim Johanna gyermeke 1894. január 9.) elhantolásról tudunk.

¹⁹ Feldmann Benjámen és Berger Száli halva született gyermeke.

27-én megjelent újsághír támpontot adhat. A tudósítás szerint eddig az időpontig a községek „mentesültek a zsidó lakosságtól”. „Gondoskodás történt (...), hogy a zsidók a kijelölt zárt területről engedély nélkül el ne távozhassanak, szabadon ide-oda ne járhassanak, a sárgacsillagosok a községek magyarjai érzékeny szemidegeit ne bántsák.”²⁰

Május 27-re a két község zsidósága tehát gettóban volt. Ennek hátterét a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról szóló 1944. évi 1.610 M. E. rendelet adta, melynek 8. §-a értelmében „a 10.000-nél kisebb lélekszámú községekben a zsidók kötelesek záros határidő alatt a törvényhatóság első tisztviselőjének rendelkezése alapján más községbe, illetve városba átköltözni.”

Fentiek értelmében a mocsaiakat teherautókkal Kisbérre, a kocsiakat élőfogatokon Tatára vitték. Parancssal kirendelt helyi parasztok kocsijain, szekerein,²¹ talán azért – ahogy Száraz György fogalmaz –, hogy segédkezzenek, cinkossá legyenek.²²

Mocsa zsidóságát a Kisbéren felállított három gettó egyikébe hurcolták. „A [kisbéri] gettók a Komáromi út 7-9. sz. alatt, Veizner Ármin vaskereskedő és Kohn Lipót fűszerkereskedő házában; a Széchenyi u. 43. sz. alatt, a Haas és Mádi fatelepen; valamint az állami téglagyárban voltak.”²³ Hogy ezek közül melyikbe kerültek a mocsaiak, arról nincs tudomásunk.

Gettóbeli helyzetükről két forrás felhasználásával szeretnék képet adni.

„Legrosszabb körülmények közé a téglagyáriak kerültek, akiknek napi normában téglát kellett vetniük.

A három gettó lakóit június elején a Haas és Mádi fatelepre gyűjtötték össze. Itt napokig a szabad ég alatt, embertelen körülmények között vártak elszállításukra. Bevagonírozásuk előtt a csendőrök felügyelete mellett mindenkit meztelenre vetkőztetve megmotoztak. A férfiak motozását a községi képviselő-testület megbízottja, a nőket a szülésznő végezte. A talált értéktárgyakról a helyi vám- és pénzügyőrség megbízottja pontos leltárt készített.”²⁴

Balog Margit levele, melyet testvérének, Balog Imrének címzett, már közvetlenül az érintett családok sorsába enged betekintést.

²⁰ [Név nélkül], A vármegyénk nyolc községében állítottak fel gettót, Új Komárommegyei Hírlap, 1944. május 27., 2. [kiemelés tőlem – Sz. J.]

²¹ Kovács Lajos visszaemlékezése.

²² Száraz: Egy előítélet nyomában, 325.

²³ Hegedűs Pál: Fejezetek a kisbéri zsidóság történetéből, Városi Könyvtár és Múvelődési Intézmények, Kisbér, 2004, 28.

²⁴ Hegedűs: Fejezetek a kisbéri zsidóság történetéből, 28.

„Szeretett Kedveseink!²⁵

Már itt vagyunk a másik telepen, kaptunk egy közös szoba formát. Ez a telep olyan, mint a teleki tér,²⁶ a holmija mindenkinek a szabad ég alatt van. Amit nem tudtunk elhozni, azt ott leltározták föl. Most itt a (olvashatatlan) van a sezlon és az ágybetét, ha már fönt vannak(?) az összes mocsaiak az őrsön, mi(?) és Regina is. De nekünk nincs semmi, a jegygyűrűt mindenkinek be kellett adni. Mindenki mást beszél, hogy hova megyünk, én már semmivel sem törődöm, csak ne lennék beteg, de úgy fáj a fejem és mindenem. – Etelkám,²⁷ ne haragudj rám utólag, kérek! Nem tudom még, hova kell menni dolgozni, a lábaim nem igen bírják már a messze járást (olvashatatlan) Regina és Gabika²⁸ jól van. Közös konyha lesz, összeadjuk a zsírt, lisztet. De ebből a társaságból már beteg lehet mindenki, mert Gabit megölnék egy kanál vízbe. Ha enni kér, (olvashatatlan) rá mondja (olvashatatlan név), hogy bélpoklos. Nekem mindegy, meg Reginának is, hogy mit eszünk. Nem tud egy falat se úgy lemenni a torkomon, hogy rátok ne gondolnék.

Erzsi²⁹ még nem írt.

Ha lehet, írjatok. Egyelőre ide nem jöhet senki, be van kerítve, esetleg kerítésen keresztül lehet beszélni. Írjatok meg mindent, mert ez tartja bennünk a lelket. Boriskát³⁰ csókoljuk. Most írok Bicskére³¹ is, Pestre³² is. Ha lehet, egy nagy papucsot, olyant, mint Imréé, vegyetek és küldjétek el postán, mert igen jó lenne. Igaz szeretettel csókollak mindnyájatokat: Margit, Regina, Gabi
Kisbér, László fatelep.”³³

Hegedüs Pál egy meg nem nevezett túlélőt idéz, aki visszaemlékezésében leírja, hogy június elején, miután hátizsájukon kívül minden mást elvettek tőlük, szuronyos csendőrök masírozatták végig őket Kisbér utcáin, egész a vasútállomásig, ahonnan marhavagonokba zsúfolva a komáromi Monostori erődbe kerültek.³⁴

Abromovics Éva, csépi túlélő, aki családjával együtt a vasüzletből kialakított gettóban volt, így emlékszik vissza: „Június 10-én az egész gettót átvitték a Monostori erődbe. A komáromi vasútállomásra gyalog

²⁵ A levél keltezése, 1944. június 1.

²⁶ Utalás a Budapest VIII. kerületi Teleki László térre, ahol 1897-től használtcikk piac működött.

²⁷ Margit testvérenek, Imrének felesége, Szabó Etel.

²⁸ Balog Károlyné Berger Regina és gyermeke, Balog Gábor.

²⁹ Margit testvére, Spitzer Miksáné Balog Erzsébet.

³⁰ Margit testvére, Komjáthy Jánosné Balog Borbála.

³¹ Bicskén élt Margit egyik testvére, Nádas Lajosné Balog Regina és családja.

³² Margit testvére, Ármin élt a fővárosban.

³³ Komjáthy Mária jóvoltából.

³⁴ Hegedüs: Fejezetek a kisbéri zsidóság történetéből, 28.

*mentünk az erődbe. Itt borzalmas körülmények között voltunk. Sötét volt, nem kaptunk inni, még mosdóvizet sem. Mosakodni nem lehetett, a csendőrök azonban az úszni tudókat egyenként levitték a Dunára fürdeni.*³⁵

Kocs zsidósága a Tatai-, más néven Paula-major 100 méteres marhaistállójába került, melyet azután jelöltek ki gettónak, hogy a Pezsgőgyár kicsinek bizonyult, s az Esterházy-uradalom sem adta beleegyezését, hogy ott gyűjtőtábor alakítsanak ki. Akiknek a majorban mégsem jutott hely, azokat a Deutsch-féle gazdaságba vitték.

Tatán gettósították, a tataiak mellett, Baj (4 fő), Bokod (12 fő), Dad (15 fő), Gyermely (5 fő), Héreg (1 fő), Kocs (18 fő), Kömlőd (11 fő), Környe (10 fő), Naszály (11 fő), Oroszlány (5 fő), Szomód (3 fő), Szomor (1 fő), Tarján (2 fő), Vértessomló (4 fő) és Vértesszőlős (17 fő) zsidóságát is.³⁶

Kahán Júlia, akit Tatáról hurcoltak a Paula-majorba, így emlékszik vissza: „A csendőrség nemcsak kötelességszerűen, hanem lelkesen túllihegve, hatalma teljes tudatában végezte a rábízott feladatot, a mi őrzésünket és 'kordában tartásunkat'.³⁷ Ugyanakkor elmondja azt is, hogy nem a helyi csendőrség emberei voltak ezek, mert ők túlságosan jó viszonyban voltak a tatai lakossággal, így a zsidókkal is. Máshonnan érkeztek egységek a feladatok végrehajtására. „A helyi csendőrök tehát alkalmatlanok voltak a helyi zsidóság elleni atrocitásokra. (...) Ezek a csendőrök más városokban kegyetlenkedtek 1944-ben, és azok a csendőrök, akiket más helyiségekből [Sic!] hoztak, ahol valószínűleg ők is 'jó emberek' voltak, nálunk kegyetlenkedtek.”³⁸

A gettóban összegyűjtött zsidókat június 5-én átvitték a Fazekas utcai katolikus fiúiskolába.³⁹ „Iszonyú napot és éjszakát töltöttünk ott. Itt történt az utolsó fosztogatás. Ami személyes értékünk volt, mind elvették. Mindenkit végigmotoztak, a nőket is. Tizennégy éves kortól minden fiút és felnőtt férfit kivétel nélkül megvertek. (...) Az éjszakát az iskola tornatermében töltöttük, teljes sötétségben.”⁴⁰

³⁵ „Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei, Szerk. Számadó Emese, Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2014, 164.

³⁶ Számadó: A Komárom-Esztergom megyei zsidóság a holokauszt idején, 56–57. Számadó Emese a Tatán gettósított közösségek közé sorolja Alsógallát, Bánhidát, Felsőgallát és Tatabányát is, de az itteni zsidókat a Felsőgallán kialakított gettóba gyűjtötték. (Simonik: Szénporos emlékkavicsok, 114.; Macher Péter: A tatabányai zsidóság a holokauszt idején = „Ezt a hazát tehát elvesztettem”. A holokauszt komáromi eseményei, Szerk. Számadó Emese, Komáromi Klapka György Múzeum, Komárom, 2014, 62.)

³⁷ Kahán Júlia: A főtt krumpli illata, Belvárosi, Budapest, 1992, 10.

³⁸ Uo. 11.

³⁹ Számadó: A Komárom-Esztergom megyei zsidóság a holokauszt idején, 57.

⁴⁰ Kahán: A főtt krumpli illata, 11.

Másnap hajnalban, 1944. június 6-án, gyalogmenetben indították el őket az egész városon végig vezető úton a vasútállomás felé.

Marhavagonokban zsúfolva, a komáromi Monostori erődhez vezető, nagyjából 20 km-es utat egy nap leforgása alatt tették meg. Az erőd kazamatáiban helyezték el őket.

Deportálások

Komárom a II. csendőrkerület hat bevagonírozási központjának egyike volt.⁴¹ Június 5-én kezdték meg ezeknek a központoknak a „feltöltését”, s június 10-ig bezárólag összesen 23725 zsidót gyűjtöttek össze bennük. Komáromba vittek ebből 5040 főt.⁴² *„Ide kerültek Baracska, Biatorbágy, Bicske, Ercsi, Esztergom, Galánta, Guta, Kajószentpéter, Kolta, Martonvásár, Oroszlány, Pusztazámor, Sóskút, Szár, Tárnok, Tata, Tatabánya és Vereb zsidó közösségei. Komáromba való áthelyezésük előtt a szomszédos falvakból az említett közösségekben koncentrálták a zsidókat.”*⁴³

Komáromból azután két transzport indult meg Auschwitz felé, június 12-én és 15-én, melyek 13-án, illetve 16-án haladtak át Kassán.⁴⁴ A „szállítmányt” a csendőrség az országhatáron adta át a németeknek. A vagonok ajtaját itt nyitották ki először, vizet és kenyeret is itt kaptak csak.⁴⁵

A sors egy különös és kegyetlen játékáról Randolph L. Braham professzor szavait szeretném idézni. *„A győri zsidó közösség lett volna az Eichmann-Kasztner megegyezés egyik haszonélvezője (...). Az egyezés értelmében egy körülbelül 3000 fős vonatrakomány zsidót Győrből és Komáromból Ausztria felé kellett volna irányítani. A szerelvényekért felelős Scharführer azonban tévedésből Kassa felé irányított – az ilyen vonatok szokásos rendeltetési helyére. Csak ott jött rá tévedésére és utasításokat kért Eichmanntól. Eichmannt inkább a hatékonyság foglalkoztatta, mintsem a ’törvényes megegyezések’ végrehajtása, így azt ajánlotta, hogy ha a szerelvény már a szlovák határra érkezett, akkor inkább menjen tovább Auschwitzba.”*⁴⁶

Ugyanezt erősíti meg Kahán Júlia is, aki visszaemlékezéseiben a következőket írja. *„1944. június 12-én erős csendőri kísérettel kihaj-*

⁴¹ További bevagonírozási központok a II. csendőrkerületben: Dunaszerdahely, Érsekújvár, Győr, Léva, Székesfehérvár.

⁴² Braham, Randolph L.: A magyar holokauszt, II., Gondolat, Budapest, 1988, 32.

⁴³ Uo. 34. – Braham felsorolásából kimarad, de ide hurcolták a Kisbéren felállított gettóban összegyűjtött zsidókat is, köztük Mocsa izraelita lakosságát.

⁴⁴ A Kassán 1944-ben áthaladt halálvonatok listáját lásd: Braham: A magyar holokauszt, II., 514–515.

⁴⁵ Kahán: A főtt krumpli illata, 13.

⁴⁶ Braham: A magyar holokauszt, II., 33–34.

tottak bennünket a komáromi vasútállomásra. (...) A férfiak a rácsos ablakon nézve megállapították, hogy Kassa felé megyünk. Úti célunkról fogalmunk sem volt. Évtizedek múltán tudtam meg, hogy a mi szerelvényünket eredetileg ausztriai rendeltetéssel indították útnak, s csak egy téves adminisztratív intézkedés következtében kerültünk Auschwitzba.⁴⁷

Az Eichmann-Kasztner megegyezés pontos hátteréről Szita Szabolcstól szerezhetünk információkat. Szita szerint Eichmann a Budapesti Mentőbizottság tagjaival tárgyalt, és százdolláros „fejpenz” ellenében hajlandónak mutatkozott harmincezer zsidó „időleges megkímélésére” (a hangsúly, ahogy ezt az idézőjel is mutatja, az időleges kifejezésen van), Auschwitz helyett Bécsbe szállításukra. Az embervásárnak több oka volt. Egyrészt úgy gondolta, ezek a zsidók „cserealapként” szolgálhatnak majd egy esetleges zsidócsere-ügyben, másrészt velük próbálta volna pótolni a Bécsben és távolabbi vidékén felmerült és nyomasztóvá vált munkaerőhiányt, és persze nem feledkezett meg a zsidó „bérmunka” utáni hozadékról sem.⁴⁸

A szerelvények 3-4 nap alatt érték el céljukat, a legnagyobb magyar temetőnek méltán nevezhető Auschwitz-Birkenaut. A vagonokból kiszállva valamennyiük sorsa a szelektálást végzők kezébe került. Csak a munkaképesnek ítélték élhették túl, ők is csak addig, míg erejükből futotta.

Auschwitzból is maradt ránk egy levél. Marianna D. Birnbaum *Emlékalbum 1944-ből* című könyvében nagybátyja, a Komáromban élő Blau József egy levelét idézi, melyet a mocsai Balog Imre részére címzett 1944. július 24-én.⁴⁹

„Kedves Gyerekek!

Most néztem végig az elmentek érkező postáját, s sajnálattal látom, hogy a mieink (...) közül csak Nádas Lajos⁵⁰ írt. E héten érkezett újabb 1500 levelezőlap, de még nincs sortírozva. Amint lehet, átnézem, és írok, ha jött valami hír. Ha Lajosnak akartok írni, úgy egy lev.lapra 30 szavat (sic!) szabad németül írni. A címe Nádas Lajos 1891 am Waldsee. Ugyanúgy Misié is. Nádas Mihály,⁵¹ 1927, am Waldsee. Ezt egy borítékba eljuttatjátok Bpestre a Zs[idó] Tanácshoz, Síp utca 12-re és onnan lesz továbbítva. A lev[elező].lapra már nem kell bélyeg...⁵²

⁴⁷ Kahán: A főtt krumpli illata, 13.

⁴⁸ Szita Szabolcs: Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában, Magyarországi Zsidó Kulturális Örökség Közalapítvány, Budapest, 2000, 194.

⁴⁹ Birnbaum, Marianna D.: Emlékalbum 1944-ből, Corvina, Budapest, 2015, 62.

⁵⁰ Balog Imre húgának, Balog Reginának férje.

⁵¹ Nádas Lajos és Balog Regina gyermeke.

⁵² Birnbaum: Emlékalbum 1944-ből, 62.

Ez a levél tökéletes tükre annak, milyen hatékonyan működött a náci megfélemlítés. Nem csupán a deportáltakat vezették félre azzal, hogy csak kitelepítésről van szó, s arról, hogy dolgozniuk kell, nem csupán a halálra ítéltet vonultak teljes nyugalommal a gázkamrába, hiszen a kapott szappan, a törölköző, a felszerelt zuhanyrózsák mind azt bizonyították, hogy csak fürdeniük kell, de az itthon maradottakat, a rokonokat, családtagokat, ismerősöket is meg kellett nyugtatni, hamis biztonságérzetbe ringatni. Ennek eszközei voltak az úgynevezett Waldsee-levelezőlapok.

Waldsee azonban semmilyen térképen nem szerepel. Egy német fantázia szülte „zsidó állam” volt, a gázkamrák szinonimája. A rövid és tömör üzeneteket („Waldseeben vagyunk, és jól érezzük magunkat.”, „Biztonságban megérkeztem. Jól vagyok.”) közvetlenül elgázosításuk előtt és kényszerből írták a deportáltak.

A levelezőlapok az illetékes Zsidó Tanácshoz érkeztek. A válaszlapokat is ide kellett eljuttatni, mint az a fenti levélből is olvasható, válaszbélyeg nélkül. Hiszen ezek a levelek sosem jutottak el címzettjeikhez. Talán már a Tanács, de legkésőbb a deportáló szervek megsemmisítették azokat.⁵³

A magyar zsidók (köztük a mocsaiak és kocsiak) sorsát, tragédiáját a Kádár–Vági szerzőpárosnál érzékletesebben, mélyebben, pontosabban ábrázolni, azt gondolom, nem lehet. „Soha, sehol nem ölte meg annyi magyar állampolgárt, mint 1944-ben a birkenauai tábor nyugati peremén lévő megsemmisítési zónában. A Muhi-pusztán, Mohácsnál, Isonzónál és a Don-kanyarban összesen nem halt meg annyi magyar katona, mint ahány ártatlan civilt meggyilkoltak a gázkamrákban.”⁵⁴

Munkaszolgálat

A holokauszt nem csupán gázkamrákban vagy haláltáborokban szedte áldozatait. 1939 és 1945 között magyar zsidó munkaszolgálatosok tízezrei haltak meg.⁵⁵

Mocsáról és Kocsról összesen hat olyan személyt ismerünk, akik munkaszolgálatosként pusztultak el (Kőszegen, Sopronbánfalván vagy a Szovjetunió területén), de voltak túlélők is, akik hazatértek – hogy Királyhegyi Pál fájdalmasan ironikus megfogalmazását idézzem –, *nehogy lekéssék az auschwitzzi gyorsot. Nem késték le.*

⁵³ *Braham*: A magyar holokauszt, II., 61., 71.; *Birnbaum*: Emlékalbum 1944-ből, 62–63.

⁵⁴ *Kádár Gábor–Vági Zoltán*: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése, Hannah Arendt Egyesület–Jaffa, Budapest, 2005, 158.

⁵⁵ Karsai László a teljes veszteséget 50-70000 főre becsüli. (*Karsai László*: Holokauszt, Pannonica, Budapest, 2001, 226.)

A háború után

A holokauszt mindkét közösséget megsemmisítette. Mocsán 33, Kocson 30 áldozatról tudunk, a túlélők közül (Mocsa 16 és Kocs 11 fő) pedig szinte senki sem tért vissza a településekre.⁵⁶ Mocsán mindössze egyetlen zsidó család maradt a háborút követően, Fischer Rezsőé.

Fischer visszatérésének pontos dátumát nem ismerjük, de biztosan tudható, hogy 1945 májusára hazaért, hiszen a Szociáldemokrata Párt május 5-i alakuló ülésén már jelen volt.⁵⁷ De más módon is részt vett a község politikai életében. Tagja volt az 1945-ben újjáalakult képviselő-testületnek, valamint a Nemzeti Bizottságnak is.⁵⁸

A család 1947-es elköltözését követően – Palesztinába vándoroltak ki⁵⁹ – már csak nyomai és emlékezete maradt meg Mocsa valaha volt zsidó közösségének.

Kocson hárman maradtak, Rosenberg Ferencné, Steiner Endre és fia, Steiner (később Szamosi) Pál.

Steiner Endre, a mocsai Fischer Rezsőhöz hasonlóan, a politika felé fordult. Alapító tagja volt a háború után megalakult Szociáldemokrata Párt helyi szervezetének. Mivel ismerte a helyi nyilasokat, segített az orosz parancsnoknak összegyűjtésükben.⁶⁰

Rosenbergné, vagy ahogyan mindenki hívta, Rosenberg néni, saját otthonába tért vissza, s már 1947-ben megújította húsz évvel korábban megszerzett iparendélyét, s vegyeskereskedést nyitott, majd 1953-ban iparendélyt váltott kézi hurkolásra is.⁶¹ Üzlete megmaradt az államosítás után is, először mint szövetkezeti tag, aztán az ÁFÉSZ kisboltjaként. Utóbbi végül már nem tartott személyére igényt, s mivel nyugdíjas korba lépett, elküldték őt. Mindez a hatvanas évek közepén történt. Rosenberg néni ekkor költözött Komáromba. Később még látták őt a komáromi fürdő udvarán. Könyveket árult.⁶²

Ő volt az utolsó zsidó, aki még Kocson élt.

⁵⁶ *Szűcs József*: Követ köre. Kocs valaha volt zsidó közösségének nyomában, Kocs Község Önkormányzata, Kocs, 2019, 54-55.; *Szűcs*, Hílt helyek, 31-32., 35. A számokba nem csupán a településekről deportáltak tartoznak bele, hanem azok is, akik Mocsán, illetve Kocson születtek, de a holokauszt idején már más településen éltek.

⁵⁷ *Gutai István*: Mocsai mozaik, Búzakalász Mgtsz, Mocsa, 1989, 58.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo, 27.

⁶⁰ *Kórósi Gábor*: Kocs – Múlt és jelen, Polgármesteri Hivatal, Kocs, 2003, 172–173.

⁶¹ Tatai Járás Ipartestületének iparlajstromai 1884-1958. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára

⁶² Farkas Gábor elmondása alapján.

„ÓSI HITTEL, BECSÜLETTEL A HAZÁÉRT.”

A győri 479. Szőgyi László cserkészcsapat

“WITH FAITH AND HONOUR FOR THE HOMELAND”

The 479th László Szőgyi Scout Troop of Győr

Vörös Kata

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem - doktoranda

ÖSSZEFOGLALÁS

A Magyar Cserkészszövetség 1933 júniusában jegyezte be tagjai közé a 479. számú Szőgyi László cserkészcsapatot. 1941 novemberében a szövetség kizárta tagjai közül a zsidó cserkészcsapatokat, így nyolc év működés után a győrieket is. A 479. csapat szervezőtestülete a Győri Izraelita Hitközség volt, azonban bázisintézménye a Révai Miklós Főreáliskola, amelynek értesítője minden évben beszámolt a csapat működéséről. A Főreáliskola értesítőire és a gödöllői Cserkész Könyvtár- és Levéltár iratanyagára támaszkodva tanulmányomban arra vállalkozom, hogy rekonstruáljam a győri 479. Szőgyi László cserkészcsapat történetét: a megszervezés körülményeit, a névadás motivációját, a vallásos és szekuláris eseményeket, a győri cserkészmunka jellegzetességeit, valamint az antiszemitizmus térhódítását és következményeinek megjelenését a csapat életében.

Kutatásom a 2018-ban indult *Zsidó cserkészcsapatok története: identitás és emlékezet*¹ kutatási projekt része, melynek célja az 1913 és 1948 között működő zsidó cserkészcsapatok történetének feltárása. A projekt korábbi szakaszai rávilágítottak arra, hogy az egykori pesti és vidéki csapatok megőrzött emlékezete és dokumentációja között egyenlőtlenség mutatkozik: míg a pesti csapatokról maradt fent iratanyag, fényképek, – vagy akár kivételes esetben, mint a 311. Vörösmarty cserkészcsapat, amelynek tagjai még a mai napig szerveznek találkozót – összegyűjtött visszaemlékezések, évfordulós kiadványok is elérhetőek, addig a vidékiek szinte eltűntek, úgy mint a győri 479. Szőgyi László cserkészcsapat is.

ABSTRACT

In June 1933, the Hungarian Scout Association registered the 479th László Szőgyi Scout Troop as one of its members. In November 1941, the association excluded the Jewish scout troops from its membership, so after 8 years of operation, the Győr troop had to go as well. The organising body of the 479th troop was the Israelite Congregation of Győr, but its base institution was the Révai

¹ A tanulmány a Zsidó cserkészcsapatok története: identitás és emlékezet kutatási projekt (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet, vezető kutató: Bányai Viktória) keretein belül készült, létrejöttét a MAZSÖK támogatta.

Miklós Secondary Grammar Schhol, whose newsletter reported on the troop's activities every year. Drawing on the records of the Secondary Grammar Schhol and the Scout Library and Archives in Gödöllő, I will reconstruct the history of the 479th László Szógyi Scout Troop of Győr: the circumstances of its foundation, the motivation for the naming, religious and secular events, the characteristics of the scouting work in Győr, as well as the spread of anti-Semitism and its consequences in the life of the troop.

My research is part of the research project titled "Zsidó cserkészcsapatok története: identitás és emlékezet" (History of Jewish scout troops: identity and remembrance), which started in 2018 and aims to explore the history of the Jewish scout troops that were active between 1913 and 1948. Earlier phases of the project have highlighted the disparity between the preserved memories and documentation of the former troops from Pest and the countryside: while for the Pest troops there are documents, photographs, or even, in exceptional cases – such as the 311th Vörösmarty Scout Troop, whose members still organise meetings today – collected reminiscences, or anniversary publications, the rural troops, like the 479th László Szógyi Scout Troop of Győr have almost fully vanished.

Kulcsszavak: zsidóság, zsidó cserkészzet, ifjúsági mozgalom, zászlóavató, antiszemitizmus

Keywords: Jewry, Jewish scouting, youth movement, flag raising, anti-Semitism

A zsidó cserkészzet kezdetei Győrben

„Szógyi László győri főreáliskolai tanár és főhadnagy, a signum laudis tulajdonosa, Szógyi E. Vilmos² érdemes győri igazgató-tanító fia, 1915. augusztus hó 17-én éjfél tájban fejlődéssel hősi halállal végezte életét a doberdói fensikon.”³ – olvashatjuk a szeretett és nagyrabecsült tanító halálhírét az Egyenlőség hasábjain. Szógyi László egykor „mint mindenféle sportnak lelkes híve nagy buzgalommal és lelkesedéssel foglalkozott az ifjúság testi fejlődésével és alaposan kiaknázta a sport nevelő hatását a tanulók jellemének fejlesztésére. Az ifjúsági csónakázó-kört [...] felvirágoztatta. Felügyelete alatt több igen szép és érdekes viziútat tettek meg tanítványai: így egy alkalommal, 1911 nyarán, Regensburgtól Győrig.”⁴ Mi sem mutatja jobban az iránta érzett tiszteletet

² Helyesen Szógyi G. Vilmos, azaz Szógyi Gusztáv Vilmos.

³ *Szógyi László: Egyenlőség* (1917) 30. 6.

⁴ *Dr. Polgár Sándor: Pro Patria Szógyi László (1883–1915.)* In: A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1916–1917. tanévről. Győr 1917. 8. A regensburgi utat Szógyi László a győri Főreáliskola értesítőjében ismertette 1911 és 1912 között, majd külön kiadványként is megjelent. Lásd: *Szógyi Gusztáv: Menekülésem a kultúrdzsungelből.* Bp., 1917.

és szeretetet, hogy eltűnésének első évfordulója alkalmából, 1916-ban diákjai gyűjtést rendeztek a vak katonák, az özvegyek és árvák javára.⁵

Szőgyi László a győri cserkészlet kezdetekor, már 1913-ban részt vett a Pálos Ede főreáliskolai rajztanár alapította cserkészország-csapat kiképzésében,⁶ azonban ez a csapat rövid időn belül feloszlott.⁷ Győrben, az Állami Révai Főreáliskolában a következő csapatigazolás a 42. számú Turul cserkészcsapat volt, amelyet 1921. február 24-én igazolt a Szövetség,⁸ ezután 1943-ig folyamatosan, még a második világháború alatt is működött, s még 1946-ban is megpróbált újjáalakulni.⁹ Szőgyi László halála után közel 18 évvel, 1933-ban a Győri Izraelita Hitközség egy cserkészcsapat igazolását kezdeményezte, választott csapatnevükkel emléket állítva a kiváló pedagógus, sportember és hazafi számára, valamint jelképet emelve jövőbeni cserkészeik elé.

A Magyar Cserkészszövetség viszonyulása a zsidó csapatokhoz már az 1919-es újjáalakulása óta ambivalens volt.¹⁰ 1928-ban lépett életbe az az alapszabálymódosítás, amely az egyik első lépés volt a csapatok világnézeti összetételének szabályozására. A módosított szabály kimondta, hogy „a csapatok csak azonos világnézetű vezetőkkel és tagokkal alakulhatnak és működhetnek.”¹¹ A vidéki zsidó cserkészcsapatok közül egy kivételével mindegyik csapatot 1928 után igazolta a Szövetség.¹² A győri 479. számú Szőgyi László cserkészcsapat alakulá-

⁵ Ruby csónakázó kör a vak katonák javára, valamint az özvegyeknek és az árváknak külön-külön 44 korona 56 fillért gyűjtött. Lásd: A társadalom szíve a haza oltárára. Győri Hírlap 1916. szeptember 1. 4.

⁶ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1930/31. iskolaévről. Győr 1930. 46.

⁷ A magyarországi cserkészlet kezdeteiről lásd: *Bányai Viktória*: Liliom és Dávidcsillag: a zsidó cserkészlet kezdetei Magyarországon, 1913–1924. REGIO 27. (2019) 2., 66–85., doi: 10.17355/rkkpt.v27i2.258

⁸ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1930/31. iskolaévről. Győr 1930. 47.

⁹ A győri M. Állami Révai Miklós Gimnázium Évkönyve az 1943–44. tanévről. Szerk. Dr. Kurucz György. Győr 1944. 14.; A győri M. Állami Révai Miklós Gimnázium Évkönyve az 1946–47. tanévről. Szerk. Dr. Kurucz György. Győr 1947. 6.

¹⁰ A zsidó cserkészekkel kapcsolatos korlátozásokat, majd kirekesztésüket a Cserkészszövetségből lásd: Vörös Kata: Numerus clausustól a numerus nullusig – A zsidó cserkészek kirekesztése a Magyar Cserkészszövetségből. REGIO 27. (2019) 2., 127–148., doi: 10.17355/rkkpt.v27i2.261

¹¹ Cserkész Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban CSKL), P 1359, 10. doboz 1926./I., A Magyar Cserkészszövetség Alapszabályai. 1926.

¹² A Magyar Cserkészszövetség 1927-ben igazolta az 921. számú Venetiáner Lajos cserkészcsapatot, amelynek szervezőtestülete az Újpesti Izraelita Hitközség. A vidéki cserkészcsapatok igazolási évük sorrendjében: 1928. 672.

sának körülményeiről, továbbá a szervezőtestület motivációiról nem kerültek elő iratok.

Ullmann József csapatparancsnok az 1933. április 7-én kelt, a 310. sz. Jókai cserkészcsapat vezetőjének, Ledner Lászlónak írt levele mutat rá arra, hogy a győri zsidó csapat már 1932-ben megalakult, 33 főből állt, és a cserkészek valamennyien a győri Révai Miklós Főreáliskola tanulói voltak. Pontosabban 1932. szeptember hónapban Ullmann József vezetésével el is kezdődött a csapatmunka, a IV. kerülettől Sella Pál ellenőrzőtiszt és Bencsik Gergely kerületi társelnök 1933. március 8-án szemlézte a csapatot, s ezután a cserkészek bizakodva 1933. május 14-re tervezték a csapatavatást.¹³ Az avatást azonban igazolás hiányában halasztani kellett. Bencsik Gergely 1933. május 18-án kelt levelében érdeklődött a csapat igazolása ügyében: „A győri izr. hitközség mint szervezőtestület kérelmét a csapatigazolás ügyében a IV. ker. IB [Intéző Bizottság] f. hó 12-én letárgyalta. Megkérlek, hogy légy kegyes pár sorban értesíteni az igazolási kérelem sorsáról, mert nálam már nagy izgalommal érdeklődnek. Ez annyiban érthető is, minthogy június hó 18-ára szeretnék az avatóünnepélyüket kitűzni, és ha számíthatnak a kedvező elintézésre, akkor már most el kellene kezdeniök a készülődést.”¹⁴

Az az IV. kerület a márciusban tartott szemlét májusban tárgyalta és javasolta igazolásra a csapatot. Ezután a Magyar Cserkészszövetség Országos Intézőbizottsága 1933. június 14-én igazolta a győri 479. számú Szógyi László cserkészcsapatot, amelynek szervezőtestülete a Győri Izraelita Hitközség volt,¹⁵ a szervezőbizottság elnöke dr. Erdős János.¹⁶

A győri zsidó cserkészek bízhattak kérelmük pozitív elbírálásában, hiszen – mint az *Egyenlőség is beszámolt róla*¹⁷ – Simon Miklós főreáliskolai igazgató beleegyezésével és a Magyar Cserkészszövet-

sz. Bem cscs. (Kaposvár), 1930. 983.sz. báró Eötvös József cscs. (Debrecen), 1932. szeptember 598.sz. báró Jósika Miklós cscs. (Szeged), 1932. november 883.sz. Kada Elek cscs. (Kecskemét), 1933. 479.sz. Szógyi László cscs. (Győr), 1934. 791.sz. Dávid király cscs. (Miskolc), 1936. 615.sz. Ámoszcscs. (Pécs). Lásd: Szegedi Bálint, Bányai Viktória, *Vörös Kata: Zsidó cserkészcsapatok Magyarországon*. REGIO 27. (2019) 2., 149–153., valamint a 615. Ámosz cserkészcsapat igazolási ideje helyesen, lásd: *Vörös István Károly: „... cserkész lelkiismeretünk”. A 615. sz. „Ámosz” Cserkészcsapat, Pécs*. REGIO 29. (2021) 4. 53–74., doi: 10.17355/rkkpt.v29i4.53

¹³ CSKL, P 1359, 37. doboz IV. Csapatok, 310. Jókai; A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1932–1933. iskolaévről. Győr 1933. 41.

¹⁴ CSKL, P 1359, 35. doboz 14. tétel.

¹⁵ CSKL, P 1359, 37. doboz IV. Csapatok.

¹⁶ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1932–1933. iskolaévről. i.m. 41.

¹⁷ Zsidó élet a vidéken. Győr. Egyenlőség 53. (1933) 36. 15.

1. kép: Csapatigazolás.

Forrás: Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P 1359, 37. doboz, IV. Csapatok

ség győri titkárságának támogatásával alakult a csapat. Az eredetileg május 14-re, majd június 18-ra tervezett csapatavatást végül 1933. június 19-én, az igazolási döntés után öt nappal, az Izraelita Hitközség Népiskolájának nagytermében rendezték meg. Ekkor kisebb, „házi” ünnepséget tartottak, ahol Bencsik Gergely kerületi társelnök 34 cserkészt avatott fel. Beszédet mondott dr. Erdős János, a szervezőtestület elnöke, és a szülők nevében dr. Salzer Oszkár. Az eseményt dr. Schwarz Mór főrabbi papi áldása és a Himnusz zárta.¹⁸

Néhány hónap múlva, kellő előkészületek után, 1933. szeptember 10-én a csapat nagyobb közönség előtt díszünnepséget rendezett, ahol felavatták a dr. Erdős Jánosné zászlóanyától kapott csapatdísszázslót. A zászlóavatáson ott voltak a kerületi cserkész Intéző Bizottság küldöttei, a győri cserkészcsapatok képviselői, győri iskolavezetők, és budapesti vendégek, mint Vidor Pál rabbi, a gödöllői jamboree izraelita tábori lelkésze (későbbiekben *A zsidó cserkész első próbája*¹⁹ című cserkész-

¹⁸ Zsidó élet a vidéken. Győr. Egyenlőség 53. (1933) 36. 15.

¹⁹ Vidor Pál: *A zsidó cserkész első próbája*. Bp., 1938. Vidor Pál kidolgozott egy, a katolikus és protestáns cserkészek vallási útmutatásaihoz hasonló tervezetet, amely zsidó cserkészeknek szólt, amelyhez az összes zsidó cserkészcsapat

2. kép: Zászlóavatás. Dr. Schwartz Mór főrabbi megáldja a cserkészek zászlaját. Forrás: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

hozzájárult, így a 479.sz. Szőgyi László cserkészcsoport is. A csoport igazolását követően, 1933. szeptember 14-én kelt levelében Ullmann József parancsnok a következőket írta: az „izraelita cserkészek vallásosságai próbapontjainak tervezetét elfogadhatónak találok. A tervezetben megtaláltam mindazokat a fontosabb vallástani tételeket, melyek a cserkészek vallásos neveléséhez

könyv szerzője és kiadója),²⁰ valamint a 310. sz. Jókai cserkészcsapattól Ledner László csapatparancsnok és Békési György cserkésztsízt.²¹ Az avatás a következőképpen zajlott: beszédet mondott dr. Kallós Henrik hitközségi elnök, dr. Erdős Jánosné zászlóánya, valamint dr. Erdős János, a szervezőtestület elnöke. Dr. Erdős Jánosné beszédében, kezében a zászlóval, hangsúlyozta, hogy az általa választott zászlófelirathoz – „Ősi hittel, becsülettel a hazáért”²² – mindig maradjanak hűek a 479. számú Szógyi László csapat cserkészei, majd a zászlót átnyújtotta Ullmann Józsefnek, a csapat parancsnokának. Dr. Schwartz Mór főrabbi megáldotta a zászlót. Ezután elhelyezték a zászlószalagokat és beverték a zászlószegeket. Zászlószegeket vertek be a cserkészszervezetekhez tartozó személyek: László Miklós püspöki titkár (Kapy Béla evangélikus püspök megbízásából) az Országos Cserkész Nagytanács nevében, dr. Erdős Jánosné zászlóánya, Koller Jenő a győri intézőbizottság nevében, Bencsik Gergely a győri cserkészcsapatok nevében, dr. Kallós Henrik mint a cserkészcsapat szervezőtestületének elnöke, dr. Erdős János a szervezőbizottság nevében, dr. Schwartz Mór és Erdélyi Ernő a győri izraelita hitközség nevében, valamint dr. Kallós Henrikné a csapat fővédnökei nevében.²³

A zászlóavató-ünnepség után a cserkészcsapat műsoros estet adott az izraelita hitközség kultúrtermében, ahol 29 cserkész összesen nyolc előadásban lépett fel.²⁴ A csapat népszerűségét mutatja, hogy az 1934-

feltétlenül szükségesek.” Lásd: CSKL, P 1359, 35. doboz, 20. tétel. A tervzet nem került bele a Kiképzési Szabályzatba, valamint a Temesi Győző-féle Cserkészkönyvbe, hanem a fent hivatkozott szerzői kiadásban, önálló kötetként jelent meg.

²⁰ Vidor Pál cserkészletben betöltött szerepéről lásd: Gombocz Eszter: Cserkészlilium és kőtábla. A zsidó identitás újjáépítésének törekvései a két világháború közötti neológiában Vidor Pál életének példáján. REGIO 27. (2019) 2., 105–126., doi: 10.17355/rkkpt.v27i2.260

²¹ Ullmann József már 1933. április 7-én levelet írt a budapesti, zsidó 310. sz. Jókai cserkészcsapat vezetőjének, tanácsait és testvéri támogatását kérve. Lásd: CSKL, P 1359, 37. doboz IV. Csapatok.

²² A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1933–1934. iskolaévről. Győr 1933. 38.

²³ Zsidó élet a vidéken. Győr. Egyenlőség 54. (1933) 1. 34.

²⁴ CSKL, P 1359, 37. doboz, IV. Csapatok; A cserkészek, akik a műsoros esten részt vettek: 1. Balog Iván, 2. Bán Miklós, 3. Benedek József, 4. Erdély Miklós, 5. Fráter Károly, 6. Hermann Róbert, 7. Holzer Tibor, 8. Kallós Róbert, 9. Klein Mihály, 10. Kovács György, 11. Kovács László, 12. Krausz György, 13. Kucsera Ödön, 14. Lusztig Imre, 15. Moskóczi Ferenc, 16. Neufeld Henrik, 17. Perl Dezső, 18. Pollák Imre, 19. Reichfeld Róbert, 20. Salzer Lajos, 21. Singer Endre, 22. Stein Emil, 23. Steiner Péter, 24. Stelzer Miklós, 25. Strasser Andor, 26. Szabó András, 27. Szekeres László, 28. Vértés István, 29. Vogl Tibor.

ben kiadott főreáliskolai értesítőben Ullmann József már arról számolt be, hogy a csapat létszáma öt tiszt, 50 cserkész és kilenc újonc.²⁵

Kiscserkészmunka: farkaskölykök vagy apródok?

A 12 évnél fiatalabb gyerekek számára a kiscserkészlet jött létre a Magyar Cserkészszövetségen belül, amely három mozgalomra épült: farkaskölykök, apródok, kiscserkészek. Az első kisfiúknak szóló csoportosulás a farkaskölyök munka volt, amely alapelveit lord Baden-Powell, a cserkészlet megalapítója fektette le 1916-ban megjelent *The Wolf Cubs' Handbook* című könyvében. A farkaskölyök munka során Rudyard Kipling *A dzsungel könyve* című munkájának világába kalauzolja a fiúkat, így tanítva őket egyetemes emberi értékekre. Magyarországon Gabona István honosította meg a farkaskölyök mozgalmat, az első falca 1920. szeptember 5-én alakult. A farkaskölykökkel szemben jött létre az apródmozgalom, amelyet Faragó Ede hívott életre. Faragó hiányolta a nemzeti vonásokat a farkaskölyök munka alap gondolatából, azért az apródmozgalom Harangi László Erdők fia című meséjére támaszkodott, a magyar földből és a magyar nép múltjából merítve eszményeit. Szabályzatukat a Magyar Cserkész 1922-ben jelentette meg. A harmadik csoportosulás, a kiscserkészlet (bocsmozgalom), a protestáns cserkészek által alapított mozgalom, amely a mozgalom hivatalos elnevezését vette fel, fő támogatója Temesi Győző volt. Az előző két mozgalommal ellentétben a kiscserkészletnek nem volt alaptörténete, hanem a 12-16 éves fiúknak szóló cserkészmunkát alkalmazta a 8-11 éves fiúknál is, azzal a különbséggel, hogy a tananyagot csökkentette, például a fiatalabb fiúkra a tíz cserkész törvény helyett csak öt vonatkozott. 1923-ban jelent meg a szabályzatuk.²⁶ A fenti jellemzések alapján három különböző érdekkör látszik kirajzolódni a három mozgalom körül: a farkaskölykök az egyetemes emberi értékek elkötelezettjei, az apródok mozgalma a nemzeti jelleget hangsúlyozók köre, a kiscserkészmunkához pedig a protestáns csapatokat sorolhatjuk.

1933-ban az Izraelita Hitközség Népiskolája a Szőgyi László cserkészcsapat sikerein felbuzdulva létrehozta cserkészapród csapatát, amelybe a 8-11 év közötti fiúk jelentkezését várták. Ullmann Frigyes „letette a cserkészvizsgát, felállította a cserkészapród keretet, foglalkoztatta, taníttatta az apródokat.”²⁷ Ekkor, azaz 1933-ban a kiscserkész munkájukat a Szövetség még nem igazolta. 1933 novemberében az országos apród-vezetőtiszttől levelet intézett Pohárnik Jenő²⁸ katoli-

²⁵ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1933–1934. iskolaévről. i.m. 39.

²⁶ *Gergely Ferenc*: A magyar cserkészlet története 1910–1948. Bp., 1989.

²⁷ A győri Izr. Hitközség Népiskolája. Értesítő az 1933–34. tanévről. Győr 1934. 9.

²⁸ 1941 után nevet változtatott, a későbbi forrásokban Pohárnok Jenő néven szerepel.

kus tanítónak, aki 1927-től kezdve a győri 460. sz. dr. Karácsony Imre cserkészcsapat apródcsapatának a vezetője volt.²⁹ Az országos apródvezető a következőkről számolt be: „a győri izr. hitközség csapata a 479. sz. Szógyi László cs. cs. apród munkát óhajt végezni. Eddig zsidó csapatunk még a 220 csapat között nincs szemben a farkaskölykökkel ahol ck. 45% az. Szeretnők most is elkerülni. Te ismered a győri helyzetet, hiszen Pápát eltekintve csak ott van apród munka. Mi a véleményed, meglehet-e akadályozni, vagy ha minden kötél szakad mitévők legyünk? Van-e jó vezető? Mert azt is szeretnők, ha ott farkaskölyök munka lenne. stb. Erre vonatkozólag kérek tőled választ.”³⁰

Pohárnik Jenő 1933. november 22-én válaszolt a fenti érdeklődő levélre: „Hogy a szövetség zsidó csapatot engedélyezett, ez ma még nem nagyon látszó, de én tudom, hogy úgy a cserkésztsztek, mint a cserkészek, de legfőképpen a győri keresztény társadalom előtt nagyon nagy baj. Eddig nagyon szerettek minket és a cserkészeink öntudatosan és büszkén voltak cserkészek. Ma, mikor jóformán mindennap tele van a város nagyszerűen kiöltözött zsidó cserkészekkel, (ezeknek mindig gyűlésük van és mindig sétálnak utána) bizony ma leszállt az értékünk és már megtört a cserkésznimbusz egy kicsit. Megakadályozni azt hiszem nem lehet az apród-szándékukat, de én azt mondom, hogy ha már nem megy másképpen, inkább legyen farkaskölyök vagy kiscserkészcsapat itt, mint apród! Így csináljuk meg a dolgot, mert másképpen a kis apródok nagyot csalódnak! Irjátok azt nekik, hogy tekintettel arra, hogy az egész országban nincs zsidó apród-csapat, hanem farkaskölyök sok van, ezt ajánljátok. Én is meg fogom mondani a tanítóiknak, hogy így csináljanak.”³¹

A két levélből kitűnik, hogy mind a Szövetségben, mind a győri cserkészek körében ellenérzéseket keltett a zsidó apródcsapat gondolata. Közös elem, hogy a nemzeti apródmozgalomba egyik fél sem szívesen fogadta volna be a zsidó csapatot, azonban emögött más-más motiváció rejlett. A Szövetség részéről a zsidó csapatok helyzete mindig kérdéses volt, sok esetben hátráltatták és korlátozták a zsidó csapatok munkáját, s egyik jellemző eljárás volt a zsidó csapatok elhúzódo igazolása, amelyre a legszemléletesebb példa a szegedi 598. sz. báró Jósika Miklós cserkészcsapat, amely 1926-ban alakult, de csak 1932 szeptemberében igazolta a Szövetség.³² A Szövetség későbbi történetében látható, hogy folyamatosan elkülönítették, ellehetetlenítették, majd kizárták soraik közül a zsidó cserkészeket. A győri csapat

²⁹ A Győri Kir. Kath. Tanítóképző-Intézet Értesítője. Az 1927–28-dik iskolai évről. Győr 1928. 50.

³⁰ CSKL, P 1359, PF 1933. 9. tétel.

³¹ CSKL, P 1359, 35. doboz 25. tétel, Országos Vezetőtiszt levelezés.

³² Fodor Péter: Az 598. számú Báró Jósika Miklós Cserkészcsapat története. REGIO 29. (2021) 4. 5–17., doi:10.17355/rkkpt.v29i4.5

ügyénél tartanak attól, hogy a Szövetség elvárásaihoz mérten a zsidó tanítók nem elég nemzeti érzelműek, amely hüen tükrözi a '30-as évek egyik jellemző zsidóellenes sztereotípiáját. A győri katolikus cserkészek álláspontját más szempontok befolyásolják: a rivalizálás és a saját csapatuk pozícióvesztésétől való félelem. Pohárnik igazolja levelében, hogy „a zsidó elemi iskolában nagyon tisztességes tanerők működnek, ismerem őket és személyük ellen tisztesség, hazafiság szempontjából semmi kifogás sem emelhető. A győri zsidó elemiben kényesen hazafias nevelés folyik, annyira, hogy ez már sokszor émelegős is.”³³ A győri 479. számú csapat alakulásakor a szervezőtestület, a Győri Izraelita Hitközség anyagilag támogatta a csapatot, valamint cserkészszínteret és cserkészfelszerelést biztosított a csapat számára, továbbá az Izraelita Nőegylet a szegényebb cserkészfiúkat cserkészruhával látta el.³⁴ Azaz lenne megfelelő tanerő, helyszín és felszerelés a nemzeti szellemű apródok tanítására, azonban a díszes cserkészszegyenruha és a folyamatos aktivitás láthatóvá tenné a zsidó cserkészcsapatot, esetleg még szembetűnőbben, mint a keresztény tanító cserkészcsapatát. A következő közös elem a Szövetség és a győri katolikus tanító hozzáállásában, hogy mind a szervezet, mind az egyén félt attól, hogy a többségi társadalom számára láthatóvá válnak a zsidó csapatok, s hogy a magyar cserkészteket a zsidó csapatok fogják megjeleníteni, következésképp a láthatóvá válás a zsidó csapatok pozitív megítélését vonhatja maga után. Erre a félelemre a Szövetség részéről példa a következő eset: „a 983. sz. Br. Eötvös József cscs. táborozási engedélyt kért Angliában való táborozásra. Mivel a maga részéről [a Szövetség – V.K.] nem tartja kívánatosnak, hogy a magyar cserkészmozgalmat külföldön egy tisztán zsidó fiúkból álló cserkészcsapat képviselje, ezt a táborozási engedélyt nem adta ki.”³⁵

A cserkészapródok vezetése igazolás nélkül, azaz illegalitásban 1934-ben továbbra is folytatódott,³⁶ majd végül 1935. október 23-án a csapat kiscserkész munka végzésére engedélyt kapott az Országos Intéző Bizottságtól [OIB].³⁷ Arról, hogy Győrben farkaskölyök, cserkészapród vagy kiscserkész munka folyt, csak az Izraelita Hitközség Népiskolájának értesítőjében találhatunk utalást: „Régi törekvésünk volt a középiskolai 479. sz. Szőgyi László zsidó cserkészcsapat keretében zsidó elemi iskolánk tanulóiból szervezendő kiscserkész (cserkészapród) csapat felállítása. Hitközségünk agilis vezetőinek és

³³ CSKL, P 1359, 35. doboz 25. tétel, Országos Vezetőtiszt levelezés.

³⁴ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1933–1934. iskolaévről. i.m. 38.

³⁵ Kleineisler Miklós orsz.h. vezetőtiszti jelentései az 1939. jun. 24.-n tartott OIB ülésen, CSKL, P 1359, 84. doboz.

³⁶ A győri Izr. Hitközség Népiskolája. Értesítő az 1934–35. tanévről. Győr 1935. 9.

³⁷ CSKL, P 1359, 62. doboz IV. Csapatok.

a már fennállott cserkészcsapatunk kitűnő és elismert működésének köszönhetjük, hogy a kis cserkészcsapatunk működésére az Országos Cserkészszövetség O. I. B. [...] az engedélyt megadta.”³⁸A fenti idézetből következtethetünk arra, hogy megalakulhatott – eddigi tudásunk szerint – az első zsidó cserkészapród csapat, amelynek létszáma 1936-ban 32 kiscserkész volt.³⁹

3. kép: Kiscserkészek igazolása.

Forrás: Cserkész Könyvtár- és Levéltár, Gödöllő, P1359, 62. doboz, IV. Csapatok

Arra a kérdésre, hogy milyen színvonalon működött a csapat, az 1939. április 18-án – kevesebb mint egy hónappal a második zsidótörvény hatályba lépése előtt – kelt ellenőrzői látogatás jegyzőkönyvében is választ találhatunk. A jegyzőkönyvben a IV. cserkészkerület csapatainak vizsgálatát olvashatjuk, s a 479. csapatszám mellett az „Igen jó. (Zsidó csapat.)” minősítés áll. A kerületben összesen 90 csapatot vizsgáltak ekkor, és csak 9 csapat mellé került az „igen jó” jelzés.⁴⁰

³⁸ A győri Izr. Hitközség Népiskolája. Értesítő az 1935–36. tanévről. Győr 1936. 9.

³⁹ A Győri M. Kir. Állami Rávai Miklós-Gimnázium Értesítője az 1935–36. iskolaévről. Győr 1936. 29.

⁴⁰ Jelentés, A IV. Cserkészkerületnél (Székesfehérvár) tartott ellenőrzői látogatásról 1939. április 18-án, CSKL, P 1359, 85. doboz 25–26. tétel.

Táborozások, kirándulások, ünnepek

A 479. Szőgyi László cserkészcsapat alakulásától kezdve minden évben rendezett nyári nagytábor egészen 1939-ig. Székely László a cserkészcsapattal foglalkozó tanulmányában megállapítja, hogy míg 1933 és 1937 között a cserkészek a divatosabb kirándulóhelyeken jártak, addig 1938-1939-ben – azaz az első zsidótörvény hatályba lépése után – már csak a Győrhez közeli zsidó földbirtokosok és földbérlők majoraiban vertek tábor.⁴¹

Év	Helyszín	Létszám
1933	Balatonlidó	34 cserkész
1934	Fonyód	6 tiszt, 58 cserkész
1935	Sopron	4 tiszt, 46 cserkész
1936	Kőszeg (cserkészek), Vaspuszta, Bruck Ignác birtoka (kis-cserkészek)	ismeretlen
1937	Eger közelében, Síkfőkút	ismeretlen
1938	Fud puszta, Vajda testvérek birtoka	4 tiszt, 72 cserkész
1939	Bönyrértalap, Mihályfi puszta / Hódálypuszta, Krausz János birtoka	40 fő
1940	Bakony (?)	ismeretlen

Saját szerkesztés, a tanulmányban hivatkozott forrásokból.

1933 nyarán a frissen alakult cserkészcsapat a Siófok melletti Balatonlidón⁴² táborozott július 16. és július 30. között. Az első nyári nagytáboron, amely 15 napig tartott 34 cserkész vett részt.⁴³ A táborozás emlékét a szeptember 10-én rendezett műsoros est 8. műsorpontja, a *Balatonlidói emlék*⁴⁴ című előadás őrzi. Emellett a *Dunántúli Hírlap* 1933. július 28-i számában⁴⁵ olvashatunk egy hirdetést, amely autóbusz utazási lehetőséget hirdet Siófokra a Szőgyi László cserkészcsapathoz. A frissen alakult csapat a gödöllői jamboree-n nem vett részt, csak egy napra odalátogatott,⁴⁶ nem is terveztek többnapos táborozást

⁴¹ Székely László: Volt egyszer egy csapat... A győri 479. számú Szőgyi László cserkészcsapat története 1932–1940, Győr 2001 (kézirat).

⁴² Balatonlidó egykori kedvelt fürdőtelep, ma Siófok, Balatonszéplak-Alsó és Balatonszéplak-Felső településrészeit fedi le.

⁴³ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1933–1934. iskolaévről. i.m. 38.

⁴⁴ CSKL, P 1359, 37. doboz IV. Csapatok.

⁴⁵ Heti Naptár: Július 23., vasárnap. Dunántúli Hírlap, 1933. július 28. 7.

⁴⁶ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1933–1934. iskolaévről. i.m. 38.

az eseményen.⁴⁷

A következő évben, 1934-ben, július 9. és 23. között a csapat 14 napos tábor rendezett Fonyódon, amelyen 58 cserkész vett rész.⁴⁸ A táborról a *Dunántúli Hírlap*, a *Győri Hírlap* és a *Somogyi Újság* is beszámolt. *Míg az első kettőben a csapat indulásáról olvashatunk értesítést, a harmadik orgánumból megtudhatjuk, hogy a győri csapat mellett táborozott a kaposvári 151. sz. Turul cserkészcsapat, amely támadást indított a győriekkel szemben, s pár pillanat alatt elfoglalták zászlórúdjukat.*⁴⁹ Azaz mint Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című 1907-ben megjelent regényében, két fúvcsapat között kitört a rivalizálás, amelynek egyik fő tárgya a csapatzászló volt. Hasonló zászlótűzés történt 1929-ben a miskolci 791. sz. Dávid király cserkészcsapat balatonberényi nyári táborában.⁵⁰

1935. március 25-én a cserkészcsapat újoncavató ünnepséget szervezett, ahol dr. Barna Károly kormányfőtanácsos, a 252. sz. Kiss József cserkészcsapat szervezőtestületének és a Magyar Zsidó Cserkészek Országos Nagybizottságának elnöke mondott avatóbeszédet. A győri iparostanonc iskola dísztermében került sor az eseményre. Az ünnepélyre a cserkészek előadásokkal készültek, 24 cserkész összesen öt előadásban szerepelt. A belépőn felül befizetett támogatásokat a *Rover (később Róka rover őrs) vízi őrs felszerelésére gyűjtötték.*⁵¹ Néhány hónap elteltével, július 8. és 29. között rendezték meg az éves nyári nagytáborukat Sopronban.⁵² Az utazás előtt a csapat búcsútáborfüzetet rakott, amely július 2-án, este fél 9-kor kezdődött a Domb utca végén található „Betka” pályán.⁵³ Két nap múlva, július 4-én dr. Bakonyi István vezetésével nyolc vízicserkész (a Róka rover őrs tagjai) négy új csónakkal útnak indult a Rábcán, hogy mint előőrs a táborot előkészítsék. A táborozáson 46 cserkész vett részt, a táborban még

⁴⁷ CSKL, P 1359, 37. doboz IV. Csapatok, 310. Jókai.

⁴⁸ CSKL, Gödöllő, P 1359, 58. doboz IV. Csapatok.

⁴⁹ Kaposvár elfoglalta Győrt. Somogyi újság, 1934. július 22. 2., Dunántúli Hírlap, 1934. július 15.; Győri Hírlap, 1934. július 22. 8.

⁵⁰ *Kapusi Krisztián*: Dávid király a Bükkben – zsidó cserkészet Miskolcon. REGIO 29. (2021) 4. 18–27., doi:10.17355/rkkpt.v29i4.18

⁵¹ A cserkészek, akik a műsoros esten részt vettek. (14 név egyezik az 1933-as előadás cserkészeivel): 1. Balog Iván, 2. Bán Miklós, 3. Csillag Imre, 4. Grünold Pál, 5. Kállai Zoltán, 6. Kallós Róbert, 7. Kellner László, 8. Klein Mihály, 9. Kovács György, 10. Kovács László, 11. Kőnig Pál, 12. Kucsera Ödön, 13. Lusztig Imre, 14. Moskóczi Ferenc, 15. Perl Dezső, 16. Sielbermann István, 17. Steiner Andor, 18. Steiner Péter, 19. Szabó András, 20. Szerde László, 21. Vértes István, 22. Vogl Tibor, 23. Wertheim Sándor, 24. Wolf Ervin. Lásd: CSKL, P 1359, 62. doboz IV. Csapatok.

⁵² CSKL, P 1359, 62. doboz IV. Csapatok.

⁵³ Győri Hírlap, 1935. július 2. 5.

négy tiszt és egy orvos volt jelen.⁵⁴ A táborozás eseményeit egy 1935. július 31-én kelt jelentés őrzi, amelyből megtudhatjuk, hogy a táborozás előtt, május 19-én dr. Salzer Oszkár orvos, Ullmann József csapatparancsnok és Klein István cserkésztsiszt megvizsgálták a táborhelyet, amelyet Sopronyi-Thurner Mihály, Sopron polgármestere bocsátott a rendelkezésükre.⁵⁵ A dokumentumból megismerhetjük a csapat utazásának eseményeit, az első napokban folyt műszaki munkák nehézségeit, az élelmezéssel járó teendőket, az istentiszteleteket, azt, hogy a fiúk milyen cserkészmunkákat végeztek, hol és hova kirándultak stb. A jelentés naplózza az esti tábortüzeket is: július 18-án este a csapat nyilvános tábortűzet rendezett, amelyen megjelent a soproni hitközség elnöke, dr. Schönberger Gusztáv, Mitzger Salamonné nőegyleti elnök és a nőegylet tisztikara, a soproni cserkészvezetők és egy a közelben táborozó pesti csapat, amely nagy valószínűséggel a 107. sz. Gróf Apponyi Albert cserkészcsapat lehetett.⁵⁶ A 479. sz. Szőgyi csapat a pesti csapat egyik tábortűzén is részt vett. A jelentésből még kiderül, hogy kik voltak a táborozást segítő „jótevők”. A névsor – dr. Kallós Henrik hitközségi elnök, dr. Erdős Jánosné zászlóánya, dr. Erdély Ernőné, az Izraelita Hitközség, az Izraelita Nőegylet, a Chevra Kadisa, a Győri Szeszgyár – mutatja, hogy a csapatot a győri zsidó társadalom aktívan támogatta, így a táborozáson a csapat összes tagja részt vehetett.

⁵⁴ „Táborozási létszám 51 fő: 4 tiszt, 1 orvos, 46 cserkész. Tisztek: Ullmann József parancsnok, Ullmann Frigyes, Klein István cserkésztsisztek és Silbermann István segédtsiszt. Orvos: Dr. Bakonyi István mentőorvos. Cserkészek: Balog Iván, Benedek József, Bettelheim Frigyes, Csillag Imre, Engel István, Erdély Miklós, Frankl István, Fráter Károly, Havas László, Hirsh József, Holzer Tibor, Kallós Róbert, Kállai Zoltán, Kellner László, Klein Mihály, Kovács László, Knapp Károly, König Pál, Krausz György, Krausz Sándor, Kucsera Ödön, Leszlauer Andor, Lusztig Árpád, Lusztig Imre, Molnár Miklós, Moskóczi Ferenc, Neufeld Henrik, Neuwirth Jenő, Neuwirth Sándor, Quittner János, Reich István, Reichfeld Róbert, Rósenfeld György, Salzer Lajos, Singer Endre, Steiner Andor, Steiner Péter, Szekeres László, Szende László, Szabó András, Vértés István, Weiler Pál, Weisz Tibor, Wertheim Sándor, Wolf Ervin.” Lásd: A 479. sz. Szőgyi László Cserkészcsapat soproni nagytáborának története. 1935. július hó 8-tól – július hó 29-ig. CSKL, P 1359, 62. doboz IV. Csapatok.

⁵⁵ A 479. sz. Szőgyi László Cserkészcsapat soproni nagytáborának története. 1935. július hó 8-tól – július hó 29-ig. CSKL, P 1359, 62. doboz IV. Csapatok.

⁵⁶ A Budapesti Kereskedelmi Akadémia évi jelentése az 1935–36. iskolaévről. Bp., 1936.

1935. szeptember 1-jén, az új tanév kezdetekor a csapat csónakavatató ünnepélyt rendezett, ahol a csapat öt csónakját Vidor Pál rabbi avatta fel.⁵⁷

1936. február 9-én a csapat ismét újoncavatató ünnepséget tartott, ahol 5 újoncot és – a kiscserkészmunka igazolása után – 32 kiscserkészt avattak fel. Az avatóbeszédet dr. Róth Emil főrabbi tartotta, aki 1935-ben, dr. Schwarz Mór halála után a győri zsidó közösség valási vezetője lett. A nyári nagytábor 1936-ban a kiscserkészek részére Vaspusztán, a cserkészek részére Kőszegen rendezték meg. A kiscserkészeknek Vaspusztán Bruck Ignác hitközségi előljáró biztosította a táborhelyet. A csapat Róka rover őrsé háromhetes balatoni vízitúrát tett meg. 1937-ben a cserkészek a nyári nagytábor Eger mellett, 1938-ban a Gyórhöz közeli Fud pusztán, 1939-ben Bönyrétalapon belül,⁵⁸ Hodálypusztán rendezték meg. Az utolsó, 1939-es táborban 40 fő vett részt.⁵⁹ Az 1940-ben írt utolsó csapatbeszámolóból kiderül, hogy a csapat nyári nagytábor tervezett a Bakonyba, azonban ez a tábor a központi táborellenőrzői jelentések között az 1940-es táborozási listán nem szerepel.⁶⁰

A zsidó cserkészek kizárása előtt és után

A győri 479. sz. csapat cserkészei mit sem törődtek, vagy tán nem is nagyon érzékelték a zsidó cserkészek és a Szövetség viszonyának romló helyzetét. 1933-as igazolásuk után a csapat folyamatosan gyarapodott és bővült: 1933-ban 34 cserkészt avattak fel,⁶¹ 1934-ben már 50 cserkész volt a csapat tagja,⁶² 1935-ben 58 cserkész,⁶³ 1936-ban 52 cserkész és 32 kiscserkész,⁶⁴ 1939-ben 72 cserkész.⁶⁵ A cserkészek számával együtt gyarapodott az őrsök és a vezetők száma is. Az 1933-as

⁵⁷ A Győri M. Kir. Állami Révai Miklós-Gimnázium Értesítője az 1935–36. iskolaévről. Győr 1936. 29.

⁵⁸ Bönyrétalap 1888-ban jött létre Böny és Rétalap egyesítésével, Hodálypuszta ma Böny településhez tartozik.

⁵⁹ CSKL, P 1359, 87. doboz IV. Csapatok.

⁶⁰ Az 1940-es táborozási listán nem szerepel a csapat. Az ellenőrzők csak azokat a helyszíneket sorolták fel a listában, amelyeket egybehangzóan táborozásra alkalmasnak ítétek. Cserkésztáborhelyek gyűjteménye III. Pótfüzet az 1940. évi táborokról. Lásd: CSKL, P 1359, 91. doboz 65–70. tétel.

⁶¹ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1933–1934. iskolaévről. i.m. 38.

⁶² A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1933–1934. iskolaévről. i.m. 39.

⁶³ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1934–1935. iskolaévről. Győr 1935. 36.

⁶⁴ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1935–1936. iskolaévről. Győr 1936. 29.

⁶⁵ A Győri M. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője az 1938–1939. iskolaévről. Győr 1939. 31.

igazolás után, 1935-ben kiscserkészmunkát igazolt a Szövetség, 1937-ben két rover őrs is volt már a csapatnak (egy víziőr és egy légvédelmi őrs),⁶⁶ majd 1940. április 26-án a győri csapat öregcserkészmunka engedélyezését kérte az Országos Intéző Bizottságtól. Az öregcserkészmunkát az április 26-án kelt levelében még 18 fővel szerették volna megkezdeni, azonban a június 16-án kelt névsorban már 24 fő szerepel.⁶⁷ „Csapatunkat a Szövetség 1933-ban igazolta, azóta évről-évre többen és többen kívánunk csapatunk kötelékében maradni érettségi után, illetve betöltött 18. életévük után is. Eddigi gyakorlatunk szerint a legmegfelelőbbeket mint s. [segéd-]vezetőket visszatartottuk, de fájó szívvel veszítettük el azokat, kiket vezetőkként nem foglalkoztathattunk ugyan, de évekig jó cserkészei voltak csapatunknak és szerettek volna maradni továbbra is.”⁶⁸

A tervezett öregcserkész-alakulat is két őrrel működött volna, amelyek vezetői Csillag Imre és Perl Dezső lettek volna. Két olyan cserkész, akiknek nevét a korábbi cserkésznévsorokban is megtalálhatjuk. A Szövetség valószínűleg nem igazolta az öregcserkészmunkát, mivel az utolsó évkönyvi beszámolóban nem említi a csapatparancsnok.

A csapatparancsnokot, Ullmann Józsefet 1940-ben behívták katonai szolgálatra. Az 1940. július 4-én kelt, a Szövetségnek címzett levélből értesülhetünk arról, hogy új ideiglenes csapatparancsnok került a csapat élére, mivel minden vezetőt, tisztet és segédtestet behívtak katonai szolgálatra, valamint hadüzembe, műszaki munkára. Szekeres László tisztjelölt, a csapat korábbi cserkésze lett az ideiglenes megbízott csapatparancsnok.⁶⁹

1940. december 15-én rendkívüli közgyűlésen a Szövetség egyhangúan, szavazás nélkül fogadta el, hogy csak „krisztusi világnézetű” cserkészek lehetnek a jövőben a szövetség tagjai, ezzel kizárva soraikból a zsidó cserkészeket, így a 479. sz. Szőgyi László cserkészcsoportot is.⁷⁰ 1941 novemberében a Belügyminisztérium jóváhagyta a Magyar Cserkészszövetség új alapszabályait, decembertől elkezdődött a zsidó csapatok felszámolása.

Összegzés

Tanulmányomban a 479. számú győri zsidó cserkészcsoport működésének nyolc évét dolgoztam fel. Munkám során egy ifjúsági mozgalom, a magyar cserkészlet egyik igazolt csapatát mutattam be, elemezve a csapat mindennapi életét (a csapateseményeket, táborokat, szervezeti nehézségeket), valamint az antiszemitizmus térnyerését és a csapat el-

⁶⁶ CSKL, P 1359, 74. doboz IV. Csapatok.

⁶⁷ CSKL, P 1359, 89. doboz Iktatott iratok 2653/40.

⁶⁸ CSKL, P 1359, 89. doboz Iktatott iratok 2653/40.

⁶⁹ CSKL, P 1359, 89. doboz Iktatott iratok 2603/40.

⁷⁰ CSKL, P 1359, 88. doboz, I.9. Rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve, 1940.12.15.

lehetetlenülését.

A csapat történetének feltárása során érezhető tendencia volt a források csökkenése: míg 1933-tól 1936-ig 10 újságcikk jelent meg a csapattal kapcsolatban a *Dunántúli Hírlapban* és a *Győri Hírlapban*, addig 1937-ben összesen már csak egyetlen, majd ezt követően az említett két sajtótermékben többé már nem említették a csapatot. A főreáliskolai értesítőkből a Révaiban működő másik csapat, a 42. sz. Turul cserkészcsapat évi összefoglalóinak hosszúságával összehasonlítva, a zsidó csapat mindig kevesebb helyet kapott, s látható, hogy 1937 után csökkent a csapattal kapcsolatos beszámolók hossza. Az évszámokból következtethetünk a társadalmi változásokra, amelyek az 1938. XV. törvénycikk, azaz „az első zsidótörvény”-nyel állhatnak szoros kapcsolatban.

A legutolsó forrás, amit a csapattal kapcsolatban találhatunk, 1943-ban keletkezett, azaz két évvel a zsidó cserkészek kizárása után, valószínűleg két évvel azt követően, hogy a 479. sz. Szőgyi László cserkészcsapat is feloszlatta magát. A Budapesti Közlönyben az okiratmegsemmisítések rovatban olvashatjuk a következőt: „63/22. 1943. szám. A 479. sz. »Szőgyi László« cserkészcsapat Győr, G-2863. nyt. számú csónakigazolványa semmis. Gönyűi révkapitányság.”⁷¹

Több csapat 1945 után megpróbált újjáalakulni, azonban a győri zsidó cserkészek történetében ez valószínűleg nem történt meg, nem találhatók ezzel kapcsolatban források. Valószínűleg nem történhetett meg, ugyanis a csapat sok tagja mellett két vezetője is életét veszítette a holokausztban: Ullmann József cserkésztszítet, a 479. sz. Szőgyi László cserkészcsapat parancsnokát 1944. június 13-án feleségével együtt deportálták, eltűnt, s 1948-ban halottá nyilvánították.⁷² A kiscserkészek vezetőjét, Ullmann Frigyes cserkésztszítet 1949-ben nyilvánították halottá.⁷³ A 479. sz. Szőgyi László cserkészcsapat történetét a történelem tragédiája tette végessé.

⁷¹ Okiratmegsemmisítések. Budapesti Közlöny, 77. (1943) 135. 7.

⁷² Holtaknyilvánítások. Magyar közlöny, 1948. augusztus 4. 4.

⁷³ Holtaknyilvánítások. Magyar közlöny, 1949. április 29. 8.

„ZSIDÓ (BAJNOK)CSAPAT,”

A zsidótörvények idején?

“JEWISH (CHAMPION) TEAM,”

During the Anti-Jewish laws?

Balog Iván

SZTE BTK

ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a tanulmányban a következő kérdésekre keresek választ:

1. Hogyan nyerhetett a második világháború alatt, a zsidótörvények idején a csepeli Weiss Manfréd Football Club (a továbbiakban: WMFC) egymás után kétszer (!), 1941-42-ben és 1942-43-ban is magyar bajnokságot? Ehhez kapcsolódóan: hogyan játszhatott a csepeli futballcsapat még 6 nappal Magyarország német megszállása előtt, 1944. március 13-án is az újvidéki Hitler Adolf Sporttelepen bajnoki mérkőzést?

2. „Zsidó csapatnak” tekintették-e ebben az időszakban a csepeli fociklubot, és volt-e része antiszemita támadásokban – főleg, ha más „zsidó(nak tekintett) csapatok” sorsával vetjük össze?

ABSTRACT

In this paper, I seek to answer the following questions:

1. How could the Weiss Manfréd Football Club (hereinafter: WMFC) of Csepel win the Hungarian championship twice (!) in a row, in 1941–42 and 1942–43, during the Second World War, when the Anti-Jewish laws were in force? Related to this: how could have the Csepel football team played a championship match at the Adolf Hitler Sports Complex in Novi Sad 6 days before the German invasion of Hungary on 13 March 1944?

2. Was the Csepel football club considered a “Jewish team” during this period, and was it victim to anti-Semitic attacks – especially when compared to other “Jewish” (or perceived as Jewish) teams?

Kulcsszavak: auto-és heterodefiníció, nem zsidó zsidó, őrségváltás, udvari zsidó, kollaboráció

Keywords: self-defintion and definition by others, non-Jewish Jew, changing of the guard, court Jew, collaboration

Ebben a tanulmányban a következő kérdésre keresek választ: hogyan

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2023.2.8

nyerhetett a 40-es évek elején, a zsidótörvények idején kétszer is bajnokságot a csepeli futballcsapat úgy, hogy közben a zsidó nagyiparosokból álló Weiss Manfréd konzern pénzelte? A válasz keresése során előbb röviden áttekintem a zsidóság szerepét a sportág fejlődésében (I.), ezután pedig megvizsgálom, hogyan befolyásolta az állam a labdarúgásban lezajló eseményeket (II.). A következő lépésben azt tekintem át, hogy miképpen jelentkezett az antiszemitizmus a sportágban (III.), majd rátérek a csepeli klub (1942-ig Weiss Manfréd Football Club!) és a zsidóság kapcsolatának kérdésére (IV.). Az írás végén állást foglalok abban a tekintetben, hogy a WMFC zsidó csapatnak számított-e a szóban forgó időszakban (V.).

A magyar labdarúgó-bajnokság első osztályában az 1941/42-es, majd a következő, 1942/43-as idényben is a csepeliek lettek a bajnokok. Mindebben önmagában véve nem lenne semmi különös, ha azonban a gárda mögött álló iparmágnások származását és az évszámokat összevetjük a magyar történelem egyéb eseményeivel, már jókora meglepetés érhet bennünket. Pontosan azokban az években születtek ezek az eredmények, amikor hazánkban egyre-másra hozták a zsidótörvényeket, és a diszkrimináció a futballsportot is elérte! Erre elég „csak” egy példa: a leginkább „zsidó csapatnak” tekintett Hungáriát ellehetetlenítették, és végleges megszűnésre kényszerítették. Hogyan menekülhettek meg mindettől a csepeliek – olyannyira, hogy két egymást követő évben is aranyérmesek lettek?

I.

Ha a zsidóknak a sportágban játszott szerepét akarjuk górcső alá helyezni, sorra kell vennünk azokat a futballhoz köthető kontextusokat, amelyekben a zsidók így vagy úgy feltűntek. Ennek során figyelemmel kell lennünk arra, hogy zsidó származásúak szerepelhetnek a klubvezetők, a tulajdonosok, a játékosok, az edzők, az újságírók, a játékvezetők vagy a szakszövetségi tisztviselők között is. Különös gonddal kell szemügyre vennünk azt is, hogy mennyire tekintették zsidónak magukat, valamint hogy a zsidó és a nem zsidó környezetből kik, mennyire és milyen értelemben számították őket a „zsidó” csoportba, és ezt milyen – barátságos, ellenséges, közömbös vagy ambivalens – attitűddel tették, különös tekintettel az antiszemitizmusra.¹ A környezet tényezői közül külön ki kell emelnünk az állam és a sajtó szerepét.

E kontextusokat természetesen meghatározza kialakulásuk története, ezt pedig alapvetően – mint a dualizmus korában sok minden mást is – a zsidóságnak a modernizáció kezdeti szakaszában játszott szerepe. A labdarúgás maga is Magyarországon importtermék volt,

¹ E kérdések tisztázásához megvilágító erejű Szegedi Péter tanulmánya: A budapesti zsidó sportegyesületek születése. Szombat, 2013 május. <https://www.szombat.org/letoltés> 2022. júl. 29.

hiszen őshazája Anglia. Az importőrök pedig kezdetben értelmiségiek voltak, hiszen bár a sportág brit földön az első évtizedek után az iparvárosi munkásság időtöltésévé vált, az első futball-labdát, az első szabálykönyvet értelemszerűen nem az angol bányász vagy kohász vitte Argentínába vagy Magyarországra, hanem az angol mérnök, tanár vagy diplomata. Érdekes viszont, hogy a foci gyors hazai – és monarchiabeli - meggyökeresedése is eleinte egy értelmiségi, egyúttal polgári miliőben zajlott. A nézők között szép számmal találunk intellektüeleket és polgárokat, ez pedig magára a játéktílusra is rányomta a bélyegét: a dunavölgyi futballiskola nem a fizikai erő kifejtést, hanem a szép, okos játékot preferálta.

Az értelmiségiek és polgárok között pedig jelentős mértékben képviseltették magukat a zsidó származásúak. Ez vonatkozik a játékosokra éppúgy, mint a trénerekre, intézőkre, bírókra, a labdarúgás üzemét életben tartó tulajdonosokra, egyesületi és szövetségi vezetőkre és a sajtómunkásokra, valamint a nézőkre is. Jellegzetes a hely is, ahol a mérkőzéseken látottakat, az egyes játékosok teljesítményét, a játékvezetői ítéleteket, a csapatok összeállítását, taktikáját megvitatják, mert ez sem követte az angol mintát. Ott a meccseket látogató munkások a kocsmában beszéltek meg a látottakat, de Közép-Európában ennek tipikus színhelye a kávéház volt. A kávéivás eleve nagyobb racionális kontrollt tesz lehetővé, mint az alkoholfogyasztás, és a kávéházakat látogatók képzettségi szintje is jóval magasabb volt, mint az italboltoké. Persze, ne gondoljuk, hogy magasröptű diskusszió folyt itt a fociról, mert a jellegadó a félművelt – de legalább félig művelt! – „kávéházi Konrád” volt, a diskurzust azonban mindenképpen az okos, szellemes játékot megkövetelő elvárás dominálta.

E futballkultúra csúcspontját az MTK (később, a profikorszakban a Hungária nevet vette fel) csapata jelentette, amely 1918 és 22 közötti – számos zsidó játékost felvonultató – gárdájával olyan hatást gyakorolt a világfutball fejlődésére, amihez csak korunk Barcelonája mérhető, mert a gazdasági válság elől emigrálva számos országban ők fejlesztették világszínvonalra a labdarúgást.² De maga az Aranycsapatban kicsúcsosodó magyar futballtradíció is erre a sok tekintetben zsidó gyökerű nagycsapatra vezethető vissza. Az MTK az asszimiláló pesti zsidóság csapata volt, amely – szemben pl. a vele kimondottan ellenséges viszonyban levő cionista VAC-cal – nyíltan soha nem azonosult a zsidósággal, de mivel közönségében, tulajdonosi körében, vezetőségében, játékosgárdájában szintén a nem zsidó zsidók³ voltak felülreprezentáltak, a nem zsidók (főleg az antiszemiták) zsidó csapatként tartották számon őket.

² *Jonathan Wilson: A magyar futball aranykora. Amikor még mi tanítottuk focizni a világot.* Bp., 2020.

³ *Isaac Deutscher: The Non-Jewish Jew and Other Essays.* New York, 1982.

A zsidóságnak a futball-*Gründerzeit* idején elfoglalt centrális helye azonban más kluboknál, a sportág más területein is érezhető volt. Számos egyesület működését zsidó származású üzletemberek finanszírozták, zsidó háttérű szakemberek működtették, és a zsidók kulturális tőkéjét, szervezőképességét a Magyar Labdarúgó Szövetség is kamatoztatta. Említhetjük itt a Kispestet, a Nemzetit, a III. ker. TTVE-t, de a legeklebtársabb példát az MTK szolgáltatja, amely élén a legendás sportmecénás, Brüll Alfréd állt, és amelynek szurkolótábora és a 30-as évekig játékosgárdája is jelentős mértékben zsidó származásúakból rekrutálódott.

Zsidó származásúakból – de nem vállaltan zsidó identitásúakból. A híres kék-fehér gárda jellegzetesen „nem zsidó zsidó” csapat volt, amelynek zsidóságát nem önmeghatározás, hanem kijelölés, hetero-definíció adta: őket a nem zsidók – és nem ő maguk - tartották zsidónak. Hozzájárult ehhez a labdarúgás azon sajátága, hogy népszerű, nagy tömegeket érdeklő csapat-versenysport lévén kiválóan alkalmas kollektív identitások, a Mi-Ők dichotómia kifejezésére. Jelen esetben az FTC és az MTK közti hagyományos rivalizálás során a „keresztény, egyszerű magyar nép” kontra „rafinált zsidó pénzemberek” ellentét kulturális konstrukciójával van dolgunk. Ez felülírta azt is, hogy a Fradiban is sok zsidó játékost találunk (igaz, kevés zsidó szurkolót), és az MTK mindig is hangsúlyozta, sőt, neofita buzgósággal túl is hangsúlyozta magyar mivoltát, ami eredeti nevében (Magyar Testgyakorlók Köre) és a profi alakulat által felvett elnevezésben – Hungária – is megnyilvánult. Fontos körülmény, hogy két olyan csapatról van szó, amelyek a magyar futball születésétől kezdve a bajnoki címért küzdöttek, vagyis versengésük tradícióvá vált, és a sportágban elnyerhető dominanciáért folyt.

A „legzsidóbbnak” tekintett MTK esetében tehát több szereplő (játékosok, vezetők, nézők) zsidó származása kellett ahhoz, hogy tartósan a zsidó kategóriába soroltassék – de elég volt hozzá a vérségi eredet pusztá ténye is, ami illeszkedett a korszak uralkodó gyakorlatához.⁴ És még valami szükséges volt hozzá: az, hogy valamely területen, jelen esetben a futballban nem zsidókkal (FTC) harcoló félként jelenjen meg. Ha a kék-fehérek nem a nemzeti keresztény oldallal szembenálló, hanem azzal szövetséges vagy vele közömbös félként szerepeltek volna ebben a felállásban, kevésbé lehetett volna rájuk ragasztani a „zsidó” bélyeget.

⁴ Itt vegyük figyelembe: többnyire – neológ – zsidó vallásúakról van szó, akiket ezért is sorolt a környezetet a zsidók közé, tudván azt is, hogy a zsidóság etnikai vallás.

II.

A következő „játékos”, akinek szerepét meg kell vizsgálnunk annak tisztázása érdekében, hogy mi határozta meg a Horthy-korszakban egy labdarúgócsapat zsidónak minősítését: az állam. Ezt két dolog is indokolja. Egyrészt az állam a vizsgált időszakban erőteljesen beavatkozott a társadalmi folyamatokba, így a sportéletbe és a labdarúgásba is. Másrészt a Horthy-érában megjelent, majd felerősödött a hivatalos antiszemitizmus, ami a sportra vonatkozó jogszabályokban is testet öltött.

Előbb tekintsük át röviden, hogyan befolyásolta ekkor az állam a sportban és a futballban lejátszódó folyamatokat. Abból indulhatunk ki, hogy a trianoni békeszerződés a magyar hadsereg nagymérvű leszerelését írta elő, amit a – a békediktátum revíziójára, a katonaság megerősítésére törekvő – kormányzat többféleképpen próbált meg kijátszani. Ennek egyik módszere a különböző paramilitaris egységek létrehozása volt (gyakran a honvédelmitől különböző minisztériumok égisze alatt), valamint a honvédelmi nevelés felkarolása. Ezt pedig elsősorban a testnevelés, a sport erőteljes fejlesztése követte.⁵

Mindebből – ismerve a mai jobboldali kormányzat heves, nacionalista futballpártiságát – arra következtethetnénk, hogy ha az állam 1920-tól kezdve intenzíven szerepet vállalt a sportban, akkor ebből a foci is profitált. Ez azonban sokáig nem így volt, és ennek politikai okai voltak, amit a zsidóellenesség is nagymértékben átszínezett. A sportág ugyanis az őszirózsás forradalom és a kommün után – mecénásainak jelentős része, valamint játékosállományának egy bizonyos, bár egyre csökkenő hányada miatt – zsidó, ráadásul nézőinek összetételére tekintettel proli, egyszóval: politikailag gyanús dolognak számított. Ehhez társult az is, hogy a keresztény középosztály már a futball hazai megjelenése óta inkább az atlétikát preferálta, és az ellenszenvet a „zsidó kalmárszemlé” futballprofizmus megjelenése csak fokozta.⁶

Éppen a gyanakvással kísért professzionalizmussal történt olyasmi, ami végül az etatizmusnak kedvezett: a gazdasági világválság következtében sok profi klub került csődbe, vagy a tönk szélére. Az így keletkezett résbe viszont mégis behatolhatott az állam, amely a futball ellenségéből pártolójává vált. Erre az adott módot, hogy a krízis elmúltával az állam vagy állami, gyakran hadicélú megrendelésekből élő cégek váltak egyre többek számára munkaadóvá, és így az állam

⁵ 1921. évi LIII. törvény a testnevelésről 7. §.: Minden, legalább 1000 munkaterőt alkalmazó kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági vagy hatósági üzem (gyár, vállalat stb.) köteles munkásai és egyéb alkalmazottai testnevelési szükségleteinek kielégítéséről (sporttér, fürdőhely, gyakorlóterem stb.) megfelelően gondoskodni.

⁶ *Szegedi Péter: Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig. Bp., 2016.*

elkezdte finanszírozni a vállalati sportot, aminek űzését jogszabályok a húszas évek kezdetétől – militarizmustól vezérelve – már amúgy is kötelezővé tették. Ehhez járult, hogy 1935-37-től a vállalati sportklubok annyi tagdíjat szedhettek, hogy amatőrként is jól megélhettek, amit elősegített, hogy a 8 órás munkanap bevezetésével megnőtt a dolgozók szabadideje is.⁷ Ezért az a meglepő helyzet állt elő, hogy ismét megerősödtek az amatőr klubok, mert már nem a korábbi módon, a szabályozatlan piac generálta pénzügyi káosz, hanem az állam által biztosított, stabilabb keretek között működhettek, és nyugdíjas állást adhattak sportolóiknak, ami akkor jelentős vonzerőt jelentett.

III.

Ha azt igyekszünk megvizsgálni, hogyan jelentkezett a zsidóellenesség a sportágban, akkor különbséget kell tennünk a sportpályákon, a nyilvánosságban, valamint az intézményesen, szabályokban és szervezeti téren is megjelenő antiszemitizmus között.

A sportpályákon már rögtön az első világháború után megjelentek zsidóellenes incidensek. Ezek egyaránt irányultak a „nem zsidó” klubok és közönségük, mint a „zsidó zsidó” cionista VAC ellen, és verbális, valamint – a fehérterror és zsidóverések légkörétől is bátorítva – tettleges inzultusokban is kifejeződtek, ugyanakkor kevés klub szurkolótáborát jellemezték. A verekedésben főleg az URAK, az ellenfél sértegetésében pedig a MAC drukkeri „jeleskedtek”⁸. Ami a sajtót illeti, a szélsőjobb oldali lapok már kezdetől fogva támadták a zsidó származású mecénásokat és sportvezetőket, valamint az általuk zsidónak tekintett csapatokat is. E kampány elsősorban a szerintük túlságosan elüzletiesedett zsidó mentalitást vette célba, ami úgymond ellentmond annak a nemes, fennkölt szellemiségnek, ami az amatőr sport és az erkölcsös, keresztény sportemberek és klubok sajátja. E felfogás talajáról elleneztek a hivatásos labdarúgás bevezetését is. Előszertettel hánytorgatták fel a sok-sok pénzügyi visszaélést, ami még a profi futball megjelenését megelőzően jellemezte a sportágot, és amit szintén az amatőrizmust megrontó zsidóságnak tulajdonítottak. E moralizálás csak arról feledkezett meg, hogy éppen a piaci viszonyok mesterséges korlátozása kedvezett az amatőrizmus és a vele járó fekete gazdaság kialakulásának. A profi korszakban is rengeteg megélhetési nehézséggel küzdöttek a labdarúgók, de ez sem a „lelketlen, csaló zsidó kufárok”, hanem a sportág viszonylagos szer-

⁷ *Barotányi Zoltán*: „Ha nyer a csapat...” – Szegedi Péter sporttörténész a régi idők magyar focijáról. Magyar Narancs, 2016. szept. <https://magyarnarancs.hu/letoltés> 2022. júl. 30.

⁸ *Szegedi P.*: I. m. 307-320.

vezetlensége,⁹ majd a világgazdasági krízis miatt következett be. A profizmussal ugyanakkor együtt járt a vidéki klubok megjelenése is az első osztályban, és ezek vezetősége már nem mutatott zsidó túlsúlyt, ami elcsendesítette az „elzsidósodást” emlegető kórust. Ebben az irányban hatott az FTC és az MTK vezetősége közt erősödő, „kartellizáló” együttműködés is. A zsidók számarányának méricskélése, a zsidótlantás követelése sem terjedt ki ekkor még a legfelső sportvezetés köreire, megmaradt a nyilas lapok specialitásának.

Az intézményes zsidóüldözés hazánkban az Anschluss után, a zsidótörvényekkel vette kezdetét.¹⁰ Ahogy a társadalom más szféráiban, a sport területén is a zsidóságot sújtó etnikai kvóták bevezetése párhuzamosan zajlott a szabad versenyes kapitalizmus – azaz: a zsidó „karvalytőke” – visszaszorításával a dirigista gazdaságpolitikán alapuló államkapitalizmus és a politikailag megbízhatónak tekintett nem zsidó középosztály javára, azaz: az ún. „őrségváltással”. A folyamat megdöbrentő és egyben rémületes sajátossága, hogy az emberi jogok lábball tiprását formailag „jogállami” keretek között, a jogszabályok minuciózus betartásával, rideg profizmussal, egyfajta civilizált barbársággal hajtották végre. A pro forma szakszerűség és jogi precizitás miatt a labdarúgás *Judenreinné* tétele is csak fokozatosan mehetett végbe, annak figyelembevételével, „hogy könnyebb szabályozni a szövetség, mint az egyesületek működését, illetve könnyebb a zsidó vezetők arányát visszaszorítani, mint a sportolókét, netán a nézőkét. Így egy rendelkezés irányulhatott (1) a sport mint foglalkozás tiltására (hivatásos edzők, sportolók), (2) a sportági szakszövetség vezetésében vagy döntéshozó testületeiben való részvétel szabályozására, (3) az egyesületek vezetésében való részvétel korlátozására, (4) az egyesületekben való részvétel tiltására (sportolástól való eltiltás), végül (5) a sportesemények látogatásától való eltiltásra.”¹¹

A sportban lezajló őrségváltás átpolitizáltsága annak volt köszönhető, hogy a Horthy-rendszerben kezdettől fogva meghatározó prioritás volt a területi revízió, és ezzel összefüggésben a hadsereg újjászervezése, megerősítése, ennek alárendelten pedig a testnevelés fejlesztése. Ez a *policy* a második világháború előtt, majd annak kirobbanása és egyes revíziós célok megvalósulása, majd Magyarországnak a hábo-

⁹ Ekkor még csak kezdtek kialakulni a kupasorozatok, ezért a profik egyik fő megélhetési forrása terén: a külföldi túrák szervezésében még nagyon sok volt az esetlegesség, ami nagymértékben kedvezett a visszaéléseknek.

¹⁰ Az 1920. évi XXV. törvénycikk, a „numerus clausus” törvény még „csak” a zsidóság egyetemi felvételi arányát korlátozta, és nem terjedt ki a sportra.

¹¹ *Sarusi Kiss Béla - Szegedi Péter: „Zsidómentesen, újjászülötve...” Őrségváltás a magyar labdarúgásban 1939-1944. Múlt és Jövő 3. (2004) 77-96. 93.*

rúba történő belépése után egyre hangsúlyosabbá vált.¹² A sportéletben dolgozó keresztény nemzeti szellemű vezetők, tisztviselők mobilitási esélyei egyre javultak, a „nemzetietlen” zsidók egzisztenciája pedig veszélybe került vagy romlott.

Az árjásítást sajtókampány vezette be, melynek során a szélső-jobboldali *Magyarság* című lap kimutatta, hogy a sportág vezetése több mint 50 százalékban zsidó kézben van. A lap már ekkor nyíltan a jogállamiság és az állampolgári jogegyenlőség jogi mezbe öltöztetett félretételére szólított fel, amikor kormánybiztost követelt az MLSZ élére, mondván: alkotmányos úton a „zsidóuralmat” nem lehet megdönteni.¹³ A kormánybiztos – Gidófalvy Pál személyében – 1939 júniusában meg is érkezett. Az OTT javaslatára a belügyminiszter felfüggesztette a szövetség és a Játékvezetői Testület (JT) autonómiáját, és élükre hatósági biztosokat – az MLSZ élére Gidófalvyt, a JT-ére Gálffy Endrét - nevezett ki, a korábbi MLSZ-elnök, a „zsidóbérenc” Usetty Béla már előzőleg lemondani kényszerült, miután az OTT vizsgálatot indított a szövetség ellen annak ügyvezetése és sportbeli magatartása miatt.¹⁴

A nagymérvű átszervezés során „az MLSZ hatósági biztosának, illetve a sportvezetőknek három feladatot kellett végrehajtaniuk: vissza kellett szorítaniuk a zsidókat a labdarúgó-szövetségből és annak szerveiből, „új szellemet” kellett meghonosítaniuk a sportágban, s végül elő kellett segíteniük, hogy a klubok vezetőségeiből is kikerüljenek a zsidó származású vezetők.”¹⁵ Fő ellenségnek a – többnyire zsidó származású – mai menedzserekhez hasonló funkciójú egyesületi intézők számítottak, közülük is a fővárosiak, akik a vidéki csapatok ügyeit is intézték, és ők „vettek részt az MLSZ tanácsának, vagyis a szövetség napi döntéseket hozó szervének munkájában, s ezáltal ők irányították a sportágat.”¹⁶ Leginkább Fodor Henrik, az MTK intézője került a támadások keresztttüzébe, mondván, több a fizetése, mint egy

¹² Lásd Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943. Szerk. bev. Dr. Blasszauer Róbert. Bp., 2002.

¹³ *Orbán Ferenc*: Zsidó üzleti célokot szolgál a magyar labdarúgósport. Mít várhatunk az MLSz szombati tisztújító közgyűlésétől? — Kormánybiztost követelünk! *Magyarság*, 1938. október 13. 12.

¹⁴ *Sarusi Kiss B.*– *Szegedi P.*: Id. m. 81. 82., A Sporthírlap tudósítójától: Az OTT kivizsgálja az MLSz ügyvezetését és sportbeli magatartását. Az OTT elnöki tanácsulése. *Sporthírlap*, 1939. február 8. 1.; Az OTT a futballsport érdekében foglalkozik az MLSz-szel. Tévedések és félreértések az OTT keddi határozata nyomán. *Sporthírlap*, 1939. február 11. 2.; Usetty Béla lemondott az MLSz ügyvezetői tisztségéről. *Sporthírlap*, 1939. március 15. 1.

¹⁵ *Sarusi Kiss B.*– *Szegedi P.*: Id. m. 83.

¹⁶ *Sarusi Kiss B.* – *Szegedi P.*: Id. m. 78.

minisztériumi osztályfőnöknek. A kampány mögött más esetekben is tetten érhető volt a kenyéririgység. Így a nyilas lap sérelmezte, hogy „a Nemzeti Liga tisztségviselői olyan nagy fizetést kapnak, amit az NB-ben és az NBB-ben szereplő negyvenkét egyesület is csak nehezen tud kiiznázni. Ráadásul a Nemzeti Liga alkalmazottai kivétel nélkül zsidók — az altisztek azonban kivétel nélkül magyarok. De ugyanez a helyzet a Játékvezetők Testületében is, amely Ries István zsidó szociáldemokrata agitátor vezetésével működik. A testületnek olyan klub-helyisége van, hogy pompában és fényűzésben keresni kell párját a fővárosban. Ez a testület bírói díj címén sarcolja a magyar labdarúgást. Természetesen 80%-ban zsidók a tagok, ők vannak az élen is s kinézik fényes termékeiből a kisebbségben lévő magyar bírakat.”¹⁷

Az ársítás, „a zsidók kiszorítása a szövetségből és annak szerveiből viszonylag könnyű feladat volt, hiszen új vezetők álltak a szövetség élén, akik mellett ráadásul nem működött választott elnökség. Így Gidófalvyra az a feladat hárult, hogy a sportágban tekintélyes súllyal rendelkező (nagy részben zsidó származású) intézőket kicserélje. A szövetségnek arra nem volt lehetősége, hogy megvágassa, a klubok kiket választanak intézőiknek. Az új MLSZ egyszerű megoldást talált: a szövetség fennhatósága alatt álló valamennyi egyesület megbízottjának és képviselőjének működési jogát felfüggesztették, az új évadban (1939/40) ezek az intézők már nem képviselheték csapataikat.”¹⁸ A játékvezetők közül 500 (!) zsidót távolítottak el, még a bíraskodás színvonalának nagymérvű süllyedése árán is.¹⁹

Az ársítást természetesen nagymértékben megkönnyítette a második zsidótörvény, amelynek 5. szakasza a közttestületekből – a labdarúgó-szövetség is az volt – teljesen kizárta a zsidókat, a 17. és 19. paragrafus pedig az egyesületekben foglalkoztatottak 12 százalékára korlátozta számukat. Bár az utóbbi nem jelentett teljes korlátozást, a klubok önként igyekeztek kiszorítani a „nem árjakat”. Ezt pl. a Kispest esetében elősegítette, hogy a város 1939-ben a szokásos évi szubvenციót azért nem folyósította nekik, mert a vezetőségükben zsidó üzlemberek is voltak.²⁰ Hasonló sorsra jutott a III. ker. TVE is.

A tendencia az volt, hogy minél több zsidó származású tevékenykedett egy futballklubnál, annál több és annál hevesebb támadás²¹

¹⁷ *Orbán*: Szúnjék meg a zsidó futball-diktatúra! Mit válaszolt a Liga ügyvezetője a Pénzügyi TSC jogos panaszára? Magyarország, 1938. október 26. 12.

¹⁸ *Sarusi Kiss B.* – *Szegedi P.*: Id. m. 83.

¹⁹ *Szegedi P.*: Id. m. 460.

²⁰ A Kispest FC teljes vezetősége lemondott. Magyarország, 1939. szeptember 3. 14.

²¹ A kampány mintegy betetőzése az a kiadvány volt, amelyben mintegy 5 oldalon keresztül listázták, hogy hány zsidó tisztségviselő tevékenykedett az egyes sportágakban, ebből is 3 oldalt (!) szentelve a labdarúgásnak, majd diadalittasan konstatálták, hogy ezt teljes mértékben sikerült felszámolni. Lásd

indult ellene. Ennek megfelelően a zsidóellenes tisztogatás legpromiensebb áldozatává a leginkább zsidó klubnak tekintett Hungária vált. A csapatot 1940-ben bírói család ütötte el a bajnoki címtől, és a profi klub – látván, mire megy ki a játék – feloszlatta önmagát. A kampány azonban az amatőr alakulat, az MTK ellen is folytatódott: kizárták őket a bajnokságból, mert négy zsidó – köztük egy külföldi – játékost szerepeltettek, majd ezután pályájuk bérleti jogát sem hosszabbították meg. Amikor pedig – látván, hogy egy 1942-es rendelet²² már teljesen kitiltja a zsidókat az egyesületekből – az MTK-sok nem voltak hajlandók leadni tagnyilvántartásukat, az OTT utódja, az Országos Sportközpont (OSK) 1942-ban végleg feloszlatta²³ őket.²⁴ A rendelet miatt az FTC-nek is el kellett küldenie egyik játékosát és a vezetőség 18 (!) tagját is²⁵. A zsidóüldözés végül abban kulminált, hogy 1944 májusától már a nézők között sem lehettek sárga csillagos zsidók.²⁶

IV.

Az előző fejezetben áttekintettem, hogyan viszonyult a hatalom a zsidótörvények időszakában azokhoz a klubokhoz, amelyeket ekkoriban zsidó csapatnak tekintettek. Láthattuk azt is, milyen sors várt azokra, akik zsidó származásúként tevékenykedtek a sportágban, akár vezetőként, akár tisztviselőként. A tanulmánynak ebben a részében pedig azzal foglalkozom, milyen attitűddel viszonyult az állam ahhoz az egyesülethez, amely a zsidó Weiss Manfréd nevét viselte. Mindezekelött azonban fel kell vázolnunk a WMFC arculatát – ennek első lépéseként pedig a mögötte álló nagyvállalatról kell szólnunk.

A klubot ugyanis Magyarország egyik leginkább meghatározó cégóriása támogatta, amely a magyar nehézipar terén domináns pozíciót vívott ki, és amelynek élén zsidó származású tulajdonosok, vállalatvezetők álltak. Az, hogy milyen nehéziparról és milyen zsidókról van szó, szintén jelentőséggel bír, és a két dolog között összefüggés van. A konzern egyik fő profilja ugyanis a fegyvergyártás volt, mégpedig a második világháború alatt is, vezetőinek jelentős része pedig még ebben az időszakban is zsidó származású volt! Közelebbről: kikeresztelkedett zsidók, a cég pedig árszámított cég volt.

Órségváltás a magyar sportban. In: Sportévkönyv. Szerk. Dr. báró Csávossy László. Kispeszt, 1942. 19 -24. – Ebből a labdarúgásról: 19 – 22.

²² A Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter 239.000 sz. rendelete.

²³ *Szegedi P.*: Id. m. 465-469.

²⁴ Üldözték a Vasast is amiatt, hogy szurkolói között sok a szocdem és a volt MTK-s zsidó. A Nagyvárad AC is feljelentette a klubot, mert ügyeit zsidó személy képviseli. – *Lásd Szegedi P.*: Id. m. 470.

²⁵ *Sarusi Kiss B.*– *Szegedi P.*: Id. m. 90.

²⁶ *Szegedi P.*: Id. m. 471-472.

A már az első világháborúban is vezető hadiszállítónak számító cég a 20-as évek elején ügyes manővert hajtott végre: „Amikor az 1930-as években a politikai légkört egyre inkább a zsidóellenesség határozta meg, a szóban forgó családok óriási holdingjai egyetlen holdingtársaságban egyesültek. A Labor Bizalmi Rt.-t eredetileg Weiss Manfréd gyermekei és örökösei hozták létre 1923. december 30-án; a tröszt részvényeinek 51%-át a család árja tagjai nevében jegyezték. (Köztük báró Weiss Jenőné, szül. Geitler Anna, báró Kornfeld Györgyné, szül. Kawalsky Elza, dr. Borbély Ferenc és dr. Heinrich Antal.) Ennek következtében a Weiss Manfréd Műveket és a családok egyéb vállalatait magában foglaló Labor Bizalmi Rt. „árja” cég lett, s mint ilyenre nem vonatkoztak a zsidótörvények. Több vállalat, köztük a repülőgép- és lőszergyár részt vett a haditermelésben, s így nemcsak a magyar haderőt, hanem a Harmadik Birodalom hadseregét is szolgáltatta.”²⁷Hasonló előnyöket élvezett a Weiss Manfréd Művek egyik prominens alakja, Chorin Ferenc is, aki kikeresztelkedett zsidóként a Horthy-korszakban főrendiházi tag, sőt, Horthy Miklós barátja (!) volt.

A csepeli futballcsapat jellegét főleg az határozta meg, hogy nagyvállalati sportklub volt, éspedig az ilyen típusú klubok közül is a legnagyobb, legszervezettebb, pénzügyileg legerősebb. Ez egyrészt a Weiss Manfréd Football Club mögött álló konzern gazdasági potenciáljára, másrészt az általuk követett stratégiára és sportpolitikai irányelvekre vezethető vissza.

Ez a vezetőség hamar felismerte, hogy a munkavállalók emberi tőkéjének megőrzése, gyarapítása, együttműködési készségének fokozása – egyúttal pacifikálása, a munkásmozgalmi szerveződésének akadályozása – elsőrendű vállalati érdek, és evégett jelentős összegeket fordítottak szociálpolitikai célokra. E *policy* keretei közé illeszkedett a vállalati tömegsport felkarolása, organizálása is. Ezt megkönnyítette, hogy Csepelen a dolgozók fizetésének levont 0,1%-át fordították sportra, valamint a 8 órás munkanap bevezetésével megnőtt a szabadidő is.²⁸ Így jött létre a WMTK, a Weiss Manfréd Torna Klub amatőr sportegyesület, amely számos sportágban tette lehetővé a csepeli dolgozók számára a rendszeres sportolást. Az ehhez szükséges feltételek megteremtését segítette egy, a korban nagyon modernnek számító, hatalmas sporttelep felépítése is.

A klub végül bekapcsolódott abba a vállalati futballklubalapítási hullámba, amely a 30-as évek közepétől kezdve bontakozott ki Magyarországon, de – támaszkodva szponzorának tőkeerejére – a töb-

²⁷ *Randolph L. Braham: A magyar Holocaust I-II. Bp., 1988. I. 408.*

²⁸ A WMTK története. Horváth László által tartott előadás, a „Helytörténeti esték” sorozat keretében, 2017. október 18-án. Beküldte: BT. <http://www.cshve.hu/> letöltés 2022. júl. 30.

biektől eltérően nem amatőr, hanem professzionalista keretek között működtette csapatát. A Weiss Manfréd Football Club az 1940-41-es idénytől kezdve szerepelt az első osztályban, és rögtön meglepetést okozva az ötödik helyen végzett. A következő bajnoki évben pedig – még nagyobb megdöbbenést okozva – a bajnoki címet is megszerezte, amit tetézett azzal, hogy mindezt az 1942/43-as idényben is megismételte, ráadásul úgy, hogy a gárdában alig szerepelt egy-két válogatott játékos! A sikerek háttérében gyakran emlegették a szerencsét, a „csepeli disznót”, de bundavád is elhangzott.²⁹

Hogyan érhetette el ezeket a sikereket egy „zsidó csapat”? Érték-e vezgatói miatt, hogy egy zsidó nagyiparos nevét viselte, és amelynek elnöke, Wahl Henrik Weiss Manfréd rokona volt (az utóbbi feleségét Wahl Alice-nak hívták)?³⁰ Nos, a csepelieket a zsidótörvények időszakában csak egyszer érte ilyen természetű inzultus: akkor, amikor Gidófalvy a zsidó származású Faragó „Loja” – 1938-tól ő volt a csapat intézője – kirúgását követelte, aminek az egyesület készségesen eleget is tett.³¹ Kisebb mérvű kellemetlenség még akkor érte őket, amikor egy 1942-es rendelet³² következtében már nem viselheték tovább a WMFC nevet, és ezért Csepel FC-re keresztelték át magukat. Jellemző, hogy az első ötletük az volt, hogy a továbbiakban Wesselényi Miklós nevét veszik fel, hogy ezzel is bizonyítsák: milyen jó magyar emberek,³³ de ezt később elvetették.

²⁹ „Szerintünk a WMFC jogosan győzött Szegeden s azért, mert vezetői együtt töltötték az estét a játékvezetővel, a csapatot büntetni nem lehet.” Fegyelmi vizsgálat a WMFC—Szeged AK mérkőzés játékvezetője ellen. Ujság, 1942. március 14. 10. Vö. „[...] a Csepel, mely újonnan jövőnek számít a hagyományos nagycsapatok között, egygólos, »bundagyanús« győzelmek sorozatával kétszer is bajnokságot nyer a háborús években.” – *Haadas Miklós – Karády Viktor: Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához.* Replika 17-18. (1995) 88-120. 98.

³⁰ A WMTK története. Id. m.

³¹ Gidófalvy Pál dr. az MLSZ elnöke mondja: „A zsidók még mindig részt vesznek az Újpest FC és a WMFC irányításában!” - *Mi történik a W. M. Futball Clubban, — Csepelen? Magyarság, 1942. augusztus 9. 14. – Az Újpest sajátos, köztes helyzetére lejjebb még kitérünk.*

³² 242.000/1942. VKM. sz. rendelet a társadalmi sportegyesületek alapszabályainak átalakításáról. (1942. aug. 18.) 2. §. (2) [...] a sportegyesület címében kifejezésre kell juttatni az egyesület sportegyesületi jellegét; a sportegyesület címében egyéni vagy társas cégre (kereskedelmi társaságra) utaló toldatot felvenni nem szabad.

³³ *Szegedi Péter: Pálya a magasban. Kinizsi, Dózsa, Bástyá meg a Textilfestők. Magyar Narancs, 2006. április 6.* [https://magyarnarancs.hu/letoltés/2022.jul.29.](https://magyarnarancs.hu/letoltés/2022.jul.29) – A szerző itt a Wesselényire „magyarosítás” ötletét 1944-re datálja.

Sajátos immunitásukat egyszerűen az is magyarázza, hogy mire feljutottak az NBI-be, a zsidótörvények miatti árjásítási hullám már az ő klubjuknál is levonult, és a Weiss Manfréd Művek már 1929-től „árja” cégnek minősült. Másképp is próbáltak politikai háttvédet szerezni: 1943-44-ben a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc rokona, Keresztes-Fischer Miklós került a klub elnöki székébe.³⁴ De árulkodó az is, hogy a csepeli vállalati tömegsport fejlesztéséről szóló tanulmány egyik mintaadóként a fasiszta német és az olasz példát, a *Kraft durch Freude* és a *Dopolavoro* mozgalmat jelöli meg.³⁵

Ez a hatalomvédelemből egészen a németek bevonulásáig tartott – még előtte hat nappal is, 1944. március 12-én a Csepel Újvidéken, a Hitler Adolf Sporttelepen játszott bajnoki mérkőzést. Magyarország német megszállásával azonban maga a Weiss Manfréd-konzern is német kézre került.³⁶ A Weiss Manfréd nevet levették a gyár homlokzatáról, és az amatőr sportkör, a WMTK nevét is meg kellett változtatni: 1944. április 21-től CSGYTK, azaz Csepeli Gyári Torna Klub lett.³⁷ A csapat aztán az 1943/44-es bajnokságban már csak a 9. helyet szerezte meg.

Egyetlen olyan klub van, amelyet részben hasonló módon kezeltek a német megszállásig, mint a csepelieket: a korszak egyik meghatározó csapata, a világhírű Tungram vállalatra támaszkodó Újpest. Ez az egyesület – nagy tekintélynek örvendő, zsidó származású vezetői, Aschner Lipót és Langfelder Ferenc miatt – gyakran volt kitéve antiszemita támadásoknak,³⁸ de az árjásítás után³⁹ a Tungram is hadiüzem lett,⁴⁰ és a zsidóellenes kirohanások élet ez ebben az esetben is

³⁴ Kelemen Gábor – Tözsér László (szerk.): *A Csepel Sport Club 75 éve 1912–1987*. Bp., 1987. 21.

³⁵ *Kocsis Mihály*: Vállalati sport – munkástedzés. In: Kocsis Mihály testnevelő tanár élete és munkássága. Szerk. Kocsis L. Mihály. Bp., 2019. 79–209. – A cég az olasz mozgalom támogatásáért nyilas lap dicséretét is elnyerte: *Hogyan nevelnek kirándulókból turistákat a csepeliek? Új Magyarország*, 1939. május 27. 11.

³⁶ Erről lásd *Braham*: Id. m., *Karsai Elek – Szinai Miklós*: *A Weiss Manfréd-vagyon német kézbe kerülésének története*. Századok, 1961. 4-5. 680–719.

³⁷ *Kelemen G. – Tözsér L.* (szerk.). Id. m. 21.

³⁸ *Szegedi Péter*: Id. m. 462.

³⁹ Ezt Aschner nagyon ügyesen jórészt kivédte: „Az »Izzó«-ra vonatkozó zsidótörvények szerint a gyár összlétszámának 12%-a lehetett zsidó. Elbocsátások helyett ezt a jogszabályt Aschner úgy játszotta ki, hogy 80%-kal növelte a gyár nem zsidó létszámát!” – Dr. KJ: *Rojkó Annamária előadása Aschner Lipótról a Liturgia szakon*. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2013. 05. 14. <http://or-zse.hu/letoltés> 2022. júl. 23.

⁴⁰ *A Tungram Rt. története 1896 – 1996*. Szerk. Koroknai Ákos. Bp., 2004. 59-67.

nagymértékben elvette. Összességében tehát „is-is”-sel válaszolhatunk a kérdésre: zsidó csapatnak tekintették-e az újpestieket?

V.

Így tehát nehéz egyértelműen igennel vagy nemmel felelni a kérdésre, hogy az Újpest zsidó csapatként volt-e számon tartva. Azt viszont könnyű eldönteni, hogy a Csepel minek számított: nem kezelték zsidó klubként, mert tulajdonosát, a II. világháborúban a németeknek hadianyagot gyártó (!) Weiss Manfréd konglomerátumot még jóval a zsidótörvények előtt 51%-ban árjásították, és a klub nagyon kevés zsidó alkalmazottját is – a hatalom követelésére – elbocsátották. Azaz: az antiszemiták a politikai és gazdasági érdekviszonyoknak megfelelően változtatgatták, hogy kit minősítenek zsidónak, és kit nem. Azok a zsidók, akik együttműködtek velük, kivételesen és ideiglenesen mentesülhettek a megfélemlítéstől. Ugyanígy kivételezettek voltak azok is, akik nem estek a zsidótörvények hatálya alá, és nem volt lehetőség elvenni egzisztenciájukat, állásukat, vagyonukat. Ez egyúttal betetőzte azt a folyamatot, amely még a dualizmus idején kezdődött, és amely még az intézményesített politikai antiszemitizmus uralomra jutása előtt a nem zsidók kezébe tette le a jogot a „zsidó” fogalmának meghatározásához. Az asszimiláció modelljében rejlő heteronómia alól a labdarúgásban csak a cionista VAC jelentett kis mértékben kivételt.

Ha a zsidó jelleg bármilyen értelemben mégis felvethető Chorinnal és társaival kapcsolatban – és itt muszáj élesen és egyértelműen fogalmazni –, csakis udvari zsidókként vagy az antiszemiták házi zsidójaként tekinthetünk rájuk. A csepeli fociegyületre pedig olyan cég futballcsapataként, amely kiszolgálta a népiértő náccikkal szövetséges horthysta államhatalmat, és amelynek zsidó származású vezetői a német bevonuláskor úgy menekültek meg a deportálástól és a szinte biztos haláltól, hogy az egész hatalmas vállalat-komplexumot átadták a németeknek.⁴¹ A horthysta államapparátus részéről tehát nem tévedés,⁴² hanem tudatos politika volt kedvezményeket juttatni nekik jutalmul lojalitásukért, amellyel engedelmesen kiszolgáltak egy zsidóellenes politikát. Így futballcsapatuk számára is – a labdarúgásban dühöngő zsidóüldözés közepette is – kétszer egymás után lehetővé tették, hogy bajnokságot nyerjenek.

Természetesen empátiával kell közelednünk azokhoz is, akiknek döntéseit morálisan helytelenítjük, megértésre kell törekednünk azok felé is, akikkel nem értünk egyet. A Weiss Manfréd-csoport zsidó tag-

⁴¹ *Braham*: Id. m., Karsai E. id. m.

⁴² A tévedést Szegedi Péter tételezi fel: „A sport nemzetiszocialista érzelmű irányítói gondosan zsidótlantították az egyesületeket, ám elveszték a részletekben és nem figyeltek a lényegre: az 1943-as labdarúgó-bajnokságot a Weiss Manfréd FC nyerte ...” *Szegedi Péter*: Pálya a magasban. Id. m.

jai abban a hiszemben váltak kollaboránsokká, hogy ezzel a nagyobb rosszat elkerülhetik. Ennek lehetőségét pedig megismerhették előbb 1944. március 19-ét követően: „A német megszállás után Chorin Ferencet, sógorait, Kornfeld Móricot és Weiss Jenőt is letartóztatták. Chorint és Kornfeldet az Astoria Szálló pincéjében kínozták a Gestapo, majd deportálták őket.”⁴³ Aztán Mauthausenben is, ahová a németek hurcolták őket. Závada Pál: *Hajó a ködben* című regénye érzékletesen mutatja be azokat a dilemmákat, amelyekkel ők a kérdéses időszakban vívódtak, a vitákat, amelyek köztük folytak, és azt az öncsalást is, amellyel többségük végül is elhessegette magától a valós veszéllyel szembesülést. Többek között ez a beállítottság is magyarázza, hogy miért érte a holokauszt annyira készületlenül a magyar zsidóságot.

Ha egyensúlyt akarunk találni megértés és egyet nem értés, empátia és ítékezés között, akkor Bibó zsidókérdés-tanulmányához kell fordulnunk, vállalva, hogy hosszan idézünk belőle. Bibó a zsidótörvénykezés hátterét így világítja meg: „Magyarországon 1919-től egy olyan, alapjában feudális-konzervatív kormányzati forma uralkodott, mely zsidóellenes kilengések közepette született meg, s a zsidók politikai és közhivatali lehetőségeinek a hátraszorításán s egyidejűleg gazdasági lehetőségeiknek a meghagyásán, sőt a monopolkapitalizmus révén való megerősítésén alapult. A politikai antiszemitizmus elfogadásának és a tekintélyes hányadában zsidók kezén lévő kapitalizmus támogatásának ez a kettős politikája kezdettől fogva létrehozott egy olyan feszültséget, melyben a »zsidókérdés« és annak »megoldása« a zsidók gazdasági hatalmának a felszámolásával vált azonos kérdéssé, s mint ilyen, úgy jelent meg, mint az ország első számú szociális kérdése. A konzervatív-feudális kormányzat pedig, bár elvileg mindenféle társadalmi kérdés felvetésének ellene volt, mégis, ha már el nem kerülhetett, könnyebben és szívesebben engedett ennek a zsidókra szorított problémafelvetésnek, mint az igazi szociális kérdés teljes szélességben való felvetésének. Különösen megnövekedett ez a feszültség a harmincas évek gazdasági válságától s még inkább a német hitlerizmus uralomra jutásától kezdve. [...] Ennek a törvényhozásnak a szükségességét ugyanakkor a konzervatív kormányzás európaibb elemei azzal indokolták, hogy a hitlerizmus további sorsát a németekkel való teljes szembefordulás elkerülése mellett kell kivárni, s közben a németek és a hazai antiszemita jobboldal követeléseit ilyen törvényes rendelkezésekkel kell kielégíteni, s ez egyúttal a zsidók számára is kisebb rosszat

⁴³ Závada Pál: *Mindazt, ami a magyar kultúrában felépült, most rombolják szét.* 168 óra, 2019. szeptember 8., 14:00. Szerző: *Sándor Zsuzsanna*. <https://168.hu/> letöltés: 2022. júl. 29

jelent, mint akár egy közvetlen nyilas uralom, akár pedig a németekkel való százszázalékos szembefordulás”⁴⁴

A társadalomoptikai viszonyokat megzavarta, hogy a zsidótörvények súlyosan érintették a zsidókat, de nem teljes mértékben, és a legkevésbé a legvagyonosabbakat: „Még érintetlenül állottak a legnagyobb zsidó vagyonok, s látható volt a zsidó jólétnek még igen sok jele, amikor már több »kisebb« zsidóirtás nyugtalanította a kormányzat lelkiismeretét, s a zsidók vasúton vagy utcán a legkülönbözőbb inzultusok lehetőségének voltak már kitéve. Senki sem világított rá, hogy csak egy borotvaélen táncoló szélhámos politika ügyeskedése késlelteti az emberirtás hitleri apparátusát abban, hogy a relatív – igen relatív! – biztonság magyarországi szigetét elborítsa. [...]”⁴⁵ „De nemcsak az egész magyar társadalom, de maga a magyar zsidóság is áldozatul esett a magyar társadalmon úrrá lett erkölcsi optikai zavarnak. [...] A zsidók többsége [...] nem szánta el magát bujkálásra és hamisításra, s miközben mind kevésbé lehetett kétsége üldözőinek szándéka felől, mégis milyen tömegesen engedelmeskedett a megszokott államhatalom megszokott hatósági szerveinek, holott a nem engedelmeskedés túl sok kockázatot nemigen jelentett már. Az üldözést szemlélő magyar társadalom is megállapította – helyenként elégtétellel állapította meg! – az üldözött zsidók közösségi viselkedésének a feltűnő defektusait: azt, hogy közös védekezés helyett mily sokan, s gyakran éppen a vezetők, keresték az egyéni kivételezettség kétes értékű útjait, szinte bele is nyugodva minden üldözésbe, mely a kivételezetteket nem érinti; hogyan folytattak az utolsó percig kicsinyes háborúságokat, hogyan hozták felesleges kívánságokkal nehéz helyzetbe segítőiket stb.”⁴⁶

Chorin, Mauthner és a Weiss-csoport többi tagja maga is abban bízott, hogy lehetséges kiegyezni a zsidóellenes hatalommal, hogy védettséget biztosít számukra, ha a náciknak gyártanak fegyvert. Ezt a téves helyzetértékelést erősítette, hogy gyári csapatuk, a Csepel a negyvenes évek elején egymás után kétszer is a bajnoki tabella élén végzett. Önámításuk csaknem az életükbe került, de csak majdnem, hiszen egy újabb kiegyezéssel – amit már a németekkel kötöttek – hatalmas vagyonuk árán végül megmenekülhettek attól a sorstól, amit hatszáz-ezer kevésbé tehetős sorstársuk nem kerülhetett el.⁴⁷ Ezzel szemben a német megszállás után a WMFC „csak” nevét és játékerejét veszítette. Igaz, ezzel a múlté lett az a dicsőség is, amelyet kegyencként két évig élvezett.

⁴⁴ *Bibó István*: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Uő*: Válogatott tanulmányok I-III. köt. Bp., 1986. II. köt. 621-799. 624-625.

⁴⁵ *Bibó I.*: Id. m. 649.

⁴⁶ *Bibó I.*: Id. m. 651.

⁴⁷ *Karsai E.*: Id. m.

KARINTHY FERENC VISZONYA A ZSIDÓSÁG(Á)HOZ

FERENC KARINTHY'S RELATIONSHIP WITH (HIS) JEWISHNESS

Héjjas Flóra

Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, doktorandusz

ÖSSZEFOGLALÁS

Karinty Ferenc (1921-1992) nyelvész, regény – és drámaíró volt, de dramaturgként is dolgozott több színházban. Mind a Rákosi, mind a Kádár-korban rengeteget alkotott, hatalmas munkabírásának köszönhetően sok – ma már kevésbé olvasott – művet hagyott ránk. Ez talán meglepő lehet, hiszen napjainkban a Karinty név alatt legtöbbször édesapját, Karinty Frigyeszt értik.

Szépirodalmi művei mellett, 1967-től magánjellegű naplót is vezetett, amelyben egészen 1991-ig feljegyezte gondolatait. Naplója 1993-ban jelent meg, amely a kétezres évekre (egy életmű feldolgozás-próbálkozás kivételével¹) már kevés érdeklődésre tartott számot. Mégis sokan élete fő művének tartják azt a naplót. A 24 éven keresztül vezetett vaskos (több mint ezer oldalt kitevő) naplóból képet kaphatunk személyes sorsának alakulásáról, identitáskereséséről, aktuálpolitikai kérdésekről, az írói mindennapokról, a Kádár-kor szellemi megosztottságáról, saját magával szembeni bizonytalanságokról, továbbá – a témám, valamint jelen tanulmány szempontjából a legfontosabb – viszonyáról a zsidósághoz.

ABSTRACT

Ferenc Karinty (1921–1992) was a linguist, novelist and playwright, but he also worked as a dramaturg in several theatres. Both in the Rákosi and the Kádár era, he created a great wealth of works, and thanks to immense energy, he left us many pieces – now little read. This may come as a surprise, since nowadays the name Karinty is mostly associated with his father, Frigyes Karinty.

Besides his literary work, he also kept a private journal from 1967, where he recorded his thoughts all through until 1991. His journal was published in 1993, but by the 2000s it attracted little interest (with the exception of an attempt at compiling his oeuvre). Yet the journal is considered by many to be his major work. From his extensive journal (amounting to more than a thousand pages),

¹ Az Ulpius-ház Karinty Márton Ördögörcs című könyve sikerén felbuzdulva szeretett volna egy friss életműkiadást, ami végül nem valósult meg. https://magyarnarancs.hu/konyv/eletsiratas_karinty_ferenc_szellemidezes-66794 (letöltés 2023. ápr. 10.)

which he kept for 24 years, we can get an idea of the course of his personal life, his search for identity, contemporary political issues, the everyday life of a writer, the intellectual dividedness of the Kádár era, his own insecurities, and – most importantly for the aspect of my field and this study – his relationship to Jewry.

Kulcsszavak: személyes történelem, napló, identitás, Kádár-kor

Keywords: personal history, journal, identity, Kádár era

Karinthy saját zsidóságának megtapasztalása

A napló értelmezéséhez fontos egy kisebb kitérőt tenni Karinthy Ferenc gyerekkorába. Karinthy gyerekkorában, az 1920-as, 30-as években családjukban a „zsidókérdés” nem volt beszédtema, legalábbis ehhez semmilyen meghatározó emléke nem kötődött.² A család bohémsága, nyitottsága, a vegyes társaság, amelyben éltek, szintén ezt támasztja alá.

Az ilyen jellegű gyerekkori emlékek továbbá azért sem lehettek markánsan jelen a családban, mert Karinthy Frigyesnek nem volt emlékezete, tudása saját származásával kapcsolatban. A legújabb kutatásoknak köszönhetően ma már sok információval rendelkezünk a mindezekről.³ Ennek hosszú kifejtése túlfeszítené a megadott kereteket, így mindössze egy rövid összefoglalóra szorítkoznék. A családot Karinthy Frigyes édesapja indította el az asszimiláció útján, amikor 1874-ben magyarosította a nevét Kohn-ról Karinthira, és ezzel együtt megszakított minden kapcsolatot zsidóságával. A radikális felejtési stratégiát alkalmazó Kohn-Karinti József annyira biztos volt magyarságtudatában, hogy zsidóságáról többet nem beszélt, mintegy megszüntette ilyen irányú identitását. Tudását gyerekeinek sem adta tovább, akik így nem voltak tisztában zsidó származásukkal.⁴ Ezt a családi (nem)emlékezetet Karinthy Frigyes örökölte tovább, ezért lehetett az, hogy Karinthy Ferenc mindössze édesanyjáról tudta, hogy zsidó. Azt lehet mondani, hogy a Karinthy családban az ősök származásának elfelejtése tudatos stratégia volt.⁵

Karinthy Ferenc saját és édesapja, valamint nagyapja származásának megismerését soha nem forszírozta, pedig egy visszaemlékezés szerint 1941-ben megtudta a névmagyarosítási eljárást. De mintha

² *Karinthy Ferenc*: Rekontra és szubkontra. In: Vége a világnak. Szerk. Király Zsuzsa. Bp., 1988. 129.

³ *Lugosi András*: Cipőcsokor – avagy az asszimiláció rejtélyes szálai. In: Budapesti Negyed. Szerk. Gerő András, Iványi György, Kovács András, Szelényi Iván, Varga László. Bp., 2009. nyár.

⁴ Uo. 80.

⁵ Uo. 55.

ezt is elhárította volna, meglegedett bizonytalan legendáriumokkal.⁶ További érdekes adalék, hogy a naplójában kétszer kerül említésre a Karinthy(i) család eredete, zsidó származása, de egyik esetben sem jár a végére, kutatja ki. Ez azért is feltűnő, mert egyébként minden műve készületekor sokat kutatott az éppen feldolgozásra kerülő témái után. Ha például történelmi regényt írt, akkor az adott témában történelemkönyveket olvasott, történészekkel beszélgetett, vagyis mindent megtett, hogy a lehető legpontosabban tisztában legyen az aktuális témájával.

Az előzőek ismeretében szinte adja magát, hogy a zsidósághoz kapcsolódó meghatározó emlékei a második világháborúból valók, ahol kénytelen volt bujkálni, menteni az életét. Külön trauma volt számára, hogy édesanyját – Böhm Arankát – Auschwitzban megölték. Naplójában így emlékszik erre: „...*anyám a visszatérő tanúk szerint, amikor bevagonírozták őket, az utazás szörnyű körülményei között megtévelyodott. El is képzelhető, ő, aki naponta négyszer fürdött, abban a túlszűfolt iszonyatban. Azt is hallottam még 45-ben, hogy Auschwitzban dr. Mengele figyelmét fölkellette az az óriüst, németül jól beszélő orvosnő. Bejárt hozzá, csokoládét vitt, elbeszélgettek. Aztán anyámat betették a gázba.*”⁷ 1939-ben még lehetősége lett volna elhagyni az országot, de nem tette meg, amely döntését végül soha nem is bánta meg. Kivéve azt az egyet, hogy édesanyja miatt jött haza Amerikából – ezzel a gondolattal sosem tudott igazán megbékélni.

A háború alatti teljes kiszolgáltatottság megtapasztalása, a kirekesztés érzése, hogy ő „más”, mint a magyarok, örök életre feldolgozatlan maradt számára. Ez a pár év, különösen az utolsó pár hónap, azaz Budapest ostroma életének egyik legjelentősebb eseménye volt, amely ahogy ő fogalmazott „*egész életemre szóló és meghatározó élmény*”⁸ maradt. Nem véletlen, hogy az egyik legismertebb regénye, a *Budapesti tavasz* is ennek állít emléket. De emellett több művében is foglalkozott élményeinek feldolgozásával. A zsidótörvények, a fokozatos élettér csökkenés olyan elemi hatással volt rá, amelynek egyetlen megoldását a teljes asszimilációban látta. Görcsös akarása, állandó bizonygatása, hogy ő magyar, a túlélés kulcsát jelentette, ehhez a tézishez élete végéig megrögzötten ragaszkodott.

Karinthy a megváltást, a tényleges életmentést a szovjeteknek köszönhette, számára ez az esemény egyértelműen „felszabadulás” volt. Attól a pillanattól kezdve abban a hitben élt, hogy biztonságát az a kommunista rendszer garantálja leginkább, amelynek

⁶ Uo. 64.

⁷ *Karinthy Ferenc: Napló III.* Szerk. Jovánovics Miklós. Bp., 1993. 253.

⁸ *Karinthy Ferenc: Napló I.* Szerk. Jovánovics Miklós. Bp., 1993. 423.

bár rengeteg hibáját világosan látta – esetenként meg is vetette – mégis előnyei felülírták a hátrányokat. Nem egyedül volt ezzel a gondolatával: sokan gondolták, hogy a kommunista mozgalomban nem lehet faji megkülönböztetés, zsidókérdés.⁹

Kádár-kori „hivatalos zsidópolitika”

A napló kezdete (1967) a Kádár-kor konszolidációs időszakára tehető. A zsidósággal kapcsolatos bejegyzések egy része ennek megfelelően reflektál a kor ezzel kapcsolatos közbeszédjére, így érdemes néhány szót a kádár-kori hivatalos álláspontról szólni. A téma kifejtése itt is szükségszerűen egyszerűsítésre, rövidítésre szorul.

A magyar holokausztot a kommunista hatalom-átvétel után többnyire elhallgatták, a túlélőknek emlegetni sem illett átélt szenvedéseiket, hiszen az a homogenizálni kívánt többségi társadalomtól való elkülönülést jelentett volna.¹⁰ Nem létezhetett külön zsidó ügy. A Rákosi-kor vezetése a kommunizmus és a zsidóság egymásra vonatkoztatását igyekezett minél jobban elkerülni, a társadalomban megélő, illetve tovább élő antiszemitizmus miatt.

A Kádár-korban szintén nem tettek lényegi lépéseket a probléma kibeszélésére, de az, hogy teljes elhallgatás lett volna a témával kapcsolatban, nem felel meg az igazságnak¹¹. Többek között ekkor már mintegy jelképes gesztusként engedélyezték például az Új Élet című zsidó felekezeti folyóirat kéthetenkénti megjelenését.¹² Az 1960-as évektől pedig nem akadályozták meg, hogy filmfeldolgozások, színházi darabok és könyvek jelenjenek meg a témában. Jelen korunk feldolgozottságához képest természetesen elenyésző számú volt a művészeti reprezentáció, de Karinthy Ferencet naplója szerint még ez a minimális megjelenítése a zsidószenvedésnek is zavarta. Leginkább azzal nem tudott mit kezdeni, hogyha konkrétan a zsidóüldöztetés vagy a koncentrációs táborok kerültek szóba. Erre jó példa a következő 1967-es bejegyzése. *„Este itt volt Ádám Ottó, felesége nélkül, aki ügyeletes. Jó olasz bort ittunk, éjjel 1-ig csevegtünk. Nagyon dühös Peter Weiss darabjára, a Vizsgálatra. Rossz darabnak, katasztrófának tartja, hogy bemutatták. Bántja a dolog, az, hogy így vagy amúgy, de nálunk folyton a magyarság nemzeti érzését sértik és piszkálják,*

⁹ *Standeisky Éva*: Antiszemitizmusok. Bp., 2007. 16.

¹⁰ *Szécsényi András*: Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: *Tanulmányok a holokausztról*. Szerk. Randolph L. Braham. Bp., 2017. 291. *Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban.pdf* (letöltés 2023. ápr. 10.)

¹¹ Uo. 298.

¹² *Győri Szabó Róbert*: A Rákosi kor és a kommunizmus. Bp., 1997. 296.

és ettől ő az antiszemitizmus növekedését várja, ezért ellenzi ezt az örökös zsidókérdést a színpadokon. Érdekes, ugyanazt mondja, mint Illyés. Ami Illyést a magyarság szempontjából sérti – abban ő a zsidógyűlölet lehetséges forrását látja.”¹³ Peter Weiss darabja a frankfurti Auschwitz-per (1963–1966) jegyzőkönyveinek felhasználása alapján készült (amelyen a szerző személyesen is részt vett), és az elsők között ábrázolta az egyik legvalóságosabban a koncentrációs táborokban elkövetett bűntetteket.¹⁴ A valóság ennyire nyers ábrázolásával Karinthy nem tudott szembenézni. Említettem, hogy Karinthy is foglalkozott néhány művében a vészkorszakkal, de ilyen „közel” soha nem merészkedett, a zsidóüldözést mindig „két lépés távolsággal” mutatta be. Úgy, mintha ő nem lett volna benne érintett.

A saját traumatikus élményei felidézése mellett a félelme is közrejátszott abban, hogy szerette volna, ha a téma nincs feszegetve. Attól tartott, hogy a zsidó szenvedések felidezésének hatására a magyarok újra „zsidózni” kezdenek és tulajdonképpen ezzel csak hergelik a magyar népet. Karinthy úgy látta, hogy a legjobb nem megsérteni a magyar érzékenységet, a zsidók inkább húzzák meg magukat, hiszen lehetséges, hogy ők provokálták ki, ami velük történt, és ha egyszer megtörtént, akkor máskor is megtörténhet. Karinthy hajlamos volt arra, hogy az áldozatot hibáztassa.¹⁵ A következő idézet jól példázza ezt: „Sándor Iván díjnyertes darabja, a Tiszaeszlár. Épkézláb dolognak látszik, de minek megint ez a zsidózás, örök zsidókérdés a magyar színpadokon? Ettől csak egyre antiszemitább lesz a jó magyar nép.”¹⁶ Mintha a magyar ember arról nem tehetne, hogy antiszemita, ez egy evidencia, amin változtatni nem lehet, így a legjobb módszer, hogy a zsidók meghúzzák magukat, nem még külön ország-világ előtt hangoztatják, ami velük történt.¹⁷

Alkalmazott módszertan

Karinthy Ferenc zsidósághoz való viszonyát lehet vizsgálni a szépirodalmi művei, valamint a naplója alapján. Ha az előbbieket vizsgáljuk, arról kaphatunk képet, hogy Karinthy nyilvánosságra szánt műveiben hogyan láttatta a zsidókat, hogyan mutatta meg a második világhábo-

¹³ Karinthy: Napló I. i.m. 15.

¹⁴ Író-vádló az Auschwitz perben. In: Élet és Irodalom, 1966. 3. szám, 11.

¹⁵ Fischer Eszter: Kinn a bárány, benn a farkas. Karinthy Ferenc viszonya a zsidósághoz. In: Beszélő. 2004. 105-106.

¹⁶ Karinthy: Napló I. i.m. 20.

¹⁷ Fischer: Kinn a bárány, benn a farkas. i.m. 106.

rú alatti szenvedéseiket, egyáltalán mennyire foglalkoztatta ez a probléma. A napló ezzel szemben jóval tágabb és szabadabb teret biztosított számára a zsidósággal kapcsolatos gondolatainak kifejtésére. Jelen tanulmányban csak a naplót veszem vizsgálat alá.

Kutatásom első lépéseként a teljes naplót átnéztem kifejezetten a zsidó vonatkozású részekre koncentrálni. De mivel így, ezek a részek szigorú kronológiai egymásutánosságukban nem sokat mondtak el, megnéztem, hogy valamilyen szempont alapján lehet-e külön csoportosítani őket. Kiderült, hogy tudatosan átvizsgálva a szövegeket 11 különféle csoport, megközelítés lehetséges. Ezek: külföldön tett zsidó megjegyzések, népi-urbánus problémakör, viszonyulásának különbségei közelebbi, illetve távoli ismertségben lévő zsidókhoz, zsidó voltának tagadása, zsidó testképe, együttérzés megnyilvánulása a zsidósággal kapcsolatban, az arab-izraeli háború, zsidósággal kapcsolatos viccek, zsidóság megjelenése a művészetekben (leginkább színdarabokban), saját holokausztemlékei, rendszerváltás idején a zsidókérdés.

Az összes bemutatására nincs lehetőség, ezért az alapján választottam ki négy megközelítést, hogy minél jobban kirajzolódjon az az ambivalencia, komoly lelki vívódás, amely Karinthyt szinte egész életében végigkísérte, mint egy rossz árnyék, amelytől minél jobban igyekezett megszabadulni, annál jobban fogva tartotta.

Külföldi és a hazai tapasztalatok közötti különbség

Karinthy Ferenc életében nagyon sokat utazott. Volt olyan év, hogy alig tartózkodott itthon. Több hosszabb-rövidebb ideig tartó nyaralása mellett, Amerikában töltött majdnem kétszer fél évet. De volt például (a teljesesség igénye nélkül): majdnem az összes európai országban, Japánban, Egyiptomban, Kubában, Ausztráliában, de még Brazíliában is.

Az utazások közül kettőt emelnék ki. A két amerikai előadói (1968-69, 1972), valamint tanulmányútját és az azokkal kapcsolatos bejegyzéseket. Az út során nagyon sok különböző helyen adott elő az országban, és megfigyelhető, hogy az ilyen eseményeken, illetve a tiszteletére rendezett estélyeken, egyetemi látogatásokon, baráti összejövetelen következetesen feljegyzi, hogy hány zsidó volt ott. Ezekben a bejegyzésekben a zsidók legtöbbször nagyképűek, hangosak, a vagyonukkal kérkednek, felhívják magukra a figyelmet. Ezeket a megállapításait szinte kényszeresen feljegyzi. „*Borzalmas parti a tiszteletemre. Itt van fél New York, az összes nagy zsidó.*”¹⁸ Vagy például: „*Procc unalom. A többség öreg, 60 felett, vén zsidók New Yorkból...*”¹⁹ Vagy éppen: „*A Columbia egyetemen. (...) Az egyetem fele zsidó.*”²⁰

¹⁸ Karinthy: Napló III. i.m. 310.

¹⁹ Karinthy: Napló II. Budapest. Szerk. Jovánovics Miklós. 1993. 277.

²⁰ Karinthy: Napló I. i.m. 283.

Ezzel vetném össze a magyarországi társas összejöveteleit. Egyrészt itthon igyekszik ezzel az egész témával minél kevesebbet foglalkozni, leginkább a népi-urbánus probléma kapcsán merül fel számára a „zsidókérdés”. Tehát itthon semmilyen eseményen, baráti összejövetelen nem fontos számára, hogy ott ki zsidó, ki nem, pedig rendszeresen összejár például Zelk Zoltánnal. Az egyik legjobb, legközelebbi barátja, Ádám Ottó rendező is zsidó származású volt. Itt jön ki a legjobban, hogy ha közeli barátjáról van szó, egyáltalán nem érdekli Karinthyt a származás. Az, hogy Ádám Ottó zsidó, és hogy vele mi történt a vészorszak alatt, egyetlen bejegyzésből tudhatjuk meg, amikor egyik este Ádám Ottó megosztja vele a bergen-belseni koncentrációs tábor élményeit. Ebből látható, hogy a személyes kapcsolatokat Karinthy előrébb sorolja, mint a „zsidókérdést”.

A másik meghatározó külföldi élménye az 1982-es, valamint az 1985-ös Izraelbe való utazás és az ott tapasztaltak megörökítése. A következő idézettel az ambivalenciát szeretném kiemelni. *„Hiába a zsidók, azért zsidók. Már előzőleg, egy útmenti büfében átverték. Ugyanis mindenféle pénzt elfogadnak. Egy szendvicserért 1 dollárt kértek, az 500 ciprusi mil. Véletlenül 500 drahmát adtam, ami tízszer annyit ér, a hajón váltottam át. Szó nélkül eltették, s csak később a buszon jöttem rá, hogy becsapott a pali.”*²¹ Az idézet alapján nem azt láthatjuk, hogy az egyént nem mint individuumot ítéli meg, hanem azt mondja, hogy ő azért lett átvágva turistaként, mert zsidó volt az illető. Eszébe se jut, hogy más külföldi útján is történtek vele hasonló dolgok, valamint az, hogy szinte minden országban van olyan, aki a gyanútlan turistát kihasználja.

Ugyanígyen éllel lehet értelmezni azt a könnyeden odavetett megjegyzését, amit akkor tesz, amikor Haifán az esti sétája során megfigyeli, hogy az emberek az éttermekben jókedvűen vacsoráznak, jól érzik magukat, amihez kissé pökhendien azt fűzi hozzá, hogy *„győzedelmes zsidó élet.”*²² Szinte azt sugallja, hogy ezen a teljesen hétköznapi kellemes estén, amikor valószínűleg a világ nagyon sok országában hasonló folyik, akkor itt nem egyszerűen arról van szó, hogy ők jól érzik magukat, hanem arról, hogy a zsidók mutogatják, hogy lám nekünk ez is sikerült, van saját államunk, csak azért csináljuk, hogy az orrotok alá dörgöljük.

²¹ Karinthy: Napló. III. i.m.199.

²² Uo. 269.

Népi-urbánus problematika Karinthy Ferenc értelmezése szerint

Már említettem a népi-urbánus problémakört, amellyel Karinthy a hazai magyar-zsidó ellentétet szokta azonosítani. Itt köszön legjobban vissza az, hogy Karinthy a saját zsidóságát milyen mélyen eltemeti magában. A népi-urbánus ellentét hosszú időre visszanyúló problémájába nem szeretnék belemenni, célom most csak Karinthy nézőpontjának ismertetése.

Karinthy a naplójában többször észreveszi a népi-urbánus megosztottságot, de szinte mindig leegyszerűsíti az egészet arra, hogy a népiek „antiszemiták”, az urbánusok pedig „zsidók”.

Ez az idézet is ezt mutatja. *„Milyen furcsa, hogy az irodalomban engem a zsidók nem vállalnak, talán csak Zelk írt rólam ismételten szépen, vagy Devecseri. S ami jó szót kaptam írótól, azt Illyéstől, Németh Lászlótól, Illés Banditól, Verestől, Tamásitól, Csurkától. Mi ennek az oka? Itt szégyellnek, amott meg rajtam bizonyítják a tárgyiasságot.”*²³ Karinthy úgy érezte, hogy az irodalmi körökben mindenki számon tartotta, ki zsidó és ki nem. A tárgyiasság alatt pedig azt érthette, hogy a népiek vele akarták bizonyítani, hogyha őt maguk közé tartozónak tartják, akkor nem lehetnek antiszemiták.

De van még hasonló bejegyzése: *„Meghalt Németh László. Mintha egy országrész szakadt volna le vele. Nekem nagyon jó emberem, merem mondani, atyai barátom volt. Ennek szóban és írásban is ismételten tanújelét adta. Százszor inkább, mint a „fajtámbeli vérem” írók.”*²⁴ Ez a bejegyzés azért érdekes, mert Németh Lászlót például a *Kisebbségben* című tanulmánya és néhány nyilatkozata alapján antiszemitának lehetett tartani. Karinthy mégis az egyik legfontosabb szellemi vezetőjének, igazán jó barátjának tartotta. Látványos közeledése a népi írók felé szintén a magyarságtudatának hangsúlyozása szempontjából lényeges. Külön megrendítő a „fajtámbeli vérem” kifejezés. Karinthy itt egyértelműen zsidó voltára utal, amelyet magával kapcsolatban soha nem írt le. A naplóban egyszer sem található olyan bejegyzés, ahol egyértelműen leírná, hogy zsidó.

Arab-izraeli háború (1967. június 5-10.)

Míg a népi-urbánus problémakör vissza-visszatér éveken keresztül egy-egy elszórt bejegyzésében, addig az arab-izraeli háború egy meghatározott időre koncentrálnak. Ebben az 5-6 napban Karinthyt csak a közel-keleti háború érdekelte. Alapvetően is jellemző volt rá, hogy a legtöbb világpolitikai, közéleti vagy jelentős eseményre odafigyelt, de ez a háború különösen érdekelte.

²³ Karinthy: Napló II. i.m. 141.

²⁴ Karinthy: Napló II. i.m. 80.

Röviden a történekekről. A hatnapos háborúként is emlegetett konfliktus, ami 1967. június 5. és 10. között zajlott, Egyiptom, Szíria, Jordánia és Irak részvételével Izrael ellen. Ez már a hidegháború időszakára volt, az arabokat a szovjetek támogatták, Izraelt pedig Amerika.²⁵ Ez egyébként a harmadik háborújuk volt egymással, de tanulmányom szempontjából nem is a kiváltó okok a lényegesek, vagy maga a háború, hanem sokkal inkább a magyar politikai álláspont ezzel kapcsolatban, illetve hogy ehhez képest mi volt Karinthy véleménye.

A következő két idézetből nagyon jól kirajzolódik Karinthy zsidósághoz való viszonya. Az a fajta ambivalencia, amelyre már eddig is szerettem volna rávilágítani. *„Hogy irigylem az osztrákokat, akik teljes semlegességüket nyilvánították ki. Sőt, Románia is, lényegében. Megint mi vagyunk a főnyalók, a túlnyalók. No persze, ha itt valaki ugrálni kezdene, mármint a fejesek közül, hogy önálló magyar külpolitika meg ilyesmi, hát az oroszok könnyen elhallgattatnák. De kinek jut ott eszébe, hogy kinyissa a száját? Vagy mást mondok: hogy befogja legalább, amikor mondják, hogy kiabáljon.”*²⁶ Karinthy már a háború elején állást foglalt. Egyértelmű volt számára, hogy zsigerileg a zsidók oldalán áll az arabokkal szemben. Tehát az a Karinthy, aki magát nem tartja zsidónak, aki mindig elfedi zsidóságát, amikor jön egy ilyen konfliktus, ahol a zsidókat bántják, önkéntelenül is előjön belőle az együttérzés és a féltés.

*„Külön tanulmány a pesti zsidó újságírók, akiknek ugyan mindnek van rokona Tel-Avivban, de most olyan kéjjel gyalázzák Izraelt és a zsidókat, mint az őseredeti nyilasok. Ja persze, ha lehet, a párt mögé bújva! Ilyenkor én is antiszemita leszek, de nem az izraeli „mesterkedésektől”, hanem ezektől a pesti firkászoktól, akik mindig túlnyalnak.”*²⁷ Ebből az idézetből pedig a zsidókkal szembeni ellenérzése mutatkozik meg. Elítéli azokat a zsidókat, akik szerinte az arabokat, vagyis pontosabban a magyar, azaz a szovjet álláspontot képviselik. Igazságtalan a zsidó származású újságírókkal szemben, hiszen az újságírás egy kiszolgáltatott szakma, főleg egy diktatúrában, ahol a hatalom álláspontját kell képviselni. Még ha ezek az újságírók nem is értettek egyet az általuk leírtakkal, mégis meg kellett tenniük. Továbbá Karinthy sem állt ki kivont karddal az utcára, hogy felvállalja, milyen nyilatkozással kellene esetlegesen támogatni Izraelt, mindössze a naplójában légedetlenkedik.

²⁵ Szabó Regina: A palesztin–izraeli konfliktus története és a béke lehetősége a Szentföldön. In: Nemzetbiztonsági Szemle, 7. évfolyam, 2019. 1. szám <http://real.mtak.hu/123694/1/1480-Cikk%20sz%C3%B6vege-5602-1-10-20200505.pdf> (letöltés 2023. ápr. 10.)

²⁶ Karinthy, Napló I. i.m. 56.

²⁷ Uo. 52.

Zsidókérdés a rendszerváltás időszakában

Karinthy a rendszerváltás idején kevés időt tartózkodott itthon. 1989-ben és 1990-ben is négy-öt hónapot töltött Olaszországban, leginkább Rómában. Ezzel mintegy szimbolikusan is kifejezte, hogy mit gondol az országban zajló változásokról. Az addigi biztos világa a szeme előtt esett szét, nem tudta biztosan, hogyan reagáljon ezekre a változásokra, legegyszerűbbnek tűnt távol maradni mindentől. A rendszerváltás körüli gondolatai, a pártokhoz való hozzáállása egy külön tanulmány témája lehetne, itt csak a zsidó vonatkozású részekre fókuszálok. Ebből is a Csurka István-féle nyilatkozatokra térnek ki, amelyeket nehezen tolerált, és egyértelműen érezte bennük a zsidóellenességet.

Csurka István jelentős szerepet vállalt a rendszerváltó körüli ellenzéki-ségben. Sajnálatos módon nála a rendszerkritika összemosódott a kezdetben rejtettebb, majd később teljesen nyílt antiszemitizmussal. Már 1987-ben, a lakiteleki találkozás másnapján, szeptember 28-án megjelent a New York Timesban egy cikk, amelyben nacionalizmussal és antiszemitizmussal vádolták meg az összejövetelt.²⁸ Ez később fokozódott, Csurka megalapította a Magyar Fórumot, amely szabad teret biztosított gondolatai kifejtésére.²⁹

„Aggaszt a politikai helyzét is. A szocializmus úgyszólván minde-nütt összedőlt. S ki tudja mi jön? Pl. Csehszlovákiában vannak demokra-tikus hagyományok, ott elég jól csinálják. Románia: teljes balkáni káosz. Nálunk nincs hagyománya a demokráciának. Nálunk a jobboldaliság-nak, a nacionalizmusnak, antiszemitizmusnak vannak hagyományai – már föllelhetők is a jelei. Az utcákon a falak, plakátok vastag feketével telimázolva horogkeresztekkel, Dávid-csillagokkal. Ilyesmi van Fran-ciaországban is, de vannak óriási ellentünetések. Nálunk? Seholy senki. Csurka Pista szidhatja a zsidókat, nemigen ellenzi senki.”³⁰ Ezt 1990-ben írta, távol az országtól, Rómában. Ekkor még nem jelent meg Csur-kának az a dolgozata³¹, amelyet sokan bíráltak a jelentős antiszemita kijelentésekért, ahol zsidóellenessége kétségtelen. De már 1990 előtt is lehetett érezni merre megy – ha Csurkán múlna, merre mehetne – a közbeszéd ezzel kapcsolatban. Annyira legalábbis biztosan, hogy Karinthy még úgyis felfigyelt erre, hogy alig-alig tartózkodott itthon. Az szinte természetes, hogy egy átmenet során, amikor az országban

²⁸ Zárug Péter Farkas: Csurka István 25 éve megírta (II. rész), 2017. In: Demokrata: <https://demokrata.hu/velemeney/csurka-istvan-25-eve-megirta-ii-resz-98378/> (letöltés 2023. ápr. 10.)

²⁹ Monori Áron: Egy antiszemita lap és egykori szellemi előfutára. 2002. https://www.mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavasz/04_egy_antiszemita (letöltés 2023. ápr. 10.)

³⁰ Karinthy: Napló III. i.m. 452.

³¹ Csurka István: Néhány gondolat a rendszerváltozás első két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. Bp., 1992.

nagyon sok minden történik egyszerre, ellenőrizhetetlenné válik a nyilvánosság, éppen próbálják megteremteni a demokrácia alapjait, a szélsőséges hangok is megjelennek. De az, hogy ez meddig mehet el, a társadalomról is ad egy képet. 1990 végén már külföldön is írtak Csurka antiszemitizmusáról. *„Azt is írja a Spiegel, hogy Csurka Pista elvakult antiszemita, s a kormány elleni tüntetőket ellenforradalmároknak nevezi (85% támogatta ezeket az ellenforradalmárokat!) Meg hogy ő antiszemita, ezt is kikéri magának, pört fog indítani a Spiegel és az azt idéző magyar lapok ellen. Ilyesmit csak a piszkos, aljas, elvetemült, büdös zsidók terjesztenek róla – nem írja, de gondolhatja. Pesten is, a Spiegelnél is.”*³² Karinthy már nem élte meg, de tudjuk, hogy Csurka nem állt itt meg. A két író éveken keresztül viszonylagos barátsága ebben az időben valószínűleg elhidegült, de a naplóban ez már nem kapott teret, Karinthy egyéb magánéleti problémái kiszorítottak minden mást.

Zárszó

Összegzőként azt lehet elmondani, hogy Karinthy zsidó szemlélete sokkal inkább a saját személyiségének megértéséhez ad kulcsot, mintsem egy általános Kádár-kori zsidókép felvázolásához segítene hozzá. A maga tragédiájának feldolgozatlansága, a trauma mélységének kibeszéletlensége volt zsidóproblémájának elsődleges forrása. Az azonban jól látható, hogyha valamilyen kényes témának nincs tere kibontakozni, milyen mélyen tud az egyéni sorsokra hatással lenni. Fischer Eszter szerint Karinthy zsidóproblémájának megértése azért is lehet fontos, mert története modellértékű és általános tanulságokkal szolgál. A háború után nem Karinthy volt az egyetlen, aki szabadulni akart zsidóságától, amelyet óriási, többezeréves tehernek látott. *„Nem Karinthy Ferenc volt az egyetlen zsidó túlélő, akit minden „zsidós” vonás, „zsidós” jellegzetesség félelemmel és szégyennel töltött el, aki arra hajlott, hogy az üldözötteket magukat is felelőssé tegye rettenetes sorsukért, és akinek további életét súlyosan mérgezte a rettegés és az igyekezet, hogy elnyerje környezeté bocsánatát mindazért, amit ellene elkövettek.”*³³

³² Karinthy: Napló III. i.m. 456.

³³ Fischer: Kinn a bárány, benn a farkas. i.m. 112.

MAR CZALI HENRIK ÉS A VATIKÁNI KUTATÁSOK

HENRIK MAR CZALI AND HIS VATICAN RESEARCH

Bárány Zsófia

Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, Országos Széchényi
Könyvtár

ÖSSZEFOGLALÁS

A Magyar Tudományos Akadémia egykori főtitkárának, Fraknói (Frankl) Vilmosnak köszönhetően az 1890-es évekre intézményesültek a vatikáni magyar kutatások. Marczali Henrik legrégebbi tanítványai közül is voltak, akik bekapcsolódtak a rendszeres munkálatokba, sőt vállaltak kiemelt szerepet a Római Magyar Történeti Intézet működésében. Marczali szintén kutatott az Örök Városban, illetve jó, bizalmas kapcsolatban állt Fraknóival, valamint baráti kapcsolatot ápolt a római kutatásokat támogató, tudós kalocsai érsekkel, Haynald Lajossal is. A Vatikáni Magyar Okirattár 1884 és 1891 között napvilágot látott kötetei a 19. század végi hazai katolicizmus kiemelkedő szellemi teljesítményei voltak, amelyeket a hazai világi tudományos fórumok is elismerő figyelemmel kísértek. Feltehetőleg mindez szerepet játszhatott abban, hogy 1890-ben Marczali tanulmányt írt a pápaság és Magyarország modernkori érintkezésének témakörében. Ehhez az írásához azonban elsősorban nem levéltári források, hanem egy 50 évvel korábban, javarészt a pápai államban íródott, magyar püspöki napló szolgált alapul, amelyet az elhunyt főpap egykori titkárától kapott meg a történész.

ABSTRACT

Thanks to the former Secretary General of the Hungarian Academy of Sciences, Vilmos Fraknói (Frankl), Hungarian research in the Vatican was formalised in the 1890s. Some of Henrik Marczali's most long-standing students were also involved in the regular work and even took a prominent role in the operation of the Hungarian Historical Institute of Rome. Marczali also did some research in the Eternal City, and had a strong, intimate relationship with Fraknói, as well as a good friendship with the scholar Archbishop of Kalocsa, Lajos Haynald, who supported research in Rome. The volumes of the Vatican Documentary Archives of Hungary, published between 1884 and 1891, were outstanding intellectual achievements of the late 19th century Hungarian Catholicism, which were also followed with appreciation by the secular academic forums in Hungary. Presumably, this may have played a role in Marczali's 1890 study of the interactions between the papacy and Hungary in the modern era. However, the basis for his writing was not primarily archival sources, but a Hungarian bishop's diary written 50 years earlier, mostly in the papal state, which the historian received from the former secretary of the deceased archpriest.

Kulcsszavak: Marczali Henrik, vatikáni kutatások, főpapi támogatók, vegyes házasság, Apostoli Szentszék

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2023.2.10

Keywords: Henrik Marczali, Vatican research, high priest patronage, mixed marriage, Apostolic See

A vatikáni könyvtár és levéltár magyar vonatkozású anyagai felé már a barokk kor jezsuita történetírói is kiemelt figyelemmel fordultak.¹ A vatikáni magyar kutatások jelentős mértékben azonban a 19. században, a pozitívizmusnak köszönhetően élénkültek meg a hazai történelemtudományban. Az általános kutatás előtt 1881-ben megnyílt vatikáni levéltár magyar vonatkozású forrásainak rendszeres feltárása és közreadása érdekében a zsidó származású Fraknoi Vilmos² már a megnyitást követő hónapokban megkezdte a tárgyalásokat Rómában.³

A tudós pap eleinte főleg pap-történészek közreműködésével képzelte el a munkát. Kezdeményezése azonban az 1890-es évekre intézményesült, amelynek köszönhetően a római magyar kutatók köre kiszélesedett. Így Marczali legrégebbi tanítványai közül is voltak, akik bekapcsolódtak a rendszeres vatikáni munkálatokba, sőt vállaltak kiemelt szerepet a Római Magyar Történeti Intézet működésében.: „Volt tanárképzőintézet, melyben világtörténetet tanítottam; később Salamon átadta nekem a hazai történet tanítását is.”⁴ A leckéket az

¹ *Tusor Péter: Magyar történeti kutatások a Vatikánban.* (Collectanea Vaticana Hungariae I/1ecp.) Bp.–Róma 2004. XV–XIX. (A kötet új, bővített kiadása: Tusor Péter: Monumenta és Collectanea. Magyar történeti kutatások a Vatikánban (1881–2021). (Collectanea Vaticana Hungariae I/20) Bp.–Róma. 2022.)

² Fraknoi (1874-ig Frankl) Vilmos (1843–1924) édesapja, Frankl Sándor uradalmi orvos, konvertita katolikus volt, míg édesanyja, Gerstl Johanna feltehetőleg élete végéig megmaradt a zsidó vallásban. Vö. *Martonvölgyi László: Fraknoi Vilmos.* In: Híres nyitraiak. Szerk. Faith Fülöp. Nyitra. 1939. 7. Az 1865-ben pappá szentelt, MTA tag Fraknoi 1875 és 1879 között a Nemzeti Múzeum könyvtárőre volt. 1879-ben az akadémia főtitkára, 1889-ben a másodelnöke lett. 1897 és 1915 között a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője volt. Elsősorban a 15–16. századi magyar történelemmel foglalkozott. Vö. [Viczián János]: Fraknoi Vilmos. In: Magyar katolikus lexikon I–XVII. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Bp., 1997. III. 790–791.

³ *Tusor P.: Magyar történeti i. m. XX–XXI.*

⁴ A tanárképezdét 1870-ben alapították. Az 1887/88-as tanévben kezdte meg működését a „történelmi szeminárium”, amelynek az Egyetemi Könyvtárban jelöltek ki helyiségeket. Első igazgatója Salamon Ferenc lett. Marczali 1887. január 14-től vezető tanár volt. 1878 és 1895 között oktattott a tanárképezdében, majd 1895 és 1924 között a magyar történeti tanszék tanára lett. 1911 és 1924 között a „történelmi szeminárium” vezetését is ellátta. Vö. *Borsodi Csaba: A kiegyezéstől a fordulatig. A történelemoktatás szervezetének változásai a Budapesti Tudományegyetemen, 1867–1950.* (A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemtől az Eötvös Loránd Tudományegyetemig)

egyetemi könyvtárban tartottuk Szilágyi Sándor⁵ direktor előzékenységéből. Természetes, hogy ott kútfőkkel és kritikai módszerrel bibelődünk. Legrégibb tanítványaim közt voltak Kuzsinszky Bálint, Petz Gedeon⁶ és Áldásy Antal.⁷

A történetíró, heraldikus Áldásy Antal saját kutatásai mellett kapcsolódott be a tervszerű gyűjtésbe, illetve a *Monumenta Vaticana* munkálataiba is. Feltehetőleg a saját tanulmányi tapasztalatára is építő nézete szerint egy ilyen történeti intézetnek a „legideálisabb feladatának kellene lenni az ifjú történetírók és kutatók kiképzésének betetőzése egy oly helyen, hol minden lépten-nyomon a történelmi tradíciók egész sorozatára bukkanunk.” Erre a feladatra viszont nem egy hivatalnokra, sem egy tisztán tudósra, hanem egy olyan személyre volt szerinte szükség, aki az „ifjabb gárdát szóval és tanáccsal támogatni kész, aki nem csak velök és általok, hanem bizonyos mértékben nekik és értök is dolgozik.”⁸ A régész, ókortörténész, muzeológus Kuzsinszky Bálint pedig az 1910-es években kapott szerepet az intézet életében.⁹

Már a római intézet felállításának első éveiben maga Marczali Henrik is kutatott a vatikáni levéltárban,¹⁰ illetve élvezte a római időtöltést.: „Rómában dolgoztam a vatikáni levéltárban, Fraknoi, ki akkor alapította a magyar intézetet, igen szíves volt hozzánk, mindenféle elvitt, sőt ott voltunk a Sixtinában is, hol XIII. Leó celebrált huszonnegyzet kardinális jelenlétében. Eljött Léderer Béla¹¹ is, kit igazi extá-

In: *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből.* Szerk. Manhercz Orsolya. Bp., 2014. 268–269., 271.; Magyar Királyi Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziuma, 1920–1921. Bp., 1921. 3.

⁵ Szilágyi Sándort 1878-ban nevezték ki az Egyetemi Könyvtár élére. Lásd Szilágyi Sándor. In: *Magyar életrajzi lexikon I-II.* Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. II. 778.

⁶ A filológus, egyetemi tanár, MTA tag Petz Gedeon 1931–1932-ben az egyetem rektora, 1906 és 1934 között a tanárképző intézet igazgatója volt. Lásd *Petz Gedeon.* In: Uo. 412.

⁷ *Marczali Henrik: Emlékeim* [Bp.] 2000. 115.

⁸ *Tusor P.: Magyar történeti i. m. XXIII–XLIV.*

⁹ 1914-ben az Intézet munkatervének kidolgozása során a régészet és művészettörténet kapcsán a műemlékvédelem kiemelkedő alakja, Forster Gyula és Kuzsinszky kapott felkérést. *Tusor P.: Magyar történeti i. m. LII.*

¹⁰ Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a Vatikánban pontosan milyen anyagokat nézett át a történész, hasonlóan a bécsi kutatásaihoz. Utóbbiról lásd *Fazekas István: Marczali Henrik és a bécsi levéltárak.* In: *Előadások Marczali Henrik születésének 150. évfordulója alkalmából.* Tudományos konferencia Marcaliban, 2006. április 3–4. Szerk. Karancz Gábor. Marcali. 2006. 49–57.

¹¹ Lederer Béla (1860–1903) államtudományi doktori oklevele megszerzése után három évig Párizsban tanult. Kiadta két kötetben gróf Andrássy Gyula beszé-

zisba hozott a Forum Romanum. Egyáltalában lehető legvígabban voltunk. Legjobban annak örültem, hogy Mommsennel¹² beszélhettem. Azt hiszem, meg bírtam emészteni Páris, Londont, Berlint, de Róma négy nagy kultúrájával agyonnyomott.”¹³

Fraknoi és Marczali jó, bizalmas kapcsolatban álltak. Marczali „ernyedetlenül dolgozó”, „igazi tudós természetnek”¹⁴ látta a Nemzeti Múzeum egykori könyvtárőrét. Állítása szerint kapcsolatukra kifejezetten jótékony hatással bírt az egyházi vagyon történetének megírására érkezett felkérés egykori visszautasítása.¹⁵

Marczalit ugyanis 1878-ban azzal a kéréssel kereste meg Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost a Mérsékelt Ellenzéktől, hogy a szekularizációt is magában foglaló programjukhoz mutassa be az egyházi birtok állami eredetét. Noha szimpatizált a vállalkozással, illetve a felkérők személyével, továbbá nem rokonszenvezett a miniszterelnöki székben ülő Tisza Kálmánnal, mégis nemet mondott. Osztotta Széchenyi István véleményét, aki úgy vélte, „zsidó ne foglalkozzék az egyházi vagyon kérdésével”.¹⁶

Nem Fraknoi volt azonban az egyetlen papi párfogója a történésznek. Mellette Haynald Lajos kalocsai érsekkel különösen is szívélyes, baráti viszonyt ápolt, aki többek között a diplomáciai kérdések tisztázásával jelentős mértékben járult hozzá Fraknoi római vállalkozásának sikeréhez. A bíboros-érseket Marczali széles látókörű tudósak, világfinak, szellemes beszélgetőpartnernek, valamint a katolikus egyház briliáns képviselőjének tartotta,¹⁷ noha 1884-ben éppen az ő vezetésével buktatta meg a keresztények és zsidók közti házasság

deit. Lőrincz Béla néven lefordította Paul Janet háromkötetes *A politikai tudomány története* c. munkáját. Sokat utazott, idővel leginkább Olaszországba, ahol először egykori nevelője, Marczali kíséretében járt. Lásd *S[eltmann] R[ezső]*: Lederer Béla. In: Magyar zsidó lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp., 1929. 525.; *R[iedl] F[rigyess]*: Lederer Béla. Budapesti Szemle 328. (1904) 128–129.

¹² Christian Matthias Theodor Mommsen – a 19. század második felének egyik legnagyobb történésze, aki megkapta az irodalmi Nobel-díjat is – nagy latin epigráfiai szövegkiadása miatt 1857-ben egyébként járt Magyarországon, illetve 1866-ban ismét Pestre látogatott. *Szilágyi Márton*: Theodor Mommsen és Eötvös József ismeretsége. Aetas 3. (2005) 124.

¹³ *Marczali H.*: Emlékeim i. m. 211.

¹⁴ *Uő.* 259.

¹⁵ *Uő.* 113.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ *Marczali H.*: Emlékeim i. m. 141–143. Figyelemre méltó, hogy Mommsen is hasonlóan vélekedett Haynaldról. Nyelveket beszélő, szeretetre méltó, botanikához értő embernek, az egyházfő igazi példájának látta őt. *Szilágyi M.*: Theodor Mommsen i. m. 131–132.

javaslatát a főrendiház.¹⁸ „Győzelméhez pedig nemcsak a katolikusok gratuláltak, hanem époly melegen az orthodox zsidók is. Ezen éppen nem csudálkoztam. Hiszen minden ultramontán [szélsőséges klerikális] egyforma. Első náluk a hit, csak azután következik a haza.”¹⁹ – vélekedett a polgári házasság elvetéséről a történész. Egyúttal azonban Haynald volt az, aki a terjedő antiszemitizmust látva 1885-ben újévi körlevelében a következőképpen fogalmazott: „méltánvonja magára [t.i. az antiszemitizmus] minden értelmes pap kárhoztatását [...]. Serényen és vallásosan kerülendő tehát minden, a zsidóság ellen irányuló mozgalom, az úgynevezett elméleti antiszemitizmussal együtt, melyről sosem látható előre, hogy minő formát fog magára öltetni? Az egyet tudjuk, hogy az ilyen mozgalom honnan ered és kezdetben milyen lesz, de azt, hogy meddig megy, hová jut el és a népzündüléseiben és az emberi szenvedélyek izgalmai által mily alakot ölt magára, azt megjósolni senkinek sem áll tehetségében.”²⁰

A téma sajtóvitát kavart, árulónak, illetve zsidónak mondták Haynaldot, továbbá maguk a zsidók is bizalmatlanul álltak hozzá, a váratlan védelem indítékait és hiányosságait keresték.²¹

Noha mások is szerepet vállaltak, de Fraknoi és Haynald voltak azok, akik a legbuzgóbban igyekeztek rávenni Marczalit az áttérésre, elsősorban az egyetemi katedra mielőbbi elérése érdekében.²² Sokatmondó kapcsolatukról, illetve a történész humoráról szól az alábbi jelenet: „Főpapi pártfogóim nem szűntek meg lelkem megnyerésén buzgólkodni, lucrari animas [lelket nyerni]. Egy ilyen alkalommal a bíborosnak felszólítására megmondtam feltételeimet. Csak két eset van olyan, mely kitérésre bírhat. Az első, ha ő Eminenciája ő Szentségénél kieszközli, hogy holtomig a Vatikán levéltárában kutathatok. Ezt Haynald nem ígérhette, mert, ha a mostani pápa ebbe bele is egyezik,

¹⁸ 1883 decemberében került sor a keresztények és a zsidók közti házasság tárgyalására. Mivel a főpapság a polgári házasság burkolt bevezetését látta benne, nagy volt az előkészület. Szavazatuk fontosságát hangsúlyozva Haynald is meghívta suffraganeusait. A főpapok általában keresztényellenesnek, népel lenesnek vélték a törvényjavaslatot, amelyet keresztülvinni csak erőszakkal lehetne. Haynald beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy az a vallási közömbösség, amelyet a törvény okozna, senkinek sem lehet érdeke. December 11-én, a vitát követően a főrendiház leszavazta a kormány javaslatát. Noha a képviselőháztól visszakerült a törvényjavaslat, a kormány kénytelen volt azt elejteni, miután 1884. január 12-én a főrendiház név szerinti szavazáson ismét elvetette. *Lakatos Andor*: Haynald Lajos közéleti és politikai tevékenysége. Magyar egyháztörténeti vázlatok 3–4. (1995) 132.

¹⁹ *Marczali H.*: Emlékeim i. m. 142.

²⁰ *Lakatos A.*: Haynald Lajos i. m. 133.

²¹ Uo.

²² *Marczali H.*: Emlékeim i. m. 121.

a következő megmásíthatja. A másik: ha keresztény lányba szeretek és mivel vegyes házasság nincs, el is veszem. Csak ez az eshetőség maradt tehát fenn. Erre ki is szemeltek egy szép, előkelő, de zsidó származású hölgyet. Klinger papa²³, a teológiai fakultás dékánja volt a közbenjáró. Először az Erzsébet téren találkoztunk, aztán még operába is elvitt a tudós teológus. De a házasságokat a mennyben kötik és a lehető menasszony bizonyára elegánsabb partira számított.”²⁴

Tréfának²⁵ szánta kijelentését, mégis jól látszik abból, hogy Marczali nagyra becsülte a vatikáni gyűjteményt. Különösen igaz ez annak ismeretében, hogy Fraknoi évekkel később, 1887-ben azon aggodalmát fejezte ki vállalkozása kapcsán, miszerint „a magyar kath[olikus] papság kellő készületséggel bíró ifjabb tagjainak sorában eddig még nem találkozott, ki a munkálatokban való részvétel céljából hosszabb időre az Örök Városban tartózkodni hajlandónak nyilatkozott volna.”²⁶

Valójában a Vatikáni Magyar Okirattár 1884 és 1891 között napvilágot látott kötetei a 19. század végi hazai katolicizmus kiemelkedő szellemi teljesítményei voltak, amelyeket a hazai világi tudományos fórumok is elismerő figyelemmel kísértek.²⁷ Elképzelhető, ez is szerepet játszhatott abban, hogy 1890-ben Marczali tanulmányt írt a pápaság és Magyarország modern kori érintkezésének témakörében.²⁸ Ehhez az írásához azonban elsősorban nem levéltári források, hanem egy 50 évvel korábban, javarészt a pápai államban íródott, magyar

²³ Klinger István (1831–1908), a Pázmáneum egykori növendéke, 1870 és 1905 között volt a pesti egyetem tanára. 1878/79-ben, 1882/83-ban és 1893/94-ben a hittudományi kar dékánja, 1888/89-ben az egyetem rektora. [Viczián János]: Klinger István. In: Magyar katolikus lexikon I–XVII. Főszerk. Diós István, szerk. Viczián János. Bp., 2002. VII. 30.

²⁴ *Marczali H.*: Emlékeim i. m. 116.

²⁵ Noha Fraknoi-val ellentétben, Haynald Lajos (1816–1891) és Marczali Henrik (1856–1940) között már jelentős volt a korkülönbség, kapcsolatukat jól fémjelzi egy másik baráti pillanat is. „Egy szép májusi délután a parkban ültünk. Vége volt a munkának, a kertészkedők megállottak a bíborosnál, kezét csókolgattak: lányok, menyecskék. Mosolyogtam, ő eminenciája észrevette. «Tolero hoc, quia foveo sensum religiosum.» «Et alios sensus non foveo?» [Eltűröm ezt, mert melengem a vallásos érület. És más érületeket nem melengem?] – kérdeztem szendén.” *Marczali H.*: Emlékeim i. m. 142.

²⁶ Monumenta Vaticana (Beszámoló a Vatikáni Magyar Okirattár-Bizottság 1887. jan. 27-ei üléséről). Századok 21 (1887) 179–181. idézi *Tusor P.*: Magyar történeti i. m. XXX.

²⁷ *Uő.* XXVII.

²⁸ *Marczali Henrik*: Lonovics küldetése Rómába. Adalék a vegyes házasságok történetéhez. Budapesti Szemle 166. (1890) 1–26.

püspöki napló szolgált alapul,²⁹ amelyet az elhunyt főpap egykori titkárától kapott meg a történész.: „[...] később Hopf János³⁰ kanonok, Lonovics barátja, szíves volt elküldeni nekem az érsek római útjának naplóját. Igen becses munka s különösen az akkor folyó egyházpolitikai viták miatt sokszorosan érdekes. Kiadtam a Budapesti Szemlében, Gyulai³¹ nagy öröme, [...]”

Figyelemre méltó, hogy amíg az egyházi vagyon történetére irányuló felkérést annak politikai mivolta okán nem vállalta Marczali, a vegyes házasságok témakörét éppen az egyházpolitikai viták miatt „sokszorosan érdekesnek” találta, és be is mutatta. Szintén elgondolkodtató, hogy a vatikáni kutatások fellendülésének időszakában a hozzávetőleg 70 éves kalocsai kanonok Marczalinak adta át tudományos feldolgozásra szeretett előljárója egykori római naplóját.

A napló annak a kiküldetésnek a javarészt a pápai államban készült dokumentációja, amikor az 1839–40. évi országgyűlést követően Metternich államkancellár felkérte a csanádi püspököt, Lonovics Józsefet, hogy folytasson tárgyalásokat XVI. Gergely pápával a vegyes házasságok ügyében. A kiváló szónokként ismert főpap ideális jelölt volt a feladatra, hiszen nem csupán az államkancellár és a kormányzati körök bizalmát, de a reformellenzék elismerését is élvezte. Lonovics tárgyalásainak eredményeként XVI. Gergely 1841. április 30-án kelt *Quas vestro* brevéjében engedélyezte Magyarországon a passzív asszisztencia, azaz az egyszerű tudomásulvétel alkalmazását. Luigi Lambruschini bíboros-államtitkár instrukciója pedig rögzítette, hogy ha egy vegyes házasság megkötése a protestáns lelkész előtt történik, akkor a házasságkötés, noha a katolikus egyházjog szerint tilos, de érvényes. Mindez Róma szempontjából nagyon komoly egyházjogi engedménynek számított, amit elsősorban a magyarországi viszonyok bonyolultsága, a különböző felekezetek egymás mellett élése indo-

²⁹ Marczali szerette volna, ha a naplót és a hozzá csatolt okiratokat, levelezéseket teljes terjedelemben sajtó alá rendezi és kiadja Hopf. A kötet, jóllehet nem a kanonok közreműködésével, néhány évtizeddel később azonban valóban elkészült. Lásd *Várady L. Árpád*: Lonovics József római küldetése. Függelék: Lonovics római naplója. Bp., 1924.

³⁰ Hopf János (1817–1902) az Augustineumban doktorált. Lonovics József csanádi püspök szertartója és titkára volt. 1866-ban Lonovics érsek magával vitte Kalocsára, ahol érseki könyvtárnok lett. 1867-től kanonok. *T[akács] E[mma]*: Hopf János. In: Magyar katolikus lexikon V. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Bp., 2000. 240.; Falk Miksa szerint Széchenyi fiaként szerette Hopfot. Lásd *Falk Miksa*: Széchenyi István gróf és kora. Pest, 1868. 326.

³¹ Gyulai Pál 1873-tól volt a Budapesti Szemle szerkesztője. Lásd Gyulai Pál. In: Magyar életrajzi lexikon I–II. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. I. 649.

kolt.³² Az Apostoli Szentzsékkal folytatott tárgyalások eredményeit az 1843–1844. évi III. törvény foglalta magában, amely a gyermekek vallásáról nem, a házasságkötés formájáról viszont – a Lambruschini-instrukciónak megfelelően – rendelkezett, és törvényesnek jelentette ki a protestáns lelkipásztor előtt kötött frigyeket.³³

Dacára az 1841. évi római engedményeknek, továbbá az áprilisi törvények részeként megalkotott 1848. évi XX. törvénycikknek, mely a bevett vallásfelekezetekre nézve tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot állapított meg megszüntetve ezzel a katolicizmus államvallás-jellegét, az 1870-es és 1880-as években továbbra sem csitultak a kedélyek a vegyes házasságok körül. Az 1868. évi LIII. törvénycikk 11. §-a kimondta ugyan, hogy a vegyes házasságok bármelyik fél papja előtt megkötethetők. A 12. §. azonban a gyermekekről úgy rendelkezett, hogy a fiúk az apa, a lányok az anya vallását kövessék. A törvényhozók ettől a szabálytól, azaz a *nem nemet követ* elvétől azt remélték, hogy így végre nyugvópontra kerülhet a kérdés. Nem így lett. Sőt, az ún. elkeresztelések ügye egy nagyobb téma átgondolásába illeszkedett bele, nevezetesen a házasságjog szabályozásába, amely mellett további, hasonlóan jelentős tárgykörök voltak jelen az egyházpolitikában úgy, mint a zsidó vallás recepciója vagy a vallás egyenlőséget célzó programok.

Nagy valószínűséggel a közéleti állapotoknak is betudható, hogy a vitákat kedvelő Gyulai Pál nagy örömmel vette Marczali írását: „E küzdelemnek, melynek utolsó hullámcsapásai mai napig észlelhetők”³⁴ – utalt a zajló vitákra írása elején maga a szerző is. Marczali évekkel később is hasonlóképpen gondolkodott a vallásügyi kérdésekről: „A közjogi kérdéseken kívül a felekezetiek keltik fel nálunk leginkább a szenvedélyt. Történetünk szomorú tanúságainak ez a mai napig kiható eredménye.”³⁵

A Lonovics-tanulmányban jelentős szerepet kapott a politikai-diplomáciai színtér. A téma komplexitásának megfelelően a szerző azonban olyan elemeket is említett vagy ismertetett röviden, mint az *érzelmek szerepe* (elsősorban a magyar közvélemény kapcsán), a

³² A dokumentumok magyar nyelvű fordítását lásd *Majláth János*: Vallásmozgalmak Magyarországon I. Bp., 1844. 160–168.

³³ A Lonovics-misszióról legújabban lásd *Bárány Zsófia*: Lonovics József szentszéki diplomáciai missziója. PhD. Bp., 2017.

³⁴ *Marczali H.*: Lonovics küldetése i. m. 2.

³⁵ *Marczali Henrik*: Korunk állami és társadalmi alkotásai. In: Nagy képes világtörténet XII. Szerk. Marczali Henrik. Bp., 1905. 65. idézi *Fazekas Csaba*: A reformkori egyházpolitikai viták Marczali Henrik történetírásában. In: Előadások Marczali Henrik születésének 150. évfordulója alkalmából. Tudományos konferencia Marcaliban, 2006. április 3–4. Szerk. Karancz Gábor. Marcali, 2006. 63.

kiküldött személy leírása vagy épp a Vatikán működése. Kiemelt szerepet szánt egyúttal a nem magyar nyelvű hivatalos dokumentumok és levelezések tartalmi vagy épp szó szerinti ismertetésének.

A magyar helyzet orvoslásában aktív szereplőnek láttatta a kiküldött püspököt, a liberális ellenzéket és Rómát. A kormányzatot, valamint Metternichet azonban tétlennek, tehetetlennek ábrázolta, noha az államkancellár már korábban megkezdte a tárgyalásokat Ausztria érdekében. Marczali szerint azonban a probléma „gyökeres megoldását”, azaz a polgári házasság bevezetését tőle nem lehetett várni. Ez a tétlenség jött kapóra mind az ellenzéknek, mind Rómának.

A legkiegyensúlyozottabb képet a kiküldött személyről kapja az olvasó. Marczali szerint a „buzgó vallásosságával, hazafiságával, tudományával és ékesszólásával egyaránt kiváló püspök” állhatatosan állt ki az állam és a polgári törvény mellett. Tette ezt úgy, hogy ehhez nem kapott támogatást a kormányzati oldaltól, illetve a püspökök sem álltak egységesen mögötte. Úgy vélte, Lonovics diplomáciai sikere az embeerekkel való ügyes bánásmódját, valamint a hazaszeretetét és politikai belátását bizonyítja.³⁶ Nagyra értékelte a főpap munkáját és törekvéseit, amelyet a következőképpen összegzett: „Nem egyes ember dolga megoldani végkép az állam és egyház viszonyából eredő problémákat. De megtett mindent, mit lehetett hazája belső békéjének helyreállítására, az egyházi rend követeléseinek föntartása és óvása mellett.”³⁷

A szentszéki politika ismertetése már nem volt ennyire egyenletes. A tanulmány elején az „új harczi kedv által lelkesített, új hódításokra vágyó Rómáról”, „hitbuzgó katolikus világról” szól a szerző.³⁸ Ezt a képet oldja fel a tárgyalásokba bocsátkozó pápasággal. Elismerően jegyzi meg például, hogy a pápa, XVI. Gergely sem zárkózott el a vitáktól, de még csak nem is neheztelt azokra. Végül egyértelműen dicséri a szentszéki döntést: „Valódi mestermű! Az elvek szigorú rideg föntartása, a mellett a pillanat szüksége iránt a kellő hajlékonyság. A Vatikán egész történelmi szelleme nyilatkozik e sorokban.”³⁹

Marczali úgy vélte, hogy a végeredményben az az új politikai irány fedezhető fel, miszerint az egyház, miután kénytelen volt megalkudni az erősödő állammal, „annál buzgóbban” fordult a lelkiismeret területére ható „belső missió” felé.⁴⁰

Úgy tűnik, állítása összecseng a vatikáni történetírás későbbi eredményeivel. Az 1823-tól pontifikáló XII. Leó igyekezett ugyanis a lelki élet romlásában tapasztalt hiányosságokra megoldást találni. Fenntartásai voltak azonban a nemzeti zsinatokkal szemben, amelyeket gya-

³⁶ *Marczali H.*: Lonovics küldetése i. m. 2.

³⁷ *Uő*: Lonovics küldetése i. m. 26.

³⁸ *Uő*: Lonovics küldetése i. m. 4.

³⁹ *Uő*: Lonovics küldetése i. m. 24.

⁴⁰ *Uo.*

núsnak és veszélyesnek tartott, miután azok felülről, határozatok útján próbálták az erkölcsöket javítani és az egyházfegyelmet helyreállítani. A pápa inkább az alulról, az egyes emberek belső megtérését elősegítő, a francia területeken komoly hagyománnyal bíró népmissziókat kívánta a német területekre, és ezáltal nagy valószínűséggel Magyarországra is kiterjeszteni. Bevezetésüket pedig többek között, ahogyan az említett 1841. évi szabályozást is, a felekezeti sokszínűség indokolta. Köszönhetően ugyanis a jozefinista szellemű egyházpolitikai vezetőknek amellet, hogy számos püspöki szék betöltetlen volt, illetve kevés igazán buzgó pap munkálkodott, kiemelt veszélyt jelentett a sokféle felekezet együttélése.⁴¹

A 16–18. században a térségben is elterjedt népmissziókat II. József szüntette meg. Újjáélesztésükre a pápa azzal a feladattal kívánta megbízni a nunciosokat és a püspököket, hogy keressenek megfelelő, buzgó pásztorokat, akik majd Rómában kaphatnak alapos képzést tapasztalt társaiktól. XII. Leó a szükséges állami jóváhagyást úgy gondolta megszerezni, hogy a jövődöbeli tárgyalásokon egyértelművé teszik: a vallásos cél mellett kiemelt feladatuk a legitim állami felsőbb-ség iránti hűség megerősítése is. A katolikus egyházfő kész volt fedezni vállalkozását, ám egyúttal remélte, hogy a hívek is jelentős mértékben járulnak hozzá az ügy sikeréhez. Elképzelését a francia példa támasztotta alá, ahol pótolni tudták az elveszett egyházi birtokok bevételeit az önkéntes hozzájárulásokból. A népmissziók Ausztriában végül csak 1840 után, a német államokban 1848 után terjedtek el.⁴²

Jelen rövid tanulmány két dologra kívánta felhívni a figyelmet. Egyrészt, hogy Marczali Henrik – a hazai tudós társadalomhoz hasonlóan – érdeklődéssel fordult a 19. század utolsó évtizedeiben megnyíló vatikáni levéltárak felé. Baráti kapcsolatban állt a kutatásokat elindító és azokat támogató tudósokkal, valamint egykori tanítványai szerepet vállaltak az intézményesült római munkálatokban. Másrészt érdemes elgondolkodni azon, hogy a század egyik legjelentősebb vallásügyi kérdéséről, a vegyes házasságokról szóló vatikáni tárgyalásokról éppen Marczali Henrik publikált elsőként tudományos dolgozatot. Írásához pedig elsőként használta fel az egykori magyar kiküldött naplóját, amelyet – úgy tűnik – erre a célra kapott kölcsön.

Feltehetőleg nem véletlenül került a napló a történészhez. A század végén a kötelező polgári házasságkötés (1894. évi XXXI. törvény-cikk) és a teljes vallásszabadság (1895. évi XLII. és XLIII. törvény-cikk) bevezetésére ugyanis a parlamenti viták mellett a nyilvánosság növekvő szerepe is befolyással bírt. A Magyar Tudományos Akadémia

⁴¹ Az 1822. évi magyar nemzeti zsinat története. Összeállította, a bev. tanulmányt írta és a forrásokat jegyz. Fejérdy András. A zsinati dekrétumokat ford. Rihmer Zoltán. Bp., 2018. 169.

⁴² Uo. 170.

égisze alatt megjelenő *Budapesti Szemle* például közvetlenül a törvénycikkek előtt több tudományterületről – történelem, jog, irodalom – igyekezett megvilágítani a polgári házasság kérdését.

MARZALI HENRIK HÁBORÚS NÉZETEINEK ALAKULÁSA
1917–18-BAN
Historiográfiai vázlat

THE EVOLUTION OF HENRIK MARZALI'S VIEWS ON THE WAR IN
1917–1918
Historiographical sketch

Turbucz Péter

PhD-hallgató, történész, főlevéltáros, szerkesztő. MNL B-A-Z Vár-
megyei Levéltára

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a 19–20. század egyik legmeghatározóbb magyar történetírója, Marczali Henrik (1856–1940) életének egy rövid periódusával, az I. világháború alatti évekkel foglalkozik. A vizsgálódások fókuszában, az időszak fontosabb írásainak bemutatása révén, a történész háborús szerepvállalásának kritikai bemutatása áll.

ABSTRACT

The study deals with a short period, the years during World War I, in the life of Henrik Marczali (1856–1940), one of the most influential Hungarian historians of the 19th and 20th centuries. The focus of the investigation is a critical review of the historian's involvement in the war, through the presentation of his major writings of the period.

Kulcsszavak: Marczali Henrik, I. világháború, értelmiségtörténet, propagandatörténet, historiográfia, életrajz

Keywords: Henrik Marczali, World War I, intellectual history, propaganda history, historiography, biography

Az I. világháború centenáriuma kapcsán a magyar értelmiség háborús szerepvállalásának kutatása is új lendületet kapott. Az utóbbi években sorra jelentek meg azok a művek, amelyek – a legkülönbözőbb szempontrendszer alapján – foglalkoznak a témával.¹ Ezek a kutatások

¹ Említészerűen: *Kőbányai János: Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban, Múlt és Jövő, Budapest, 2014.; Majoros*

azonban nem hatolnak le az egyes szereplők szintjéig, illetve a szerepvállalás mértékét – egy-két kivételtől eltekintve – nem igazán vizsgálják.

Marczali Henrik „Nagy háború” alatti életével és az ebben az időszakban publikált műveivel hosszú évtizedekig a történészek – ideértve életrajzíróját, Gunst Pétert is – alig foglalkoztak.² A helyzet annak ellenére sem változott érdemben, hogy 2000-ben megjelent az *Emlékeim* című memoárja, amelyet 1929 és 1931 között a *Nyugatban* publikált.³ A vele kapcsolatosan készült kortárs feldolgozások, egyetlen kivételtől eltekintve, a korábbi évtizedek toposzainak átvételére és ismétlésére szorítottak.⁴

I.

Az 1914 és 1916 közötti időszak feldolgozása után, jelen tanulmányomban azt kívánom nyomatékosítani, hogy az egyetemi professzor háborúpárti nézetei nem múltó tüneménynek tekintendők, hanem meggyőződésében az összeomlásig kitartott.⁵ Emellett a következő kérdés is foglalkoztat: valójában mennyire távolodott el szakmájától a történettudós, avagy mindössze arról van szó, hogy más szemüvegen

István–Antal Gábor–Hevő Péter–M. Madarász Anita (szerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* ELTE BTK, Budapest, 2015.; ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016.; Z. Karvalics László (szerk.): *Az első világháború információtörténetéhez.* (Információ-történelem 8.), Gondolat, Budapest, 2016.; Egry Gábor–Kaba Eszter (szerk.): *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról.* Napvilág, Budapest, 2017.; Török Róbert–Sallay Gergely–Závodi, Szilvia (szerk.): *Háborús hétköznapi IV. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 2020.; Szóts Zoltán Oszkár: Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények.* Kronosz, Pécs, 2020.

² *Gunst Péter: Marczali Henrik 1856–1940* In: *Marczali Henrik: Világtörténelem – Magyar történelem.* Szerk. Gunst Péter, Gondolat, Budapest, 1982. 20–21. és *Uő: Marczali Henrik. (A múlt magyar tudósai),* Akadémiai, Budapest, 1983. 176–177. vö. *Huszár Mihály: A kettétört fa árnyéka. A marcali Kohn-Dénes család háborúban és békeidőben* In: *Háborús hétköznapi IV... i. m.* 173–191.

³ *Marczali Henrik: Emlékeim. Életrajz. Múlt és Jövő,* Budapest, 2000.

⁴ *Dénes Iván Zoltán: Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.* Balassi, Budapest, 2022. 227–250.

⁵ *Turbucz Péter: Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról.* In: *Magyar-zsidó identitásminták.* Szerk. Dénes Iván Zoltán, Ráció, Budapest, 2019. 161–225.

keresztül kell szemlélni egyes műveit? Talán nem árulok el nagy titkot, ha előre közlöm, a választ valahol itt sejtem.

Visszakanyarodva az *Emlékeimre*, a könyv utolsó két fejezete viszonylag részletesen beszámol a „Nagy idők” alatt folytatott tevékenységéről, ami azért érdekes, mert keletkezése idején inkább csak a katonatisztek és katonai egyesületek/bajtársi szövetségek körében dívott a háborús memoárok műfaja. Úgy gondolom, ebben a szerző pontosan megadja a választ arra, mit gondolt, mit érzett akkoriban.

A történész egyértelműen arról ír, hogy a háborús hevület a harcok kezdetétől eluralkodott rajta. Mi több, ezek az érzések hatással voltak történetírói munkásságára is, amit bár nem mond ki ennyire nyíltan, de, ahogy az időszak műveiről megemlékezik, világossá teszi, mire gondol.⁶

1914-ben Marczali Henrik azon értelmiségiek közé tartozott, akik viszonylag későn rendelték alá tudásukat a hadi eszményeknek. Ő csak november folyamán veszi fel témái közé a világháború kérdéskörét, illetve lát hozzá nézetei szisztematikus kidolgozásához. Itt még nem kell nagy dolgokra gondolni. Az *Emlékeim* tanúsága szerint kortársai többségéhez hasonlóan sokszor ő is a térkép felett görnyedve szemlélte az események alakulását, aztán eredményeiről tájékoztatta politikus és katonatiszt barátait. Ezt a képet egyedül csak az árnyalja, hogy magasrangú barátainak, Hazai Samunak és Tisza Istvánnak hála, francia és angol napilapokkal jól el volt látva, valamint feltehetően külföldi ismerőseitől is tájékozódott alkalomadtán. Életében az első háborús hónapok egyébként meglehetősen nyugalomban teltek, amit ő alkotásra használt fel.

Első háborús műve *A világháború történeti megvilágításban* címet kapta, amit előadás formájában ismertetett közel ezer fős hallgatóság előtt. A beszéd egy diplomáciai áttekintése volt az 1914-et megelőző fél évszázadnak. Nem titkolt mondanivalója pedig a Monarchia hadüzenet dolgában való ártatlanságának igazolása. És itt már el is érkeztünk a tulajdonképpeni problémához.⁷ Mit lehet kezdeni ma ezzel a művel, és persze a többi sok tucatnyival? Ha alaposabban megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy ezek jól kidolgozott, koherens, adataikban pontos, továbbá lényegre törő és részletes fejtegetések, amelyekben élesen megvillan szerzője zsenije és több évtizedes történészi/tanári/előadói múltja. Mi több, ha nem a hadi idők előterében szemléljük, egyik-másik ma is megállja a helyét. Az ehhez hasonló művek, elbeszélésük módja alapján, leginkább a

⁶ Marczali H.: *Emlékeim...* i. m. 286–308.

⁷ Marczali Henrik: *A világháború történeti megvilágításban*. Budapesti Szemle 160. köt. (1914) 456. sz. 379–396.

történetpolitikai alkotások sorába illenek. Ilyen például a *Külpolitikánk történeti alapon* című beszéde, amiben a magyar történelem egészének tükrében igazolja hazája katonanemzet voltát, és az oroszok elleni harc elkerülhetetlenségét, illetve az *Italicae Res* című füzeté, amelyben Olaszország meghódítását mutatja föl a magyar királyság mindenkori céljaként.⁸

1917–18-ból is szép számmal találni ehhez hasonló munkákat, így például a *Külpolitikánk a kiegyezés óta; Románia megalakulása és I. Károly király; Az antant hadicéljai* és még sorolhatnám.⁹ Ezen írásoknál és hadibeszédeknél a fő szempont a saját ország és nép nemzeti érzéseinek-büszkeségének megfelelő értelmezés. A történelmi igazság vagy az objektivitás megmarad ugyan, de az elbeszélő kizárólag az érem „nekünk tetsző” oldalát mutatja meg, a történelmi igazság egy szeletét tárja föl hallgatói és olvasói előtt. Az objektivitás tehát még érzékelhető, de nem teljes körű.¹⁰

Egyszerűbb a megítélése a hírlapi publicisztikáknak. Ezek a művek eleget tesznek úgy a propaganda, mint a tudomány-népszerűsítés elveinek. Marczalinál ilyen volt korábban a Belgrád elfoglalása apropóján írt cikk, amiben a nándorfehérvári végyvárhoz fűződő harcokat meséli el. A címválasztás mellett a cikkíró rávezeti olvasóját ama gondolatra, hogy Magyarországnak uralnia kell ezt a várost, aminek birtoklására egyébként is történelmi jogot formálhat.¹¹ Az írás továbbá előtérbe helyezi a magyar nemzeti karaktert a nemzetiségek rovására, emellett üdvözli a harciasságot mint ősi magyar katonai erényt. De megfigyelhető abban még a jelen idejű események kizárólag egyetemes történeti kontextusban való értelmezése és az erős nacionalista alapbeállítottság is.¹² Ehhez

⁸ *Marczali Henrik: Külpolitikánk történeti alapon.* Pallas, Budapest, 1915. és *Uő.: Italicae Res.* Franklin, Budapest, 1915.

⁹ *Marczali Henrik: Külpolitikánk a kiegyezés óta.* Bajai Hirlap, 1917/95. 11. 29. 1–3.; *Uő.: Románia megalakulása és I. Károly király.* Pesti Napló, 1917/42. 02. 11. 3–4.; *Uő.: Az antant hadicéljai.* Budapesti Hirlap, 1918/46. 02. 23. 6–7. (Beszámoló a Pester Lloyd előző esti kiadásában közzétett cikkéről. Lásd Pester Lloyd, 1918/45. 02. 22. 1.)

¹⁰ Hasonló következtetésre jut Dénes Iván Zoltán is, ám velem ellentétben ő Marczali nem minden írását tekinti propagandaműnek. Ennek oka, hogy bizonyos munkák esetében – például Botond-monda, Románia stb. – nem veszi figyelembe a keletkezési körülményeket. *Dénes Iván Zoltán: Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején.* Aetas 36. (2021) 4. sz. 100–117.

¹¹ *Marczali Henrik: Nándorfehérvárról.* Vasárnapi Ujság 61. (1914) 50. sz. 926.

¹² Ez a megállapítás a témában keletkezett egy másik munkájára még fokozottabban igaz: Lásd *Marczali Henrik: Nándorfehérvár visszafoglalása 1717. au-*

hasonló írásai 1917–18-ban a *Mária Terézia, 1717–1780.*; *Az ausztriai ház udvara*, továbbá a *Drei Jahre Weltkrieg*.¹³

II.

Marczali legalább három fontos megállapítást tesz a világháború magyar vonatkozásai kapcsán. Vallja és tanítja, hogy „erős királyunk vezetésével” Magyarország önvédelmi harcát vívja, amibe belekényszerítették. Meggyőződése, hogy ebben a háborúban a nemzet legfőbb ellensége az orosz cári imperializmus, amely birodalma gyarapítása érdekében eszközként használja a Balkán népeit. Az összecsapásban a Monarchia – az 1914-et megelőző évtizedek diplomáciai eredményeként – egyetlen szövetségesére, Németországra számíthat. 1917–18-ra ezek a korai megállapítások továbbiakkal egészültek ki, és a történészprofesszor háborús történetírásának csúcsát jelentő, az 1918-ban megjelent *Világpolitika és világgazdaság*ban kulminálódnak, amiben egyenesen tökéletesre fejlesztette a historizáló elbeszélésmódot.¹⁴

Természetesen abban az időben a publicisztika és a tudomány nem vált el oly élesen egymástól, éppen ezért a Magyar Tudományos Akadémián minden gond nélkül elhangozhatott olyan beszéd is, ami a magyarok harciasságát, a balkáni területek katonai ellenőrzésének igényét, esetleg azok politikai alávetésének-annektálásának stratégiai fontosságát hivatott a történelmi múltra vetíteni. Az Árpád-kort is mélyrehatóan ismerő történészprofesszornak a *Botond-mondában* nem okozott kihívást a párhuzam megtalálása saját ideje és a kalandozások kora között. E mű közvetlenül szintén nem kapcsolható a hadieseményekhez, ám ha a katonai erények, a közkatona áldozatvállalása, valamint az önfeláldozás kontextusaiban szemléljük, akkor jól láthatóan nemcsak keretként, hanem önmagában is kiválóan illik a kor heroikus hangulatához és annak propagandájához – megjegyzem fel is használták ekként.¹⁵ De ugyanez elmondható a *Századokban* megjelent *A hadsereg élelmezése az 1788-90-iki háborúban* című nagy tanulmányról is, amiről visszaemlékezéseiben azt találni, hogy történelmi alapon fejti ki, hogyan lehet fenntartani nagy háborúk idején a valuta értékét.¹⁶ Szerzője szerint, ha a tanulmány tanulságát a politikai és gazdasági vezetés elfogadja, azzal megállítható lett volna az árdrágítás, és talán később kellett volna a hadikölcsönök ötletéhez folyamod-

gusztus 18-án. Vasárnapi Ujság, 64. (1917) 33. sz. 528–529.

¹³ *Marczali Henrik*: Mária Terézia, 1717–1780. Pesti Napló, 1917/68. 07. 28. 1–3.; *Uő*: Az ausztriai ház udvara. Magyar Figyelő, 4. (1917) 4. sz. 300–312.; *Uő*: Drei Jahre Weltkrieg. Pester Lloyd, 1917/189. 07. 29. 3–4.

¹⁴ *Marczali Henrik*: Világpolitika és világgazdaság. Pallas, Budapest, 1918.

¹⁵ Vö. *Dénes I.*: Háborús pszichózis... i. m. 104–105.

¹⁶ *Marczali Henrik*: A hadsereg élelmezése az 1788–90-iki háborúban. Századok 69. (1915) 1–2. sz. 1–33.

ni.¹⁷ A későbbiekben a *Die Entwichung des ungarischen Königtums*, az *Észak-Amerika benépesülése* és az *Orosz forradalom* című művei egyaránt hasonló, aktualizáló-helyzetelemző szellemről árulkodnak.¹⁸

A tárgyalt időintervallumban csak kevés recenziót ír, de könyvismertetéseiben is olyan műveket választ, amelyek tanulságosak lehetnek a pillanat számára. Ha tényleges propagandaműveket keresünk tudományos működésében, azok után sem kell sokat kutatni. A *tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok* című tanulmányában igazolja az angolszász tengeri erő elleni szövetséges küzdelem korlátok nélküli fontosságát.¹⁹ Illetőleg történelmi alapon bizonyítja a totális hadviselés szükségességét egy olyan ellenféllel szemben, aki tengeri hatalmának megtartása érdekében maga sem riad vissza semmilyen eszköztől.

III.

De milyen változást hozott az utolsó két év az előzőekhez képest? Az eddigiekből következően arra lehetne gondolni, hogy majdnem semmit, ez viszont nem igaz. Marczali egyre fontosabbnak tartja az itthon maradt fiatalok hazafias nevelését, amihez szükséges a tárgyilagosabb történelemoktatás. A *jövő történetírás föladatai* és *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiájában* éppen ezért csak keret a háború.²⁰ A professzor hitt benne, hogy kizárólag a múlt alapján érthetjük meg a jelent, de ugyanígy csak a jelenben játszódó történeti tényezőknek, elsősorban az embernek és a nemzeteknek ismerete szolgálhat biztos alapul a múlt megismerésében. A jelen eseményeiből leszűrt ismeretek e szerint alapjai a múlt interpretációjának.²¹ Marczali történetírása a következő módszerre épült, idézve őt:

„Először is tudni kell az igazat: az egyes adatokat és eseményeket. Aztán meg kell érteni őket, vagyis megállapítani összefüggésüket és jelentőségüket az egészre nézve. Végre el kell mondani a megismert és megértett anyagot: elmondani igazán.”²²

¹⁷ Marczali H.: Emlékeim... i. m. 302.

¹⁸ Henrich Marczali: *Die Entwichung des ungarischen Königtums*. Pester Lloyd, Budapest, 1917.; Marczali Henrik: *Észak-Amerika benépesülése*. Magyar Figyelő, 4. (1917) 2. sz. 102–106.; *Uő.*: *Az Orosz forradalom*. Magyar Figyelő, 4. (1917) 2. sz. 217–239.

¹⁹ Marczali Henrik: *A tengeri háború és az amerikai Egyesült Államok*. Magyar Figyelő, 2. (1915) 3. sz. 81–105.

²⁰ Marczali Henrik: *A jövő történetírás föladatai*. Turán, 2. (1917) 3. sz. 121–131. és *Uő.*: *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája*. Turán, 2. (1917) 6–7. sz. 257–265.

²¹ Felfogásának elemzését lásd Dénes I.: *Háborús pszichózis...* i. m. 107–110.

²² Marczali H.: *A jövő történetírás...* i. m. 122.

Az elbeszélés igazságára jó példa lehet az 1917-es *Márciusi beszéde*,²³ ahol írása első felében az 1848-as forradalom tényeinek ismertetésére szorítkozik, utóbb a hátország léha fiatalságának mindennapjait állítja szembe a szabadságharc nemzedékének érzéseivel és gondolkodásával. Az ifjúság számára eszményként mutatja fel Petőfit és Vörösmartyt, akik képesek voltak hinni a nemzeti ideálokban, számukra a haza neve szent, továbbá vallások, istenhívők voltak, de nem felekezetiek, nem motiválta őket a pénz, a heroizmust nemcsak beszélték, hanem megélték stb., szóval az egy sokkal tisztább nemzedék volt. Ámbár a nacionalizmus még áthatja beszédét, viszont megjelenik benne a polgári demokrácia eszményítése.

A háború előrehaladtával gondolkodása mindinkább az eugenika és a profétizmus csapdájába esik. Ennek legékesebb példája a *Történelmi visszapillantás azokra az eszmékre és intézkedésekre, amelyek nagy néppusztulások után a népesség rekonstrukciója céljából felmerültek* című tanulmánya.²⁴ Ebben a nemi élet tisztaságának nemzetépítő jellegét hangsúlyozza, világtörténelmi példák sorával illusztrálva azt. A tanulmány fő szempontja: igazolni, hogy az ország fennmaradása érdekében a nemzetnek újra kell gondolnia a nemiséghez, oktatáshoz, parasztpolitikához és a földosztáshoz fűződő viszonyát. A beszéd – ami sok tekintetben évtizedekkel megelőzte korát – üzenete egyértelműen nacionalista. A magyaroknak együtt kell működniük a vészben, különben elvesznek. A magyarságnak Széchenyi eszméit kell újra magáévá tennie, aki a nemzeti nevelésben és a polgárok szaporításában hitt. Érdekességként említem meg, hogy az 1914 és 1918 között készült munkái közül ez az egyetlen, ahol egyenesen kárhoztatja társadalmát. Az ok még érdekesebb: úgy vélte, a világon Magyarországon van a legtöbb prostituált, aminek oka, hogy túl sok a züllött család, akiknek jövedelme nem áll arányban igényeikkel. A prostitúciót pedig a fényűzésre való igény okozza. A magyar a becsületes munkát nem tiszteli, a bűnnel szerzett vagyon előtt viszont meghajol.

A beszéd lejegyzett változatát olvasva kiderül, hogy ez esetben is a történet csak egy vászon, amire Marczali felfestheti világképét. Példái kizárólag azon körből valók, amelyek a témába illő néze-

²³ Bakonyi Samu, Marczali Henrik, Rakonitz Dezső, Szende Pál márciusi beszédei. Pap Zoltán költeménye. Márciusi Kör, Budapest, 1918.

²⁴ Marczali Henrik: Történelmi visszapillantás azokra az eszmékre és intézkedésekre, amelyek nagy néppusztulások után a népesség rekonstrukciója céljából felmerültek. (Nemzetvédő füzetek 6.), Nemzetvédő Szövetség, Budapest, 1917.

teit igazolják. Ellenpéldákat nem említ, mivel célja a történetírói meggyőzés és nem a gondolatébresztés. A mű érdekessége, hogy Marczali bár szószólója a polgárosodásnak, mégis semmibe veszi a polgári jólét igényét. Szerinte a lényeg nem a vagyon, hanem a nemzet fennmaradása, s ennek záloga a templom és az iskola.

Néhány hónappal az összeomlás előtt a történész összegezte gondolatait. A *Világpolitika és világgazdaság* ekként háborúfelfogásának elmélyült szintézise. A műben az eseményt immár nem a diplomáciai játszmákra, hanem történelemfilozófiai okokra (például szükségszerűség elve, hatalmi egyensúly tétele), a hatalmi központok irányára, világpolitikai fázisokra és a világkereskedelem átalakulására-fejlődésére vezeti vissza. Abban összekapcsolja a két tárgyalt fogalom céljait és eszközeit a világháború és a kereskedelem céljával. A hatalmat az egyik harcok árán szerzi meg, a másik valamilyen árucseré révén. Ha az erősebb győzelme a civilizáltabb győzelmét is jelenti, akkor az végeredményben az emberiség javát szolgálja. Ha a világtörténelmi folyamat végén közel azonos civilizációs szinten álló hatalmak jönnek létre, akkor béke lesz. Könyve első részében, ahol a világpolitika történetét vázolja (birodalmak létrejötte, hivatása, bukása), a magyarságnak egy külön hivatást tulajdonít, mégpedig a Kelet feltartóztatását. A világgazdasági rész ezzel szemben a tengeri kereskedelem történetének vizsgálatán keresztül igazolja, hogy a Brit Birodalom és Franciaország nem fognak kapitulálni, hiszen fegyverletételük világkereskedelmi (egyben világpolitikai) státuszuk végét jelentené.

IV.

Végezetül szeretném leszögezni, hogy nem kell megbotránkozni a történetíró gondolkodásán. Marczali Henriknél ugyanis a *történet élet, az élet változás*. Ez pedig azt jelenti, hogy ugyanazon történeti adatok birtokában esetenként akár teljesen más értelmezést is adott ugyanannak a forráshalmaznak. Mindazonáltal a háború végén is ugyanaz az elkötelezett birodalmi nacionalista maradt, mint amilyen az elején volt. Kutatásának és munkásságának addigi eredményeit, egyebek között *A magyar történet kútfői az Árpádok korában; Mária Terézia; A legújabb kor története; Nagy Képes Világtörténet, Az Árpádok és Dalmácia, a Nemzetiség történetbölcseleti szempontból* c. könyvei megállapításait mind a Monarchia céljaihoz igazította. Ez nem volt újkeletű, hiszen elég csak megvizsgálni a korábbi időszak 1848-értelmezéseit vagy a királyi család egyes tagjairól (Rudolf, Erzsébet) írt munkáit, ott is azt találni, hogy mindig az adott történelmi pillanathoz simul. Megállapításait többnyire a kortárs elvárásoknak rendelte alá. Ebben ő nem látott pálfordulást, hanem Ranke nyomán, számára a források min-

dig állandók maradtak (más kérdés, hogy figyelembe vette-e mind-egyiket), de a hozzájuk köthető magyarázat időről-időre változhatott. Ekként történetírását 1914 és 1918 között a hazaszeretet, a Balkán és Itália legyőzésének, esetleg meghódításának óhaja, Oroszország feltartóztatása, valamint a szabad Lengyelország megteremtésének igénye jellemzi.

Más értelmezésekkel szemben úgy gondolom, nem arról van szó, hogy időnként elragadta a háborús pszichózis és írt vagy mondott egy-két kevésbé vállalható gondolatot, sokkal inkább arról, hogy a rá mindig jellemző tárgyyszerű problémaérzékenységet feláldozta a népszerűsítés oltárán.²⁵ Ez természetesen nem volt egyedi, hiszen az irodalom, a költészet, a filozófia, a jog, de még a teológia tudományán belül is ez uralkodott. A költők verseikkel segítették a háború ügyét, az újságírók haditudósításokat írtak, Marczali pedig a történet tényeit magyarázta a nagy idők elvárásainak megfelelően.²⁶ Ennek ellenére e munkák értékes kortörténeti alkotások, amelyeket a historiográfiának ismernie kellene, ha a „Nagy háború” korabeli magyar olvasatát kívánja megérteni.

V.

1918 után a helyzet lényegében nem változott. A viláégéshez vezető útert, valamint annak kitöréséért és eszkalálásáért továbbra is az antant országait teszi felelőssé Marczali, mindössze a propagandisztikus elszólásokat hagyja el, de ez már egy másik történet.²⁷ Utolsó gondolatként jegyzem meg, hogy a történetíró pontosan tudta, mi forog veszélyben. Tisztában volt vele kezdettől, ha a hazája elveszíti a háborút, az nem pusztán egy vereség lesz, hanem Közép-Európa hatalmi egyensúlyának felborulását, valamint a Monarchia és Magyarország birodalmi státuszának végét jelenti. Ugyanígy tudta, hogy vereség esetén az a felső polgári életmód, amihez hozzászokott, szintén átalakul. Tehát elgondolkodott azon a régi tételen, hogy csatákat nemcsak fegyverekkel nyernek, hanem eszmékkel, majd a küzdelem mellett döntött.

²⁵ Vö. Dénes I.: Háborús pszichózis... i. m. 117.

²⁶ A témában lásd *Balázs Eszter*: Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az I. világháború elején. *Múltunk*, 61. (2016) 2. sz. 4–53.; *Somos Róbert*: Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után. Kairosz, Budapest, 2004, 101–120.

²⁷ A témát lásd: *Turbucz Péter*: Az utolsó felvonástól a „Hogyan készült a nagy háború?” megjelenéséig. Marczali Henrik I. világháború értelmezéseinek útja. *Levéltári Évkönyv. Új folyam*, IV. (2022) 236–263.

A SZEGEDI POLLÁK CSALÁD A CSALÁDKUTATÁSOK TÜKRÉBEN:

A közgyűjteményi informatika alkalmazási lehetőségei

THE POLLÁK FAMILY OF SZEGED IN THE LIGHT OF GENEALOGICAL RESEARCH:

Potential applications of information technology in public
collections

Hegedűs Szabina

Szegedi Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban ismertetek egy részlegesen felvázolt családfát az első Szegedre betelepült zsidó család – Pollák Mihály és örökbefogadott fiának, Pollák D. Simonnak – családi kapcsolatait vizsgálva. Ezt követően olyan irat-archívumokat és forrásokat mutatok be, amelyek egy családkutatás során fontos forrásként szolgálhatnak. Végül arra voltam kíváncsi, hogy a közgyűjteményi informatika keretein belül milyen rendszer alkalmas a feldolgozásra, majd a kutatási eredmények közzétételére. Ennek fényében újdonságot jelent kutatásomban a HunTéka Anyakönyvi moduljában történő feldolgozás menetének vázolása. Befejezésül ismertetem a JaDox és a Portál24 működését, kiemelten azokat az előnyöket, amelynek köszönhetően alkalmasak a hitközség speciális dokumentumainak publikálására és a felhasználók számára egy dinamikus környezetben való elérhetővé tételére.

ABSTRACT

In my study, I present a partially outlined genealogical tree of the first Jewish family to settle in Szeged, examining the family relationships of Mihály Pollák and his adopted son, D. Simon Pollák. I will then present archives and sources that can serve as important resources for genealogical research. Finally, I wanted to find out what kind of system is suitable for processing and publishing the research results within the IT framework of public collections. In light of this, the outlining of the processing workflow in the Registry module of the HunTéka system is a novelty in my research. In conclusion, I describe the functionality of JaDox and Portal24, highlighting their advantages for publishing special documents of the parish and making them available to users in a dynamic environment.

Kulcsszavak: családkutatás, Pollák Mihály, Szegedi Zsidó Hitközség, Magyar Nemzeti Levéltár, e-levéltár projekt, Magyar Zsidó Levéltár, Hungarian Jewish Roots, HunTéka, JaDox, Portál24

Keywords: genealogy, Mihály Pollák, Jewish Community of Szeged, Hungarian National Archives, e-archives project, Hungarian Jewish Archives, Hungarian Jewish Roots, HunTeka, JaDox, Portal24

A családkutatásról általában

A genealógia „ősi és a társadalom egészét átfogó segédtudomány”, amely együtt fejlődött a társadalommal, alkalmazkodva az osztályok és rétegek változásához.¹ Az utóbbi évtizedekben egyre népszerűbbé vált a genealógiai kutatás – főként a rendszerváltást követően. Ahogy Kállay István fogalmaz: „*Akadtak olyan időszakok, amikor kényszerből kellett kutatnunk családunk eredetét és rettegnünk kellett: mire bukkanunk. Ma már sem előny, sem hátrány nem származik belőle, így megnőtt az objektivitás igénye*”.² Fontosnak tartom kiemelni, hogy egy család története nem azonos a genealógiával, hanem csak annak része. Genealógiáról akkor beszélhetünk, ha a kutatott családot az adott társadalmi környezetben, más családokkal való kapcsolatában tanulmányozzuk.³

A családkutatás népszerűségének tényét jelzi az interneten található genealógiai adatbázisok, különböző családfakészítő programok egyre magasabb aránya. Az internet adta lehetőségeket kihasználva sokan önállóan kezdenek hozzá családfa megrajzolásához, hiszen ez egyszerűbbnek tűnik, mint plébániákon, levéltárakban, hivatalokban megszerezni a felmenőkkel kapcsolatos legfontosabb adatokat. Azonban Berkes József, a Magyar Nemzeti Levéltár munkatársa megfogalmazza, a folyamat korántsem ilyen egyszerű. Ahhoz, hogy családot kutassunk, komoly genealógia leszármazási táblázatot készítsünk, nem kerülhető ki az előbb említett intézményekben való kutatás, szakember segítsége.⁴ Fontos megemlíteni, hogy kész genealógiai tabellák csak ritka esetben léteznek.

¹ Kállay István: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 102–123.

² Uo.

³ Kállay István: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 110.

⁴ Berkes József: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfadokumentacio/csaladtorteneti_kutatasok.html

A családfakutatásnak különböző területei vannak, amelyek minden esetben más forrásanyagot igényelnek: nemességkutatás, polgárcsaládok, jobbagycsaládok, német származású családok, Amerikába származott családok, illetve a zsidó származású családok kutatása.⁵

Nemcsak napjainkban örvend nagy népszerűségnek az ősök feltárása, a 17-19. század között rengeteg levezetett családfa készült, főként a nemesek körében. Ennek történeti háttérében gyakorlati okok állnak, ebben az időszakban ugyanis a nemesség genealógia tabellákkal bizonyította nemesi birtokhoz való jogát. Ennek fényében a nemesség kutatása talán a „legegyszerűbb” területe a családkutatásnak, hiszen a fennmaradt birtokpercek rengeteg adatot tartalmaznak. Gyakran előfordult, hogy elkészült családfákat, a családi levéltárat letétbe helyezték valamely intézménynél, így fennmaradtak az utókor számára. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az a tény sem, hogy a nemesek körében a családfák nagyfokú presztízst is jelentettek, így hamisításokkal is számolnia kell a kutatóknak.⁶

A genealógia alapfogalmai

Röviden ismertetném a genealógiai alapfogalmakat. Elsősorban azokat emelem ki, amelyek a Pollák család esetén is előfordultak.

Ősnek (avus, Ahn) nevezzük azt a régen élt személyt, akitől valamely család származik. Esetünkben Pollák Michael Chájim számít ősnek, hiszen felmenői nem ismertek. Nemzetség (gens) fogalmán egy közös őstől származó, azonos nevű ivadékok sorát értjük, vagyis Pollák Mihály leszármazottait. Ágnak (linea, linie) a leszármazási vonalat nevezzük. A Vérrokonság (consanguinitas, Blutverwandschaft) a közös őstől leszármazókat foglalja magában, ez lehet egyenes ági leszármazás (nagyapa, unoka, fiú) és oldalági leszármazás (nagybácsi, unokatestvér), akik egy közös őstől származnak, de nincsenek leszármazó és leszármazott kapcsolatban egymással. Egyenes ágon minden jogrendszer hasonlóan számítja ki a rokonsági fokozatot (gradus, Grad), vagyis apa-fiú közötti kapcsolat elsőfokú, nagyapa-unoka közötti kapcsolat pedig másodfokú. Tágabb értelemben ezt kognációnak nevezzük, ami magában foglalja az egész apa és anyai

⁵ Berkes József: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfadokumentacio/csaladtortenetikutatások.html

⁶ http://videotorium.hu/hu/recordings/details/5006,Berkes_Jozsef_-_Az_anyakonyvektol_az_internetes_adatbazisokig? Berkes József: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfadokumentacio/csaladtortenetikutatások.html

ági vérrokonságot. A Pollák család esetén előfordul örökbefogadás (adoptio), amely a genealógiai fogalomrendszer szerint szülő és gyermek közötti vérségi leszármazás természetes kapcsolatát utánzó jogintézmény.⁷

A családkutatás forrásai

A családkutatásnak számtalan forrása lehet, ide soroljuk mindazt, ami a leszármazás bizonyítására alkalmas.⁸

A családtörténeti kutatások egyik elsődleges forrása a szájhagyomány. Megbízhatósága azonban megkérdőjelezhető, általában csak a nagyszülőkig terjed. Az ehhez kapcsolódó segédletek is kihangsúlyozzák, hogy ma már a házastársak nem ismerik egymás közeli rokonságát. A nagyszülőkön túl hitelesebb az írott forrásanyag vizsgálata. Korábban a rokoni kapcsolatokat a társadalmi viszonyok függvényében sokkal inkább számon tartották és mélységében a negyedik fokú vérségi kapcsolatot is vizsgálták. A közeli vérrokonok házasságának megakadályozására szolgált a promulgatio, vagyis a háromszori kihirdetés intézménye. A szájhagyománynak, mint elbeszélő forrásnak elsősorban a magyar főnemesi, nemesi családok kutatásánál van jelentősége. Jellemző volt, hogy családjuk eredetét egészen a Honfoglalásig vezették vissza, ezt azonban dokumentumokkal nem tudták igazolni. Az Esterházy család egészen Ádámgig és Éváig visszavezette a családfáját.⁹

A következő nagy csoport az írott forrásanyagok. Ide soroljuk az elbeszélő történeti forrásokat, amelyek elsősorban uralkodóházak, dinasztiai, jelentős családok genealógiájára vonatkoztatva tartalmazhatnak adatokat. Az önéletrajzok, emlékiratok szintén kiegészítő forrásként szolgálhatnak, azonban vizsgálatuk fokozott kritikát igényel, hiszen e források szerzője gyakran saját életét előnyösebb színben igyekszik feltüntetni, így érdemes összevetnünk az adatokat hivatalos forrásokkal. A családi iratokba bejegyzett eseményekből szintén sok adat deríthető ki. Ebbe a csoportba tartoznak a Bibliákba, régi könyvekbe bejegyzett események, mint például a keresztkelés, bérmlás, házasság, halálozás stb. Ezek a források nemcsak a nemesi családoknál, hanem alsóbb osztályrétegeknél is előfordulnak. A nyomtatott halotti beszéd (laudatio, Lobpregint) bár irodalmi műfajnak tekint-

⁷ Kállay István: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 110-117.

⁸ Pandula Attila: A genealógia ma: a genealógia magyarországi múltjából. In: Családtörténeti Tanulmányok. 2006., 17. sz. 209.

⁹ Pandula Attila: A genealógia ma: a genealógia magyarországi múltjából. In: Családtörténeti Tanulmányok. 2006., 17. sz. 209-214.

hető, de olyan családtörténeti vonatkozásokat találhatunk benne, amelyek hivatalos okiratokban nem biztos, hogy fennmaradtak.¹⁰

A nyomtatott gyászjelentések a 19. századtól kezdve nagy népszerűségnek örvendenek, az egyenes ági hozzátartozók mellett oldalági (ún. sógorsági) rokonságot is tartalmaznak. Ebbe a kategóriába sorolhatóak a temetés után az újságokban közzétett köszönetnyilvánítások, megemlékezések. A temetőben is értékes adatokat találhatunk temetőkönyvekben és sírfeliratokon egyaránt. A sírfeliratok vizsgálata a temetéstől eltelt hosszabb időt követően nehéz, hiszen elmosódhattak a bevéselt feliratok, utólagos rátemetések, exhumálások is történhetnek stb.¹¹

Genealógia táblázatokkal nagy számban találkozhatunk családi levéltárakban. Az ilyen táblázatokban nemcsak a levéltárat fenntartó családra, hanem rokon és idegen családokra vonatkozóan is találunk adatot.¹² Előfordult, hogy a családi levéltár az ingatlannal együtt cserélt gazdát, az egyik legismertebb példa erre például, hogy a Batthyány család iratai az Almássy családhoz kerültek Borostyánkő várában. Genealógia táblázatok polgári és paraszti családoknál is találhatóak, elsősorban családi levéltárak úriszéki iratai között. Az öröklés biztosítása érdekében ugyanis az uradalmi fennhatóság alatt állók készítettek ilyeneket.¹³

Természetes genealógiai források közé soroljuk a házasságkötéssel kapcsolatos iratokat, mint az eljegyzési és házassági szerződés, a móringlevél, a házassági akadály alól mentesítő egyházi és állami iratok. A házassági vagy eljegyzési szerződés a leggyakoribb forrástípus, amelyeket a házasulandó felek családja kötött egymással. Sok családi adat kideríthető belőle, mivel a megállapodás nemcsak a házasulandót, hanem a család más tagjait is érintette, rendszerint ők is aláírták.¹⁴ A zsidó hagyományban ebbe a forráscsoportba tartozik továbbá a válólevél, vagyis a get.

Az örökléssel kapcsolatban két fontos forrástípust különböztetünk meg, a végrendeletet, illetve a hagyatéki jegyzőkönyveket. A végrendelet tartalmazza az örököst, sok esetben a család egyéb tag-

¹⁰ *Berkes József*: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfakutatas/csaladtorteneti_kutatasok.html

¹¹ Uo.

¹² Az idegen család alatt azt értjük, akikkel az adott család házasság útján került kapcsolatba. (*Berkes József*, Uo.)

¹³ *Kállay István*: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 110.

¹⁴ *Berkes József*: Tájékoztató családtörténeti kutatásokhoz. In: Magyar Országos Levéltár honlapja: http://www2.mol.gov.hu/bal_menusor/hasznalat/oktatas/mindenkinek/csaladfakutatas/csaladtorteneti_kutatasok.html

jainak megnevezését is. A hagyatéki jegyzőkönyv az elhalt vagyonát tartalmazza, szerepel benne a hozzátartozók felsorolása is. A bírósági iratokhoz is csatoltak őstáblázatokat, éppen ezért szintén fontos forrásnak tekinthetőek. Ide tartoznak többek között a birtok-, bontó-, valamint a gyámsági és a hagyatéki perek is.¹⁵

Az összeírások szintén fontos forráscsoport, abban az esetben keletkeztek ilyen típusú iratok, ha adózási, katonaaállítási vagy hasonló célokból szükségessé vált a lakosság regisztrálása. A legkorábbi összeírások a Királyi Helytartótanács által elrendelt zsidóösszeírások,¹⁶ amelyek a Magyar Nemzeti Levéltárban kutathatóak.¹⁷

A városi polgárság genealógiáját kutathatjuk a különböző céhnyilvántartások (összeírások, felvételek, jegyzékek, vitás ügyek) segítségével). Szintén a városi polgárok adatait tartalmazzák a polgárjegyzékek, amelyekben a polgárjogot nyert személyek nevét találjuk.¹⁸

A leggyakrabban használt genealógiai források az egyházi anyakönyvek. Ezek általában születési, halálozási, házassági anyakönyvek, vagy ezek összevont változatai. Az anyakönyvek közé soroljuk az egyetemi, iskolai, katonai anyakönyveket. A római katolikus egyházban az 1545-1564-es tridentini zsinat rendelte el a vezetésüket. A zsinat arra kötelezte a plébániákat, hogy a kereszteleseket jegyezzék fel annak érdekében, hogy az ún. lelki rokonságot nyilvántarthatassák. A rendelkezés háttérében a kánonjognak az a „tézise” áll, miszerint a lelki rokonság ugyanolyan házassági akadálynak számított, mint a vér szerinti rokonság. Az egyházi névtárak (sematizmusok) tartalmazzák az egyes plébániákon őrzött anyakönyvek kezdő évét. Magyarországon a zsidó felekezeti anyakönyvezés a móhel-könyvekkel, azaz a körülme-

¹⁵ Uo.

¹⁶ A Magyar Nemzeti Levéltárban mikrofilm formájában kutatható zsidóösszeírások a következők: 1. Zsidóösszeírások 1725-1728-1755. évek (Magyar Kir. Helytartótanács Acta Judaeorum, törzsszáma: C 29) (Filmtári helye: 26557., 40789-40795. dobozok) 2. Erdélyi zsidóösszeírás 1813-1845. évek (törzsszáma F 46) (filmtári helye: 1605. doboz) 3. 1848. évi országos zsidóösszeírások (Csak 23 megyére és 15 városra maradtak fenn. A városok és megyék betűrendjében vannak rendszerezve) (Az 1848-1849-i Minisztérium Rendőri Osztály iratanyaga, törzsszáma: H 15) (filmtári helye: az összeírások a B 1721 - B 1725., a jelentések: a 3890., a lajstrom és mutató: a 31143-31144. dobozokban van) 4. Zsidóösszeírások 1848. Pozsony vármegyére. (filmtári helye: 43504. doboz) 5. Zsidóösszeírások 1827-1853. Eredeti őrzőhelye: Magyar Zsidó Levéltár, Budapest. (filmtári helye: 45851. doboz). Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár

¹⁷ *Tamási Mihály*: A régi Szeged, gazdasági elit. (1870-1944). Szeged, Bába és Társai, 2001.

¹⁸ *Kállay István*: Genealógia. In: A történelem segédtudományai. (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 119.

telési könyvekkel kezdődött. Ezek a könyvek tartalmazzák az újszülött fiúnak és apjának héber nevét, valamint a gyermek körülmetélésének időpontját. Az utóbbi a zsidó vallási törvények szerint a születést követő nyolcadik nap, így a móhel-könyvekből kiszámolható születési adatok pontosak, szemben a többi egyház születésre vonatkozó adataival, amelyek még a 20. század elején is olykor bemondáson alapultak.¹⁹

Az 1827: XXIII. tc. rendelte el az egyházi anyakönyvek két példányban történő vezetését. A másodpéldány a törvényhatósági levéltárhoz került. Az állami anyakönyvezést az 1894: XXXIII. tc. vezette be, egészen 1981-ig a megyei levéltárak kapták az állami anyakönyvek másodpéldányait.²⁰ Az első törvény, amely kifejezetten zsidó anyakönyvezéssel kapcsolatos részt tartalmaz, az 1840: XXIX. tc. 3. paragrafusa, amely kimondja, hogy a „*zsidók köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvekbe bejegyeztessenek.*”²¹

Ezt követően 1851. július 4-én kelt az a helytartótanácsi körrendelet, amelyeknek célja az izraelita anyakönyvek vezetésének részletes és egységes szabályozása volt. A körrendelet a hitközségekre ruházta az anyakönyvek vezetésének feladatát, és többek között előírta a német nyelven történő anyakönyvezést. Ez a rendelet élt egészen az 1885. évi átfogó törvényi rendezésig, azzal a változtatással, hogy 1863-ban az udvari kancellária rendeletében kimondta, az anyakönyvezés az országban használatos bármely nyelven történhet. Ez azonban a héberre, illetve a jiddisre nem vonatkozott, mivel ezek a nyelvek a hatóságok számára nem voltak kezelhetők.²²

A háromféle (születési, házassági és halálozási) anyakönyvet 1870/1871-től kezdve kétnyelvű, magyar és német formula szerint vezették. Létezett ezenkívül egy német-héber nyelvű formula is, ezt az 1850-es évek elejétől kezdték el használni, és használták az 1870-es évekig, sőt több helyen egészen 1885-ig. 1870/1871 előtt az anyakönyvek nyelve szinte teljesen egységesen német volt, a zsinagógai év, illetve a dátum, valamint ritkábban a szülők nevének feltüntetésén kívül, amely héber nyelven történt. Ezt követően meglehetősen éles váltás tapasztalható a nyelvhasználatban, a hitközségek körülbelül 40-45 százaléka ekkor áttért a magyar nyelvű anyakönyvezésre, természetesen a már fent említett héber rovatokat sem hagyva el. Vezetésükben

¹⁹ *Frojimovics Kinga: Magyarországi zsidó anyakönyvek.* Bp., MTA Judaisztika Kutatóközpont, 2007. 16-17.

²⁰ *Kállay István: Genealógia.* In: *A történelem segédtudományai.* (Szerk.: Kállay István.) Bp., 1986. 119.

²¹ XXIX. tc., „A zsidókról” Innen: http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_097.pdf

²² *Frojimovics Kinga: Magyarországi zsidó anyakönyvek.* Bp., MTA Judaisztika Kutatóközpont, 2007. 17.

azonban még nagyon sok rendszertelenség tapasztalható, sok bennük az elírás, javítás, a kitöltetlenül hagyott vagy csak részben kitöltött rovat. Ez az állapot 1883-ig tartott, ekkor ugyanis Trefort Ágoston az április 18-án kelt 13.429/1883. VKM sz. körrendeletében szabályozta az anyakönyvezetők minősítését. A továbbiakban ezt a funkciót csak olyanok tölthették be, akik legalább polgári iskolát vagy a gimnázium, illetve reáliskola alsó 4 osztályát elvégezték, és erről bizonyítvánnyal is rendelkeztek. Ezenkívül ismerniük kellett a magyar nyelvet legalább annyira, hogy tudjanak ezen a nyelven anyakönyvet vezetni.²³

Családkutatás a Szegedi Zsidó Hitközségben

Zsidó családok kutatása

A zsidó családok kutatásához elengedhetetlen a zsidó intézménytörténeti ismeret, hiszen a kutatás során az anyakönyvek mellett olyan speciális iratokkal, dokumentumokkal találkozunk, mint például a pinkaszok (hitközségi jegyzőkönyvek), Chevra-könyvek, get (válólevél), illetve a rabbinikus bíróságok (bét din) kiadványai. Gyakran ezek csak héber nyelven olvashatóak, ezért a dokumentumok lokalizálásához héber olvasásismeret is szükséges lehet. A következőkben a hitközségekben leggyakrabban előforduló iratokat ismertetem, különös tekintettel azokra, amelyek a családkutatás forrásait jelenthetik.

A Chevra-könyveket tekintjük a zsidó hitközségek legrégebbi jegyzőkönyveinek. A Chevra Kadisák elsősorban a halottakkal, halálózással kapcsolatos teendőket végezték. A kifejezés szó szerint Szent Egyletet/Testvériséget jelent héber-araméus nyelven. A chevra gondozta a zsidó temetőt és elvégezte a haldoklónál a szokásos előírt szertartásokat (imádkozás, halott mosdatás-öltöztetés, stb.). A betegek számára kórházat tartottak fenn. A chevrák eredetileg önálló intézmények voltak, nem tartoztak a hitközségek alá. A tagok természetesen hitközségi tagok voltak, de ez nem jelentett szervezeti azonosságot. Mivel a halottak eltemetése rituálisan szigorúan meghatározott, ezért csak vallásos szombattartó tagok lehettek a chevra tagjai. A 18. század első felétől kezdve nyilvántartották a halottak neveit, a halálózási évfordulót (jahrzeit), az egylet tagjait és az egylet működésével kapcsolatos legfontosabb dolgokat. A pontos iratkezelést mutatja az alábbi leírás egy chevra alapszabályból, ami az adatok hitelességét támasztja alá: „*Havi gabbaj a következő havinak adja át a perselyt és írásos számadást visz. A törzskönyvben mindenki külön lapon szerepel. A halálesetek pontosan könyvelendők. Zsinagógai felajánlások pontosan könyvelendők.*”²⁴

²³ Uo. 21-24.

²⁴ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887.

A zsidó közösségekben fontos szerepet tölt be a héber „írnok”, vagyis a „szófér”. Két csoportját különböztetjük meg az írnokoknak, az egyik csoportba az tartozik, aki elkészíti az előírással pergamentekercseket, ugyanis a Tóra-tekercs a kultusz központi tárgya, írását nagyon szigorúan szabályozzák. Az írást csak rituálisan tiszta állat bőréből készült pergamenre, a hús felőli oldalra, faragott lúdtollal, megfelelő növényi tintával lehet elkészíteni. Akármilyen eltérés érvénytelenné teheti a szöveget. A szóferek másik nagy csoportja írta a válóleveleket (get), illetve a rabbinikus bíróságok (bét din) kiadványait. A későbbiekben ők vezették a hitközségi jegyzőkönyveket (pinkasz) is. Magyarországon a 18. századtól ismertek az összeírásokból hitközségi jegyzők (scriba communitatis). Fontos megjegyezni, hogy a könyvnyomtatás elterjedését követően sem szűnt meg bizonyos fajta szövegek kézzel való másolása és díszítése.²⁵

A Magyarországon élő zsidók irataival több magyar törvény is foglalkozik. Elsőként Kálmán király 1101/1102-ben hozott törvényt arról, hogy a keresztények és a zsidók közti gazdasági ügyeket írásba kell foglalni, amelyen a felek aláírását pecséttel helyettesítették (cartula sigillata). Ilyen oklevél nem maradt fenn.²⁶

Átfogóbb törvényi szabályozás a felvilágosult abszolutizmus korában született, az 1783-ban kiadott Systematica Gentis Judaicae Regulatio az alábbiakat írja elő:²⁷

„Először: Hogy bármely szerződést, kötelezvényt, végrendeletet, számadáskönyvet, végül minden bizonylatot és oklevelet, amely akár bíróságokon, akár bíróságon kívüli ügyek tárgyalásakor valamiféle jogi kötelezettséggel bír, az illető terület bíróságain használatos nyelven kell megszerkeszteni és kibocsátani – semmissé nyilvánítás és törvényi védelem megvonásának terhe mellett –, általában azonban a magyar, latin és német nyelv írandó elő, amit a keresztények azon vidékek bírósági vagy azon kívüli fórumain használnak. (...)

„Ezekkel és a zsidókra vonatkozó törvénykezéssel kapcsolatban a fentieket, amennyiben szükséges, hogy ők ezeket tudomásul vegyék, ő szent felsége kellőképpen nyilvánosságra kívánja hozni és jóindulatúan ki akarja fejteni ama további kijelentést téve, hogy őfelsége mind a héber nyelvnek (csupán az istentisztelet kivételével), mind a zsidók anyanyelvének vagyis a zsidó-németnek, közönségesen a jüdisch-de-

²⁵ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: Segédlet héber iratok kezeléséhez. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 43-46.

²⁶ Büchler Sándor: Zsidó letelepedések Magyarországon a Mohácsi vész után. Magyar Zsidó Szemle. 1893. 10. évf. 315-387.

²⁷ Magyar Zsidó Oklevéltár, VII. kötet. Bp., 1963. 5-48.

utschnak a használatát minden, főleg bírósági, de bíróságokon kívüli ügyekkel való foglalkozásban is királyi tekintélyével megszüntetni rendeli, és a felsorolt megszüntetett zsidó nyelvek helyett a jövőben kegyesen elrendeli, hogy a zsidók mindenütt a tartományokban szokásos nyelvet használják, és hogy az említett kétesztendei határidőnek a közzétételétől számított eltelte után mindennemű okmány, amely akár tiszta héber, akár e nép által használatos zsidó nyelven íródott vagy lett aláírva – s törvényszéken vagy azon kívüli tárgyalásokon kötelezettséget vagy közhitelűséget szokott maga után vonni –, még ha rabbik fogalmazták vagy írták is alá, legfelsőbb királyi akaratnyilvánítás folytán eleve semmisnek és érvénytelennek nyilvánítottassék.”²⁸

II. József 1840-es: XXIX.tc., „A zsidókról” c. cikkelyben gyakorlatilag a fentieket foglalja újra törvénybe:

„3. §. Egyébiránt köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdonnevekkel éljenek, a születendők pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvben bejegyeztessenek; – továbbá kötelesek

4. §. Minden oklevelet és szerződéseket a hazában és a kapcsolt részekben divatozó élő nyelven szerkesztetni”²⁹

A fenti törvények elvetették ugyan a héber és a jiddis nyelv használatát a különféle jogi következményekkel járó iratok esetében, de a zsidó községek életében fontos szerepet kapó iratfajták továbbra is héber betűkkel, vagy jiddis nyelven születtek. A zsidó községeknek sokféle adminisztratív feladatot kellett ellátnia, és az ezekről készült feljegyzéseket jellemzően kötetekbe, füzetekbe írták héber betűkkel.

A héber nyelvű (vagy héber betűkkel írt) jegyzőkönyveket pinkasznak nevezzük. A görög „pinax” tábla szóból ered, és eredetileg azokat a könyveket soroltál ide, amelyekben a község életének fontos eseményeit, többek között a rabbinikus bíróság (bét din) határozatait, a hitközség alapszabályait rögzítették, később a pinkasz jelentése bővült és általánosságban jegyzőkönyvet jelent. Legelterjedtebb pinkaszok a már említett Chevra Kadisák által vezetett jegyzőkönyvek, ezek tartalmazzák Chevra Kadisa alapszabályait, a Chevra tagjainak törzslapjait. Ezekon kívül általában megtalálhatjuk a tagok névsorát, az előjárók (gabbajok, gaboim) neveit, megválasztásuk évét. Ha nem vezettek külön jegyzőkönyvet a halálozási évfordulóról (jahrzeit), akkor azt is itt tüntetik fel, és gyakran találhatóak gazdasági bejegyzések is a Chevra-könyvekben. A gazdasági bejegyzésekben a Chevra

²⁸ II. József király (1765/1780–1790), német-római császár „Systematica gentis Judaicae regulatio” 1783. március 31. Innen: http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_074.pdf

²⁹ 1840:XXIX. tc., „A zsidókról” Innen: http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_097.pdf

számára tett alapítványok, adományok felsorolását találjuk és nem ritkán a teljes könyvelést is olvashatjuk.³⁰

A Chevra-könyvek mellett a másik elterjedt jegyzőkönyvtípus a móhelkönyv, azaz a körülmétések feljegyzésére szolgáló jegyzőkönyv. A móhelkönyvek tartalmazzák az újszülött fiúnak és apjának héber nevét, valamint a körülmétések idejét. Arra is van példa, hogy a jiddis nevek héber megfelelőjét is felsorolják.³¹

Az adókönyvek szintén gyakran előfordulnak a hitközségekben. Legismertebb a 18-19. században Márai Terézia által bevezetett türelmi adó. Emellett számos adót fizettek közösségen belül, valamennyit évente egy összegben, ezek az összegek közösségen belüli felosztása, illetve beszédese komoly adminisztrációt igényelt. Mivel szent szöveget, szent intézmények neveit tartalmazzák, ezért általában jiddisül, esetleg héber betűs német nyelven íródtak, így lokalizálásuk nehéz.³²

A jegyzőkönyvek mellett egyedi iratok is léteztek, a héber jogrendben ezeknek kétféle típusa van: bíróság által kiállított okirat és laikus által kiállított okirat. Mindkettőt két tanúnak kell aláírnia, a tanúknak ismerniük kell a feleket, és csak akkor írhatják alá az okmányt, ha már minden sora le van írva, és alaposan átolvassák a benne foglaltakat. A legelterjedtebb ilyen okirat a házasságlevél, vagyis a ketuba. A levéltári környezetben történő felismerését könnyíti, hogy a ketuba ősi arameus szövege változatlan, csak a házasulandó felek neveit, azok apjának neveit és a dátumot kell beleírni. A 19. századtól kezdve jellemzővé vált az előre nyomtatott, személyes adatok utólagos kitöltésére módosított okmányok formanyomtatvány.³³

A zsidó vallásban lehetséges a házasság felbontása, az erről készített okmányt nevezzük getnek. A get írását nagyon alaposan szabályozzák, hiszen komoly családjogi következményekkel járhatnak a tévedések. A get szövege és formája a Talmud összeállításának korában (kb. 5. század) alakult ki és azóta változatlan. A szövegben szerepel a férj és a feleség neve, a város, ahol a getet kiállítják, illetve a folyó, aminek a partján a város fekszik. Magyarországon gyakran problémát jelentett, hogy a városoknak, folyóknak több megne-

³⁰ *Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: Segédlet héber iratok kezeléséhez.* Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 50.

³¹ *Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: Segédlet héber iratok kezeléséhez.* Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 50.

³² Uo.

³³ *Rabbi Israel Méir Lau: A zsidó élet törvényei.* Bp., Chabad-Lubavitch Oktatási és Nevelési Egyesület, 2000. 444-449.

vezése is használatban volt.³⁴ Ez tapasztalataim szerint még a 20. század elején készült anyakönyveknél is problémát jelent a feltárás során.

A hivatalos okiratokon, szerződéseken, családi iratokon kívül leveleket is írtak héberül és jiddisül is. Zsidó magánszemélyek és közösségek hagyatékaiban, zsinagógákban hátrahagyott iratok között szakrális célokra használt szent szövegekkel is találkozhatunk. Ezek nem feltétlen levéltári dokumentumok, hanem könyvészeti, iparművészeti értékük is van.³⁵ Ilyen például egy parokhet,³⁶ amelyet a Szegedi Zsidó Hitközségben találtak a zsinagóga pincéjében, és a gyakorlat során részt vettem a restaurálásának előkészületeiben.

Fontos forrásokat jelenthetnek a különböző imakönyvek, zsidó naptárak (luah), amelyekben tulajdonosi bejegyzések találhatóak. Legelterjedtebb imakönyvek a szidurok, amelyekben hétköznapi, szombati imák és néhány ünnepi ima található. A 19. században elterjedtek a kétnyelvű (héber – német és héber – magyar) imakönyvek, ilyenekkel is találkozhatunk a levéltárakban.³⁷ Olvasásuk több esetben héber nyelvismeretet igényel.

Saját kutatási módszertan bemutatása

Miután ismertettem a genealógiai kutatás általános módszertanát, a következőkben az általam egyénileg kidolgozott kutatási módszertant mutatom be, amelyet a Szegedi Zsidó Hitközségben töltött gyakorlatom során dolgoztam ki és jelenleg is folytatok 2014. február 1-je óta. A gyakorlat során elsőslegesen családkutatással és az ehhez kapcsolódó még feltáratlan dokumentumokkal foglalkozom, mint például a 17-es sorszámú protokollum.

Ahhoz, hogy bemutathassam a zsidó családkutatás módszertanát, szükséges volt egy zsidó származású család választása. A választásom a Pollák családra esett – személyes kötődés nem lévén –, egyrészt azért mert Pollák Michael Chájim volt az első betelepült zsidó Szegeden, másrészt mivel a letelepedése óta eltelt több mint 200 év, így jogilag problémákba sem ütközöm a kutatás során. Pollák Mihály leszármazottai ugyanis a mai napig élnek Szegeden, éppen ezért törekedtem teljes leszármazási táblázat készítésére, úgy gondolom, hogy szem-

³⁴ Oláh János: *Judaisztika*. Bp., Bookmaker, 2006. 134-137.

³⁵ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: *Segédlet héber iratok kezeléséhez*. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 54-57.

³⁶ Tóratakaró (héber)

³⁷ Dávid Gábor – Toronyi Zsuzsanna: *Segédlet héber iratok kezeléséhez*. Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2006. 58.

léltetésként elég bemutatnom egy négy generációs genealógiai táblát egyenes és oldalági viszonyokkal.

A zsidó származású családok kutatásához szinte elengedhetetlen a zsidó szokások ismerete is, ezért a zsidó vallásba betérők számára Markovics Zsolt főrabbi által ajánlott dokumentumokat tanulmányoztam, amelyek a következők:

- Rabbi Israel Méir Lau: A zsidó élet törvényei. Bp., Chabad-Lubavitch Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 2000.
- Hayim Halevy Donin: Zsidónak lenni. Bp., Göncöl Kiadó, 1998.
- Oláh János: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2005.

A kutatás során számtalan héber felirattal találkoztam különböző dokumentumokban és funerális emlékeken, így szükségesnek gondoltam elsajátítani a héber olvasási ismereteket.

Az egyéni módszertanom annyiban tér el a szokványos családkutatói gyakorlattól, hogy mivel helyben minden dokumentum a rendelkezésemre áll, így nem volt szükséges egyéb levéltárakban kutatóm. Emellett az elsődleges és a kiegészítő forrásaim is eltérőek a szokványostól.

Zsidó magyarok Szegeden és a Pollák család az asszimilációig

A következőkben a szegedi zsidóság történetét ismertetem vázlatosan a 19. században bekövetkezett asszimilációig és a Pollák család forrásokból ismert történetét.

Szeged első évszázadaiból kevés okleveles adat maradt fenn. A város 1183. évi okleveles említését követően a IV. Béla egyik 1247-es adománylevelében szerepel Szeged, majd 1498-ban II. Ulászlótól nyerte el a szabad királyi város kiváltságait. Ebben az időszakban a városnak már van zsidó lakossága, amely tény az adóztatásuk dokumentumain kívül német polgárok kereskedelmi konkurencia-ellenes akciói jeleznek. Szeged város egy zsidó lakosáról, Izsákról feljegyezték, hogy 1524. március 3-án tíz darab drágaköves arany ékszert letétbe helyezett a Pozsony városi hatóságnál. Ennél több adat nem ismert róla. A korszak tárgyi emlékei, írásos dokumentumai nagyrészt elpusztultak, és az 1543-ban bekövetkezett török hódoltság a szabad királyi városok jogfolytonosságát is megszakította.³⁸

Szeged a felszabadító háborúk második hulláma után, elsősorban a török elleni hadműveletekben megmutatkozó logisztikai jelentőségét elismerve nyerte vissza korábbi jogállását. III. Károly 1719. május 21-én Szegednek írt kiváltságlevele kimondta, hogy a városi tanács

³⁸ Kristó Gyula: Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig. Szeged, Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala. 29.

a városba polgárként csak katolikus személyeket fogadhat be.³⁹ Ez a rendelet lehetetlenné tette a zsidók megtelepedését Szegeden, 1723. május 23-án a városi tanács döntést hozott a kálvinisták kitiltásáról is.⁴⁰ 1768-ban feljegyzik, hogy a városban egyetlen zsidó sem lakik.⁴¹ Zsidó kereskedők azonban megfordultak Szegeden, hiszen a város 1723. évi jegyzőkönyvében szerepel egy zsidó eskümintá.⁴²

Egy 18. századi letelepedési kísérlet és egy kikeresztelkedés után,⁴³ II. József türelmi rendelete előtt nem sokkal Szegeden tartósan megtelepedett az első zsidó, Pollák Mihály (Michael Chajim), aki, 1788-ban már házat is vett. 1784-ben ugyanis 5 társával együtt lakhatási engedélyért folyamodik, amit meg is kaptak.⁴⁴ 1784-ben tehát hatan: Izrael, Jakab, Pollák, Sachter, Spitzer, Wolf nevű zsidók kaptak letelepedési engedélyt. Egy részük az idetelepedés előtt Új-Szegeden lakott, ez az adat arra enged következtetni, hogy a 18. század utolsó felében Szeged környéki településeken már éltek zsidó családok.⁴⁵ 1786-ban már 18 család és két nőtlen zsidó lakott a városban.⁴⁶ Ebben az évben ugyanis a Helytartótanács engedélyezte, hogy polgárjog nélkül ugyan, de lakhassanak zsidók a szabad királyi városokban. Ettől kezdve a zsidó családok száma gyors növekedésnek indul Szegeden. 1786-87 telén megismételt népszámláláskor 25 familiát és 136 főnyi népességet számlálnak.⁴⁷

A hitközség életéről az első feljegyzés 1788-ból való. Ez a feljegyzés beszámol a bíró, két pénztáros és két templomszolga megválasztásáról. A hitközség első rabbija 1789 és 1790 között Jechiel, majd Bak Hirsch 1790 és 1843, valamint Pilitz Dániel 1843 és 1847 között. Pilitz Dániel 1847-ben kénytelen volt Szegedről távozni, ahogy dr. Löwinger Adolf fogalmaz: „(...) alatta felbomlott a közösségben a béke.” Ezt követően választották meg Löw Lipót rabbit.⁴⁸

³⁹ *Kristó Gyula*: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1985. 97.

⁴⁰ *Kristó Gyula*: Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig. Szeged, Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala. 44.

⁴¹ *Löw Immánuel-Kulinyi Zsigmond*: A Szegedi zsidók 1785-1885. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, X. p.

⁴² Uo. XVIII-XIX.

⁴³ *Torkos Róbert – Oláh Tamás*: A szegedi zsinagógák és a város zsidósága. Szeged, 1997. 5.

⁴⁴ *Dr. Löwinger Adolf*: A Szegedi Zsidó Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 32-38.

⁴⁵ *Kristó Gyula*: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi könyvtár, pp.141-142.

⁴⁶ *Dr. Löwinger Adolf*: A Szegedi Zsidó Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 32.

⁴⁷ *Kristó Gyula*: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi könyvtár, pp.141-142.

⁴⁸ *Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond*: A Szegedi zsidók 1785-1885. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 47. és ? *Dr. Löwinger Adolf*: A Szegedi Zsidó

II. József halálát követően a többi szabad királyi várostól eltérően Szegedről nem utasították ki a zsidókat. Felismerték tevékenységük hasznát a közvetítő kereskedelemben.⁴⁹

A közösség szervezeti szabályzata 1791 decemberében készült a zsidó közösségben szokásos szabályok (tekónósz) mintájára.⁵⁰ Ezekben a szabályokban többek között meghatározzák azt is, hogy a kisbíró járjon körül a zsidó családoknál és kopogtatással jelezze a zsinagógába való menetel idejét. A kopogtató a Talmud idejétől külön tisztségnek számított. A Klemperer családnév innen származik. A kopogtatások száma helyi szokásoknak megfelelően változott.⁵¹

1801-ben a hitközség új szabályzatot készített, amely szerint az ellenőrhöz beszolgáltatott gabellából kell kiadni hetenként a rabbi és a kisbíró fizetését. Az utóbbi, a gabbaj vagy gabbe (héber szó, jelentése: felügyelő) a közösségben a jótékonsági adományok (cödáká) kezelője. A gabbaj gyűjtötte össze az adókat, adományokat, ő döntött afelől is, mire kell pénzüsszeget kiutalni. A gabbajt laikusok közül választják a gyülekezet vallásos életének ellenőrzésére.⁵²

1808-ban egy akkori összeírás szerint 60 család 357 fővel jelenti Szeged zsidó lakosságát. 1813-ban a zsidók részére letelepedési helyet, ún. házkört jelöltek ki a Palánk és a Rókus városrész déli területén. Ez nem tekinthető gettónak, nem vették szigorúan a szabályozást, a zsidó lakosság kb. 40 %-a a házkörön kívüli területen lakott. A szegedi zsidóság száma gyorsan gyarapodik, 1848-ra már 338 zsidó család élt itt 1683 főnyi népességgel, akik közül 1181-en már szegedi születésűek.⁵³

Szegeden 1930-ban a zsidókat felvették céhekbe. Vannak olyan iparágak, amelyeket túlnyomórészt zsidók képviseltek, ilyen az aranyműves és a kárpitos ipar. A zsidó lakosság részére csak 1839-ben engedélyezték az állandó boltban történő árusítást. Egy év múlva azonban már a gyáralapításra is jogot nyertek. 1841-ben a zsidó fiatalok részére iparos kiképző egyletet alapítottak. Nem sokkal később, 1844-ben felépítették az első iskolát. A nagy migráció idején a Szegedre beköltözött családok 7/8-a hazai magyar származású, csak 1/8 része cseh és morvaországi eredetű. Ekkor

Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 34.

⁴⁹ Kristó Gyula: Szeged története 2. kötet. Szeged, Somogyi könyvtár, 497.

⁵⁰ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: A Szegedi zsidók 1785-1885. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 47.

⁵¹ Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. Bp., Makkabi, 1996. 736.

⁵² Alan Unterman: A zsidó hagyományok lexikona. Bp., Helikon, 1999. 76.

⁵³ Kristó Gyula: Szeged története, 2. kötet. Szeged, Somogyi Könyvtár, 1895. 497.

az országban 5, 16 százalék volt a zsidók aránya, ebből Szeged 4, 55 százalékkal képviseltette magát, az asszimiláció tehát itt volt a legelőrehaladottabb.⁵⁴

Pollák Mihály volt tehát az első zsidó, aki Szegeden letelepedett és házat is vett.

Megtaláltam Pollák Mihály melyik házat vásárolta meg, azonban, hogy ez pontosan hol helyezkedik el, további kutatást igényel. Lów Immánuel és Kulinyi Zsigmond Szegedi zsidók c. munkájának függelékében szerepel az alábbi bejegyzés: *„Alólírt a Zsidók állapotja megvizsgálására kirendeltetett Ns küldöttség meghagyásából megvizsgálván az Urbariális könyveket és ott találtam, hogy 1-ör Polyák Mihály Zsidó 1788-adik Esztendőben vette meg és íratott nevére Orkale Istvány háza.”*⁵⁵

Annyi ismert még az életéről, hogy 1792-ben, mikor a hitközség elnöke Herczel Jechzekel volt, Pollák Mihályt háromszor egymás után megválasztották a hitközség bírójának. A hitközségnek ekkor még nem volt zsinagógája, így az ő házában tartották az istentiszteleteket.⁵⁶ Dr. Löwinger Adolf ennyit jegyez még meg Pollák Mihályról: *„utódai most is jelentékeny szerepet visznek a község életében.”*⁵⁷

1792-től már szükségesek helytörténeti dokumentumok is a Pollák család történetének feltárásához.

Elsődleges források

Eltérően a családkutatások során bevett gyakorlattól elsődleges forrásként nem az anyakönyvekre, hanem helytörténeti dokumentumokra, valamint zsidó származású családokkal kapcsolatos monográfiákra támaszkodtam. Az így vázlatosan felépülő családfát a hitközségben megtalálható anyakönyvekből egészítettem ki, illetve a szegedi izraelita temetőben több alkalommal kutatást végeztem keresve olyan funerális emlékeket, amelyek segítségével családi kapcsolatok definiálhatóak.

Helytörténeti dokumentumok közül az alábbi két forrásmunkára támaszkodtam:

1., Lów Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885.

2., Lów Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra

⁵⁴ Kanyó Ferenc: A szegedi zsidóság holocaustja. In: Szeged. 1994. 45.

⁵⁵ Lów Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 351.

⁵⁶ Dr. Löwinger Adolf: A Szegedi Zsidó Hitközség története. In.: Múlt és jövő (Szegedi szám). 1914. 01.01 33.

⁵⁷ Uo.

1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. Emellett Kempelen Béla Magyar zsidó családok c. munkáját szintén elsődleges forrásként használtam, a pusztaszeri báró Herczel család szegedi kötődése ugyanis innen derül ki.

Az első forrásmunkában Pollák Mihályról az alábbi leírás szerepel: „Pollák Michael Chájim (közönségesen csak R. Michael Chajimnak hívták) a hitközség alapítója, ki Kistelekről 1781-ben jött Szegedre s első volt ki házat szerzett, s nagy vagyonnal bírt. 1793-7-ben esküdt, 1797-8-ban pénztáros, 1789-9-ben esküdt, 1809-10, 1813-4. 1815-ban bíró volt és 1817-ben halt meg. Az ő házaiban tartatott 1797-től kezdve egész úgy látszik a zsinagóga felépüléséig az istentisztelet. Fiai nem voltak, de leányainak gyermekei és mostohafia Pollák Domán Simon szerepelnek a hitközség történetében.”⁵⁸

Pollák Mihály születési ideje nem ismert, Kistelek mint születési hely csak feltételezhető, a forrásmunka ugyanis csak annyit közöl, hogy „Kistelekről jött Szegedre.” A halálozási idő és a hely azonban pontosan ismert: Szeged, 1817. Amint a fenti leírásban szerepel, fia nem született, Pollák D. Simont fogadta örökbe. Pollák Mihályról még annyit tudunk, hogy felesége Mirjam Hirs Ber volt, két lányuk született: Pollák Krészl és Pollák Sendl.⁵⁹ Ezt követően Pollák Krészl családi kapcsolatait vizsgáltam tovább.

Pollák Krészl feleségül ment Herzl Volf Jezékielhez.⁶⁰ Hat gyermekük született: Breindl, Mózes, Gáspár, Fanni, Izsák és Mirjam.⁶¹ Herzl Mózes (1789 – 1861) felesége Grünwald Perl (1793 – 1849) volt, akitől gyermekei:

1. Mária, férje Weil Áron (1804-1871)
2. Teréz, férje Todesco Lipót (1795-1870)
3. Babetta, férje Hollander József (ismeretlen)
4. Fülöp (Jechezkel), dr. (1824-?), felesége Pollák Nanette, akitől fia született, Grünwald Manó (1861-1918),⁶² aki a Szent István kórház főorvosa volt, egyetemi magántanár. Pusztaszeri előnévvel 1901-ben magyar nemességet, 1912-ben pedig magyar bárói rangot kapott.

Grünwald Fülöp (Jechezkel) Szeged város főorvosa volt. Itt megszakad a szegedi kötődés, ezért nem vizsgáltam tovább a családot.⁶³

⁵⁸ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 99.

⁵⁹ Uo. 107.

⁶⁰ Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. 2. kötet. Bp., Makkabi, 1999. 137.

⁶¹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 99.

⁶² Uo.

⁶³ Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. 2. kötet. Bp., Makkabi, 1999. 137.

A Szegedi Chevra Könyvéből további információkat tudunk meg a Pollák családról. Pollák Michael Chajim 1809-ben a chevra gondnoka volt.⁶⁴ Pollák Mihály első lányának, Krészlnek a férje, Cajus Mendl is több ízben volt a chevra gondnoka.⁶⁵ A szegedi chevra 1787-ben alakult, majd ahogy a Chevra Aranykönyv 17. oldalán olvashatjuk: „(...)az első négy év alatt azonban a kezdet nehézségeivel küzdött miután a gyakorlat és a hagyomány hijával lévén, a chevra tagjai kötelességeiket, amelyek akkor nagyobbára személyes szolgálattételből, minő a halottak őrzése, mosása és öltöztetése, koporsó-deszka-készítés, sírásás és a halottnak kivitele a temetőbe tartoztak, nem teljesítették kellően, és a gabbaj rendelkezéseinek magukat nem vetették alá. Ennek következtében a község 11 előkelőbb tagja 1791-ben (Ádár hó 6-án) március 30-án a chevrat ujjaszervezte.”⁶⁶ A leírást követően a megújításról szerepelnek a tagok is, negyedikként Pollák Michael Chajim. Szó esik még a felvételi díjról,⁶⁷ ami arra enged következtetni, hogy a Pollák család vagyonos volt.⁶⁸

Pollák Mihály nyughelyét is kideríthetjük a Szegedi Chevrából. Az első temető 1794-1831-ig volt használatban. Ekkor „a cholerajárvány következtében a, belvárosi temetők a várostól távolabb helyeztetek el. A régi temető, ép úgy, mint a régi katolikus és a görög n.-egyesült érintetlenl maradt, noha a város terjedése következtében már körötte utcák keletkeztek. A szomszéd nagy kerti teleknek birto-kosa azonban kieszközölte, hogy a tanács elrendelte az odatemetettek síremlékeinek eltávolítását (...), melyet 1837 május végéig a hitköz-ség köteles végrehajtani.”⁶⁹ Ezt követően a leírásban az szerepel, hogy 1868-ban – mivel a tanács csak a síremlékek eltávolításáról rendelkezett, az exhumálásról nem – a régi temetőben nyugvókat exhumáltak. „(...) s amennyiben az új temetőben külön családi helyeik nem voltak, e temető egy külön elkerített helyén megfelelő szertartás s Löw Lipót által a helyszínen tartott beszéddel örök nyugalomra helyeztetek, a chevra pedig határozattal kötelezte magát, hogy e külön hely kerítését mindig jókarban tartja.”⁷⁰ Majd felsorolásra

⁶⁴ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 9.

⁶⁵ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 8.

⁶⁶ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 19.

⁶⁷ 18 garas.

⁶⁸ Ezt támasztja alá a fenti idézet is: „a község 11 előkelőbb tagja”.

⁶⁹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig. Szeged, A szegedi Chevra Kadisa, 1887. 50.

⁷⁰ Uo.

kerül az exhumáltak névsora, halálozási dátuma. Köztük szerepel Pollák Michael Chájim is és felesége is, akinek halálozási dátuma csak innen ismert: 1794. jún. 20. Ezt követően szerepel egy leírás, hogy hogyan oszlik fel a temető és mely családok rendelkeznek családi sírbolttal. Pollák Mihály örökbefogadott fiának családi sírboltja pontosan lokalizálható, azt sajnos nem tudni, hogy Pollák Mihály pontosan hová lett eltemetve.

Fontosnak tartottam megvizsgálni a Kempelen Béla kötetéhez hasonló Újvári Péter Magyar Zsidó Lexikon⁷¹ c. munkáját. A Pollák családról nagyon kevés adatot tartalmaz, szegedi vonatkozásban csak Pollák Johannát említi, aki a szegedi izraelita nőegylet megalapítója volt.⁷² Pollák Johanna neve esetünkben azért fontos, mert Polák D. Simon, Pollák Mihály örökbefogadott fiának első lánya volt.⁷³

Szegedi anyakönyvek

Mivel Pollák Mihály 1817-ben meghalt, és ebből az időszakból nem maradtak fenn anyakönyvek, így az utódairól találhatunk adatokat a hitközségben megtalálható dokumentumokban. A Függelékben⁷⁴ megtalálható anyakönyveket és a feltárt családfát összevetve az alábbi anyakönyvek bírnak információértékkel:

- Házassági és halotti anyakönyv 1852-1885. **1. sorszám**
- Születési anyakönyv 1852-1885. **1/a sorszám**
- Születési anyakönyv 1886-1904. **20. sorszám**
- Születési, házassági és halotti anyakönyv 1844-1851. (sérült) **5. sorszám**
- Protokollum 1868-1870. **17. sorszám** (feltáratlan)
- **18. sorszámú dossziéból:**
- Iskolai összeírás 1858.
- Népfölkelők listája 1861., 1891.
- Szegeden született fiúgyermek névsora 1852-60., 1868., 1871-81., 1883-1884., 1885., 1888., 1891.
- **21. sorszámú dosszié.** Tartalma: Születési anyakönyv 1850-től. Korábbi adat is szerepel benne, de nem időrendben.

Megvizsgálva az anyakönyveket, Pollák Mihály egyenes ági leszá-

⁷¹ *Újvári Péter: Magyar Zsidó lexikon I-II. Kötet. Bp., 1929.*

⁷² *Újvári Péter: Magyar Zsidó lexikon I-II. Kötet. Bp., 1929. 493.*

⁷³ *Lőw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785 – 1885-ig. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1885. 111.*

⁷⁴ Lásd függelék.

mazottairól nem találtam adatokat, örökbe fogadott fiáról, Polák D. Simonról már annál több feljegyzés szerepel. Az említett anyakönyvekben történő kutatást megnehezíti, hogy kézzel írottak, így nehezen olvasható, gyakran hiányosak, a mutatók hiánya is nagyban nehezíti a munkát. Annak ellenére, hogy már egy csaknem feltárt családfáról van szó, a származékos adatok kiderítése éveket vehet igénybe, mint például Pollák Mihály születési idejének datálása. Sokat segítené az is, ha tudnánk, mikor kötött Mirjam Hirs Berrel házasságot. Ha nem veszett volna el az ezt tartalmazó anyakönyv, megtalálhatnánk a felmenőik, valamint az eskető nevét. Tudnánk továbbá a héber nevüket és a lakhelyüket is. Az utóbbiak kideríthetőek lennének lányaik, Krészl és Sendl születési anyakönyvi kivonatából is, azonban ezt sajnos nem sikerült megtalálnom. Mivel Pollák Mihálynak nem született fia, így móhelykönyvben sem érdemes tovább kutatnunk.

Kiegészítő források

A következőkben olyan irat-archívumokat és forrásokat mutatok be, amelyek egy családkutatás során kiegészítő forrásként szolgálhatnak. Nem törekszem az adatbázisok teljes körű bemutatására, mivel kutatásom során ezekben nem találtam releváns adatokat, de a kutatás megtervezésekor ezeket az adatbázisokat is használtam kiegészítő forrásként, ezért fontosnak tartom röviden ismertetni használatukat. A Magyar Nemzeti Levéltár esetén a zsidóösszeírások szolgálhatnak fontos forrásként. Ismertetem továbbá az e-levéltár projektet, amely hozzájárult a levéltári keresőrendszerek fejlődéséhez. Végül bemutatom a Magyar Zsidó Levéltár adatbázisát, amely az Europeana Judaica projekt keretében jött létre, majd röviden kitérek a kizárólag magyarországi zsidó családfakutatásra specializálódott Hungarian Jewish Roots-ra. Kutatásom során ezeket az internetes adatbázisokat kiegészítő forrásként használtam.

Magyar Nemzeti Levéltár

A Mormon Egyház Genealógia Társasága önköltségen gyakorlatilag az állami anyakönyvezés bevezetését megelőzően, azaz 1895-ig a teljes magyar egyházi anyakönyvi állományt lefényképezte két példányban. Ezek az anyagok elérhetőek egyrészt a saját Salt Lake City-ben létesített adattárunkban, másrészt a MNL Bécsi úti részlegében kutathatóak. A mormonok digitalizálási programja a mai napig vitás kérdések hordozója, elsősorban jogi szabályosság tekintetében. Az 1895 előtti anyakönyvek köziratnak minősülnek, ennek értelmében másolat csak az eredeti példányokról készíthető. A másodpéldányról csak eseti jelleggel készíthető másolat, az anyakönyveket birtokló egyházakkal történő megállapodás keretében. Ilyen megállapodásról nem tudni, csak a program technikai lebonyolításáról, árajánlatokról vannak

iratok. Mindenesetre sokáig (bizonyos esetekben a mai napig) ezek a mikrofilmek jelentik egy-egy kutatás egyetlen vagy elsődleges forrását. Hiszen a mormon-program keretében elkészült 3238 egyházi anyakönyvi hely anyakönyveinek másolata, a felvételek száma közel 4 millió. Bár előfordulnak bizonyos hiányosságok, például kimaradt egyházközségek, vagy rossz minőségű másolatok, illetve nem digitalizálták a bérmentési-konfirmációs anyakönyveket és az indexeket sem. Ennek ellenére pozitívum, hogy az 1895 előtti egyházi anyakönyvek egy helyen kutathatóak. A mikrofilmezett anyagok felekezeti szerinti bontásban az alábbi URL-címen megtekinthetőek: <http://www.natar-ch.hu/fondx/aker.html>⁷⁵

Itt megkerestem a Szegedi vonatkozású anyakönyveket, amelyek az alábbi ábrán láthatóak:

Izraelita egyház

Magyarországi hitközségek

Szeged (In)

=Szeged+Gyálutret+Nagyret+Kiskunhalomsas+Sorog+Tape,Szegedizsaz,Szegedizs, index: 1850-1895

Születési anyakönyv:	1852	-	1895
Házassági anyakönyv:	1844	-	1895
Haltási anyakönyv:	1844	-	1895
Vegyes anyakönyv:	1844	-	1885
Felvételek:	1039	Felhasznál:	A 3433-3438

Szeged-anyakönyvi kerület (In)

Vegyes anyakönyv:	1859	-	1880
Felvételek:	26	Felhasznál:	A 3434

2. ábra. Szegedi anyakönyvek a MNL-ban

A mormon egyházhoz kapcsolódik a Family Search nevű családkutató oldal is. Használata azonban regisztrációhoz kötött, de a leírások szerint nagy népszerűségnek örvend.⁷⁶

MILEV

A következőkben olyan adatbázisokat mutatok be, amelyek kizárólag családkutatással kapcsolatosak. A Magyar Zsidó Levéltár (MILEV) a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetségének (MAZSIHISZ) magánlevéltára. A MILEV a Judaica Europeana konzorcium tagja, jelentős európai kulturális intézmények mellett, többek között a British Library, a frankfurti Goethe Egyetemi Könyvtár, a londoni és

⁷⁵ Biszál Sándor – Lakatos Andor – Vajk Ádám: Az egyházi anyakönyvek digitalizálásának lehetőségei: módszertani tanulmány, 2008. Innen: http://archivum.asztrik.hu/sites/default/files/letoltesek/akvi_tanulmany.pdf

⁷⁶ Family Search: <https://familysearch.org/>

az athéni zsidó múzeum. A Judaica Europeana az Európai Bizottság eContentplus kiemelt programja, amelynek keretén belül a zsidó kulturális intézmények által őrzött digitális tartalmak elérhetővé tétele a cél. Az europeana.eu portál a résztvevő intézmények anyagában közös keresést biztosít. A projekt keretében 3, 7 millió anyagot digitalizáltak, ebből könyvek mellett újságokat, aprónyomatványokat, múzeumi objektumokat is.⁷⁷

A MILEV küldetésnyilatkozata szerint: *„Gyűjti, tudományos értelemben feldolgozza, kutathatóvá teszi, gondosan őrzi és ápolja, valamint - az egyéni és közösségi művelődés érdekében - a lehető legszélesebb közönség számára megismerhetővé teszi a hazai zsidó kulturális értékeket, megteremti a hagyományörzés és a kulturális örökségvédelem közötti egyensúlyt. Dinamikusan fejlődő, ismert magyarországi zsidó kulturális intézményként, nyitott, látogatóbarát szolgáltató – és találkozóhellyé formálódva elősegíti a zsidó közösség és a nem zsidó népesség közötti párbeszédet.”*⁷⁸

A MILEV anyaga elsősorban a felekezeti igazgatással kapcsolatos iratokat tartalmazza. Megtekinthető az anyakönyvek listája is, szegedi vonatkozást nem találtam. A régi 400 anyakönyvi kerületből 70 esetében maradtak fenn anyakönyvek, ezek mikrofilmezett változatai elérhetőek a levéltárban. (1895 előtti felekezeti anyakönyvekről van szó).⁷⁹ A fondjegyzék a Nemzetközi Levéltári Tanács aToM (Acces to Memory) rendszerével készült, amely egy nemzetközi levéltári leírási szabványokon alapuló, szabadon letölthető levéltári szoftver. Magyarországi implementációja elsőként a Magyar Zsidó Levéltárban jelent meg.⁸⁰ A szolgáltatás nem díjmentes, viszont az oldalon hasznos tanácsokat, illetve segédleteket találunk családkutatáshoz. Elérhető a fondjegyzék is, amelyből a XIX. fondszámú *„Személyes hagyatékok”* és a X. fondszámú *„Hitközségek iratai”* található szegedi vonatkozás. Kutatásom során ezeket nem használtam, hiszen a számomra releváns hitközségek iratai megtalálhatóak Szegeden.

⁷⁷ <http://www.judaica-europeana.eu/>

⁷⁸ MILEV: Küldetésnyilatkozat: <http://www.milev.hu/alapelvek---basic-principles.html>

⁷⁹ MILEV-en elérhető anyakönyvek listája: http://www.milev.hu/uploads/1/1/0/6/11063810/mzsl_anyaknyvek_2011_11_15.pdf

⁸⁰ ICA aToM szoftver: <https://www.ica-atom.org/>

Hungarian Jewish Roots

A Hungarian Jewish Roots⁸¹ nevű szolgáltatás kizárólag zsidó származású családok kutatásával foglalkozik. A „Bemutatkozás” rovatban szerepel, hogy a „Nevék” adatbázisban 1854 és 1944 közötti időszakra vonatkozóan gyűjtenek információkat magyar zsidókról. Jelenleg több mint 10.000 személy adatai közt kereshetünk. A keresőrendszer használatáról részletes tájékoztatást olvashatunk. Lehetőségünk van vezetéknevre, utónévre vagy településre keresni. Az esetleges keresés során előforduló redundanciákra felhívják a figyelmet a részletesen kidolgozott súgóban. Ezt az e-levéltár esetében hiányoltam. Vezetéknevre való keresés esetén az adatbázis tartalmazza a leánykori nevet, az asszonynevet, és ami zsidó családkutatás szempontjából kiemelendő: tartalmazza a magyarosított és az eredeti vezetéknevet is. Így ha rákeresünk például a II. József névrendeletét követően népszerűvé vált *Rosenberg* vezetéknevre, akkor a *Rózsahelyi* is szerepelni fog a találatok között, mint magyarosított névformula, vagy a *Rosenberger* is, hiszen a rendszerben a keresés típusa alapértelmezetten „tartalmazza,” tehát szemantikailag is értelmezi a keresőkifejezést a rendszer. Településnév esetén a születési, halálozási és lakóhely adatokban alapértelmezetten egyszerre keres.

Pozitívumként emelném ki az ún. Soundex-szolgáltatást, vagyis lehetőségünk van a vezetéknevre és az utónévre hangzás alapján keresni. Ezt azért tartom rendkívül hasznos szolgáltatásnak, mert – ahogy a szolgáltatás leírásában is szerepel – az évtizedek során egy-egy vezetéknev írásmódja változhatott, még egy családon belül is előfordulhatott eltérő írásmód. Erre a legjobb példa a Schwartz vezetéknev, amely előfordulhat az alábbi formákban: Schwartz, Shwartz, Svarc, Svarz stb. Úgy gondolom, hogy a Soundex keresés a csonkolást és a maszkolást jól helyettesíti a keresés során, ezáltal a felhasználók számára megkönnyíti az adatbázis használatát.

Családkutatás szempontjából fontos kiemelni, hogy az adatbázis az ismert családi kapcsolatokat, rokoni kötelekeket is figyelembe veszi, ezt a találati listában egy fa szimbólummal tüntetik fel.

Kutatásomhoz kapcsolódóan az e-levéltár esetén is alkalmazott keresőkérdést használtam: *pollák szeged*. A találati lista ingyenesen megtekinthető, amit hiányolok, hogy nem tünteti fel a rendszer a találati halmazban szereplő tételek számát. A találatok részletes megjelenítése már regisztrációhoz kötött, így a név és a településnév alapján csak következtetni tudok arra, hogy releváns-e számomra az adott találat. Összevetve az általam kiindulópontként használt Lów Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től

⁸¹ Hungarian Jewish Roots http://www.jewishroots.hu/hu_csaladfadkutatatas_1.html

1886-ig (lásd Függelék) c. elsődleges forrásdokumentumként használt munkában található Pollák családfával, egyenes ági egyezést találtam zsidó utónév alapján. Pollák Zélig (polgári neve Pollák Salamon) és unokája, Pollák Júda (polgári neve Pollák József) szerepel a találati halmazban.

oroklet.hu

Az oroklet.hu,⁸² a magyarországi izraelita temetők sírhelyregisztereinek digitális adatbázisa. Kb. 5600 adatot tartalmaz, ennek mindegyike az izraelita temetőből származik a hitközség egy korábbi temetői nyilvántartása alapján. A szegedi izraelita temető adatai regisztrációt követően hozzáférhetőek, de maga az adatbázis használata nehéz. Rengeteg a hiányos adat, elsősorban a halálozási évek hiányoznak. A keresés nehéz, ha Szegedre szűkítünk, nem jelzi a temető pontos nevét vagy elhelyezkedését. Nem derül ki sehonnan, hogy izraelita temetői nyilvántartásokban keresünk.

A gyakorlatom során Excelbe rögzítettem a halálozási anyakönyveket, illetve egy cédulakatalógusokból álló halálozási anyakönyv sorozatot, amely Ábrahám Vera, a hitközség könyvtárosának magángyűjtéséből származik.

Az így elkészült nyilvántartások publikálása folyamatban van, de a gyakorlat során összegyűjtött táblázatok már lehetőségem volt összevetni az oroklet.hu adatbázisában található adatokkal. Pollák Mihály örökbe fogadott fiának, Polák D. Simonnak és feleségének megtaláltam az izraelita temetőben lévő sírhelyét. Ezenkívül releváns adatot nem találtam a keresés során.

A HunTéka alkalmazási lehetőségei

A HunTéka az iKron Kft. és az MTA SZTAKI több éven át tartó közös fejlesztésének eredménye, mely 2002-ben jelent meg a hazai piacon.⁸³ A két fél mind a rendszer tervezésében, mind pedig annak továbbfejlesztésében épített több évtizedes tapasztalatára, melyre többek között a TINLIB és a Q Series (Qtéka) rendszerek honosítása, forgalmazása kapcsán tettek szert. 2011-től a Monguz vált a HunTéka kizárólagos fejlesztőjévé és forgalmazójává. Közgyűjteményi, nem kizárólag könyvtári rendszer, hiszen az utóbbi évek fejlesztései főként arra irányultak, hogy az eredetileg könyvtári rendszert általános közgyűjteményi rendszerré léptessék elő, amely képes a könyvtári mellett a múzeumi,

⁸² <https://www.oroklet.hu>

⁸³ *Kármán László – Szepesi Judit – Tóth Kornél: A HunTéka elektronikus könyvtár modulja (az előadás tartalma írásba foglalva). Networkshop 2006, Miskolc. <http://www.hunteka.hu/uploads/490/333/networkshop-2006-jadox-eloadas-hu.htm>*

levéltári és egyéb archívumok gyűjteményeinek szabványos kezelésére is. Például a HunTékában ma már működik a MARC – MuseumDat (CIDOC-CRM) megfeleltetés,⁸⁴ valamint megoldható az események vagy éppen a műtárgyleíró űrlapok kezelése is.⁸⁵

Összefoglalva tehát a HunTéka egy nagyon rugalmas, testre szabható rendszer, mely főként a közepes és nagy intézmények számára ajánlott. A rendszer a következő modulokat tartalmazza: Múzeumi, Levéltári, Katalogizálás/Leírás, Kölcsönzés/Csere, WEB OPAC (Monguz), Gyarapítás, Folyóirat, Portál (Portál24), RFID, valamint a JaDoX-nak is nevezett Elektronikus Gyűjtemény modul.⁸⁶

Feldolgozás (HunTéka)

A következőkben ismertetem a feldolgozás menetét, amely HunTékában történik, a katalogizálás modulban. A feldolgozás jelenleg is zajlik, a függelékben feltüntetett anyakönyvek közül a **10. sorszámú 1905-1942/43 születési anyakönyv** 1905-ös adatai már elkészültek. A feldolgozást én végeztem a Szegedi Zsidó Hitközség Dr. Birnfeld Sámuel Könyvtárban töltött gyakorlatom során, a munkafolyamat három hónapot vett igénybe.

A következőkben bemutatom a feldolgozás menetét, elsősorban az intézményi sajátosságokat figyelembe véve. Fontos kiemelni, hogy a Szegedi Zsidó Hitközség által tárolni kívánt adatoknak már volt megfelelő mezője a HunTékában, melyeknek a tartalmi lényege egyezik, de a zsidó kultúrának megfelelően a kliens programban más elnevezést kell használni. A 900-as mezőktől egyedi mezőneveket definiáltak a fejlesztők, mert jelenleg nem létezik szabványos MARC elem.

⁸⁴ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy míg a MARC és a Museumdat egy konkrét adatszerkezet, a CIDOC-CRM egy elméleti referenciamodell. A MuseumDat-ról elmondható, hogy CIDOC-CRM kompatibilis adatszerkezet.

⁸⁵ Megoldások múzeumoknak a Monguz Kft. honlapján. <http://www.monguz.hu/web/guest/muzeumoknak1>

⁸⁶ A HunTéka ismertetője a Monguz Kft. honlapján. <http://www.monguz.hu/hunteka>

The image shows a screenshot of a library catalog interface. At the top, there are several tabs: 'Név', 'Létezési hely', 'Életrajzi', 'Hozzájárások', 'Létezési dátumok', 'Képfájlok', 'Név', 'Cím', 'Hozzájárások'. Below the tabs, there are several sections for data entry:

- Személynév (910):** Fields for 'Név', 'Életrajzi', 'Létezési dátum', and 'Hozzájárások'.
- Névvariációk (400):** Fields for 'Név', 'Életrajzi', 'Hozzájárások', 'Cím', and 'Hozzájárások'. Below these is a large text area with a yellow background containing the text 'Héber név: Ábrahám'.
- Besz (657):** A field for 'Név'.
- Belső megjegyzés (510):** A field for 'Belső megjegyzés'.

3. Személynevek, névvariánsok

A 4XX mezők az UNIMARC szabvány szerint: „Variáns hozzáférési pont adatsoport: azokat a variáns hozzáférési pontokat tartalmazza, amelyekből a rekord hozzáférési pontjához visszavezető „lásd” utalótételeket kell elkészíteni.”⁸⁷ 400-as mezőnél a feltárás során a héber névnek van jelentősége. Az anyakönyvekben ez héberül és fonetikusán egyaránt le van írva. A rendszerben a könnyebb kereshetőség érdekében szintén a fonetikus átírást visszük fel. A héber betűk bevitele egy többnyelvű keresőrendszer kidolgozása esetén lenne fontos. Úgy gondolom, Magyarországon a rendszerben latin betűkkel keresnek, de ha egy izraeli állampolgár használja a rendszert, számára fontos a héber nyelven való keresési lehetőség.

Pollák Ilona héber neve Ávrahim bát Ruth (a zsidó névadási gyakorlatban ez azt jelenti, hogy Ábrahám lánya Ruth, férfiak esetében a ben szerepel, amely fiát jelent.) A feltárás során gyakran előfordult az „alias”, illetve az „alter” rövidítés, ezek szintén a 400-as mezőben kerültek rögzítésre. Az 599-es belső megjegyzés mezőt abban az esetben használom, ha hiányosak az anyakönyvi adatok, vagy ha olvashatatlan a kézírás. Ezt minden esetben fontosnak tartom rögzíteni, mert családkutatás során a hiányos adatoknak is van információértéke.

A feldolgozás során azt tapasztaltam, hogy leggyakrabban a koma neve hiányzik. A koma zsidó hitéletben a keresztapa megfelelője. Csa-

⁸⁷ *Dudás Anikó*: Besorolási adatok UNIMARC formátuma. In: Könyvtári Figyelő, 2010. (56. évf.) 3. sz. Innen.: <http://ki.oszk.hu/kf/2010/10/bsorolasi-adatok-unimarc-formatuma/>

ládtörténeti szempontból sem elhanyagolható tényező a feltüntetése, hiszen vertikális családi kapcsolatoknál fontos forrás. Szintén gyakori belső megjegyzés születési anyakönyv esetén a „kóroda” kifejezés, ami kórházat jelent. A kórházi születés esetén az anyakönyvben nem szerepel a gyermek születéskori lakhelye, amelyet a 921-es mezőben rögzítünk.

Az ikerszületéseket szintén belső megjegyzésként vittem fel a rendszerbe.

4. Évszámok, helyek

A szabvány szerint a „9– Nemzeti (helyi) használatra fenntartott adatcsoport: a rekord előállítójának helyi vonatkozású adatai.”⁸⁸ Ez alapján az egyedi adatmezőket a 9XX-as adatcsoportba definiálták a fejlesztők. A 901-es egyedi mező eredetileg a keresztelés dátuma volt, ez alapján konzekvens, hogy a zsidó kultúrában ezzel ekvivalens metélés dátuma és elnevezés napja adatokat rögzítjük HunTékában. Fontos kiemelni, hogy az „Elnevezés dátuma” adatmező csak nők esetén használt. A fiúgyermeknek nyolcnapos korukban, a körülmetélés során kapnak héber nevet (brit milá, vagyis a körülmetélési szövetségbe való felvétel), a lányok pedig a születésüket követő héten (pontosabban a születést követő legközelebbi Tóra-olvasási napon⁸⁹, amikor az apát a Tórához szólítják és áldást mondanak (Mi Sebérách.../Aki megáldotta...), az anya és az újszülött egészségéért.⁹⁰

⁸⁸ *Dudás Anikó*: Besorolási adatok UNIMARC formátuma. In: Könyvtári Figyelő, 2010. (56. évf.) 3. sz. Innen.: <http://ki.oszk.hu/kf/2010/10/besorolasi-adatok-unimarc-formatuma/>

⁸⁹ *Oláh János*: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2006. 115.

⁹⁰ *Hayim Halevy Doni*: Zsidónak lenni. Bp., Göncöl Kiadó, 1998. 247.

A körülmetélő neve a 914-es mezőben kap helyet, amely jelenleg külön nem kereshető mező. HunTékában a kereshetőséget konfigurációs állományokkal állítjuk be, szükség esetén kereshető később az adott mező, amelyet szükségesnek ítélünk.

A héber név azért rendkívül fontos, mert vallási alkalmakkor, illetve zsidó jogi dokumentumokban ezt használják, ami családtörténeti kutatásoknál elsődleges forrást jelenthet a polgári név mellett. A név többnyire héber név, amely a Tórában vagy a Tanahban megtalálható, de lehet jiddis eredetű is. A továbbiakban ezen a néven kap majd a zsinagógában aliját⁹¹, ezen a néven köt házasságot és ez szerepel a házasságlevélben (ketuba), vagy a válólevélben (get), illetve minden olyan alkalommal, amikor hagyományos zsidó vallási szertartáson vesz részt. Egy zsidó fiú neve a következő: a fiú neve (pl. Jichak) + ben (jelentése fia) + az apa neve (pl. Ávrahám), tehát Jichak ben Ávrahám, vagyis Ávrahám fia Jichak. A lányok neve ugyanilyen szerkezetű, azzal a különbséggel, hogy a *ben* helyett *bát*, azaz lánya kifejezés szerepel. Például Rivká bát Betuél, vagyis Betuél lánya Rivká. Családtörténeti szempontból fontos azt is megemlíteni, hogy szokás a polgári életben használt utónévvel megegyező nevet adni a már nem élő nagyapa, dédapa vagy rokon neve mellett. Néphit alapján élő ember nevét nem szokás adni a gyermeknek, nehogy a halál angyala tévedésből őt vigye el.⁹²

A magyarországi zsidóságnak II. József 1787. július 23-ai rendelete alapján 1788. január elsejétől kötelező érvénnyel német család- vagy vezetéknevet kellett felvenni. Akik nem választottak nevet, azoknak hivatalnokok találtak ki és adtak családnevet. Sok esetben a foglalkozásnév vált családnevvé, például Szofér-Schreiber, Házán-Singer, vagy a személynév, például: Áser-Ascher. Gyakori volt a származási hely felvétele, a Schweitzer, Pollák gyakori vezetéknevek számított. Sokan fantázianeveket vettek fel: Rosenberg, Grün, Sommer, Winter, Goldberger vagy Grünfeld. Vannak olyan nevek is, amelyek rövidítések – látszólag német nevek, de héber kifejezést takarnak –, erre legismertebb példa a Katz vezetéknev, amely németül macskát jelent, de valójában „kohen cedek”, igaz héber megfelelője. A 19. század vége felé, a zsidó emancipáció következményeként, valamint a soá után Magyarországon is szokássá vált a német eredetű családnevek magyarosítása. A 19. század végén, illetve a 20. század elején megfigyelhető, hogy a Weisz családnévből Fehér lesz, Schönből Szép, Geigerből Hege-dűs. Ma inkább a magyaros hangzású családnevek „visszazsidósítása” (tulajdonképpen „németesítése”) figyelhető meg.⁹³

⁹¹ Felhívás a Tórához (jiddis)

⁹² Oláh János: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2006. 114-115.

⁹³ Oláh János: Judaisztika. Bp., Bookmaker, 2006. 116.

A 924-es, „Életút időpontja”mezőben az anyakönyvi kivonatok megjegyzés rovataiban található tételeket rögzítjük, mint például áttérés keresztény hitre. Kutatásom során, a Pollák család esetében ez nem fordult elő.

Kálváltás helye (906)	Halálozás helye	
	Megjegyzés	
Kálváltás ideje (907)	Pontos halálozási dátum	
	Héber dátum	
	Megjegyzés	
Kálváltás ideje (908)	Halálozás ideje	
Temető (910)	Temető megnevezése	
Temető (911)	Temető	Szegedi Zsidó Temető
Parafa (912)	Parafa	

6. Naptár konverter

Családkutatás szempontjából a halálozási adatoknak nagy jelentőséget tulajdonítunk, így a HunTékában is kitüntetett szerepet kapnak ezek a mezők. A 906-os halálozás helye mezőt nem használom, hiszen szegedi adatokkal dolgoztam, és ez kiderül 911-es Temető helye rovatból is, amely automatikusan „Szegedi Zsidó Temető”- kifejezést jelenít meg. Véleményem szerint a 906-os mezőnek abban az esetben van jelentősége, ha soá áldozatokat rögzítünk, ekkor a megjegyzés rovatban rögzíthetjük, hogy az áldozatot deportálták, eltűnt stb.

A 905-ös mezőben a pontos halálozási dátumot írjuk le és minden esetben ennek héber megfelelőjét. Felmerült a rendszer konfigurálása során egy olyan algoritmus írása, amely a héber dátumot automatikusan konvertálja polgári dátumra. Erre jelenleg nincs megoldás, és személy szerint nem is tartom szükségesnek. A héber dátum rovatba ugyanis nem héber, hanem latin betűket és számokat írunk. Az adatok bevitelekor mechanikusan a zsidó.com-on található naptár widgetet használom, majd copy-paste módszerrel rögzítem az adatot az integrált rendszerbe. Esetlegesen a héber dátum konvertálására a zsidó.com-on található megoldáshoz hasonló algoritmust be lehetne építeni a rendszerbe, amely megkönnyítené a feldolgozást.

Nem tartom konzekvensnek az itt szintén megjelenő megjegyzés almezőt, ahogy fentebb írtam, holokauszt áldozatok rögzítésénél lehet jelentősége.

A következő ábrán a zsidó.com-on megvalósult megoldást láthatjuk:

Naptár konverter
 Válaszd ki a polgári vagy a zsidó dátumot, és kattints a megfelelő nyílra!

Polgári naptár 1905 Január 21

↕

Zsidó naptár 5665 Svát 15
 יטו

Ha a keresett dátum naplemente utáni akkor adja meg a következő polgári dátumot!

909-es mezőben a halálozási életkort csak abban az esetben rögzítem, ha a halálozás egy éves kor alatt történt. Csecsemőhalál esetében a zsidó hagyományban ez fontos adat, a héber névadási gyakorlattal és a temetkezési szokásokkal függ össze. Koraszülött csecsemőt nem gyászolnak, a temetőben külön sorba gyászszertartás nélkül temetik el. Viszont a halott csecsemőt követő fiúgyermek már nem számít elsőszülöttnek, annak ellenére, hogy megilleti őt az elsőszülött minden joga.⁹⁴ Ezért fontos nyilvántartani.

911-es és a 912-es adatmező a temetési adatokat tartalmazza. A családkutatás fontos forrása a temetői nyilvántartások, amelyek a sírkő elhelyezkedési helyét tartalmazzák az adott temetőben. A temetői nyilvántartás felépítési szerkezete: parcella/ sor/sír. A HunTékában a Parcella mezőnév szerepel, ami nem konzekvens a keresésnél. A korai temetői nyilvántartások ugyanis gyakran hiányosak, hiányzik például a sír száma. Családkutatási szempontból azonban fontos forrás az is, ha csak a sor, sírszám beazonosítható. Ezek alapján a 912-es mezőt bővíteném hívójelekkel, és a leírás a következőképpen épülne fel: 912_a. parcella, b. sír, c sor.

⁹⁴ József Károly: Zsidó hitéleti kislexikon. Bp., 1987. 147.

The image shows a screenshot of a genealogical data entry form. The form is organized into several sections, each with a label and input fields. The sections are:

- Személy (910):** Includes a 'Név' (Name) field with a dropdown arrow.
- Lakás (911):** Includes 'Lakásy' (Address) and 'Hely' (Location) fields.
- Életkor (912):** Includes a 'Változó' (Variable) field.
- Foglalkozás (913):** Includes a 'Foglalkozás' (Occupation) field.
- Évesjövedelmét megjelölés (914):** Includes a 'Jövedelm' (Income) field.
- Anyagok (915):** Includes an 'Anyagok' (Materials) field.
- Házassági állapot (916):** Includes 'Családi' (Family) and 'Társ' (Partner) fields.

Below the input fields, there are several rows of data, some of which are highlighted in orange. The data appears to be organized into columns, with some cells containing '+' and '-' symbols, suggesting a table or grid structure.

7. Életrajzi adatok

950-es mezőben a törvényes, illetve törvénytelen születéseket tüntetjük fel. Ezek az adatok demográfiai jelentőséggel bírnak, amit mi sem mutat jobban, mint hogy Újvári Péter a Magyar Zsidó Lexikonban ezeknek az adatoknak külön szócikket szentelt.⁹⁵ A zsidó hagyomány szerinti fontosságot is jelzi, hogy a Tóra is említést tesz a törvénytelen születésekről. A törvénytelen gyermekeket „mámzer”-nek nevezik. (A „fattyú” szó megnevezése héberül a Tórában.) Fontos megemlíteni, hogy a zsidó erkölcs szerint a házasságon kívül született gyermek nem számít törvénytelennek, a „mámzer” kifejezést azokra a gyermekekre használják, akik a Tórában felsorolt törvénytelen kapcsolatból születnek. Ilyen törvénytelen kapcsolatnak számít a vérrokonság, vagy az olyan zsidó nőtől származó gyerek, aki nem vált el a férjétől érvényes zsidó válás útján, vagyis nem kapott válólevelet (get).⁹⁶

A 921-es lakhely adatoknál az anyakönyvi kivonat típusának megfelelően beállíthatjuk a lakhely adatokat. Az anyakönyvek az utcát és a lakás számát tüntetik fel. A feldolgozás során nehezítő tényező volt az időközben megváltozott utcánév. A könnyebb kereshetőség érdekében a napjainkban használt utcanevet rögzítettem a rendszerben, ehhez Péter László Szeged utcanevei c. munkáját használtam.⁹⁷

⁹⁵ *Újvári Péter: Magyar Zsidó lexikon I-II. Kötet. Bp., 1929. pp.155.*

⁹⁶ *Hayim Halevy Donin: Zsidónak lenni. Bp., Göncöl Kiadó, 1998. 263.*

⁹⁷ *Péter László: Szeged utcanevei. Szeged, Szegedi nyomda, 1974.*

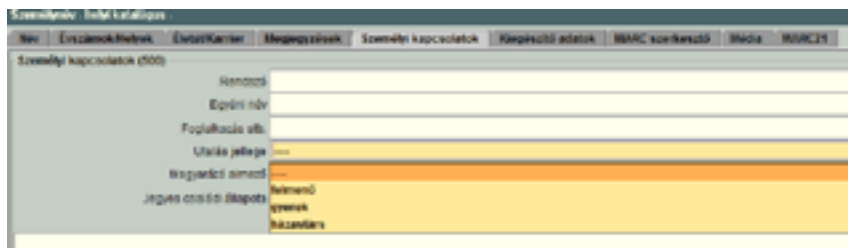
923-as vallás rovatot nem használtam adatbevitel során, mivel a fentebb említett keresztény vagy egyéb felekezetekre történő áttérést nem ebben a mezőben tüntetjük fel, hanem helyi belső megjegyzésként. Véleményem szerint ennek a mezőnek abban az esetben lenne funkciója, ha az áttéréseket itt tudnák rögzíteni.

678-as mezőben az apa foglalkozását tüntetjük fel értelemszerűen, mivel ez az adat szerepel a születési anyakönyvi kivonatokban. Az anya foglalkozása nem szerepel, csak a lakóhely. Ha iskolai anyakönyvekből dolgozunk, akkor belső megállapodás alapján a „tanuló” kifejezést rögzítem.

A 856-os mezőt az iskolai anyakönyvek esetén használjuk, családkutatás szempontjából akkor tartom fontosnak, ha kiegészítő adatokra van szükségünk. Abban az esetben is fontos, ha más forrás nem áll rendelkezésünkre, mert megsemmisült a születési anyakönyv. Ebben az esetben az iskolai adatokat kell elsődleges forrásnak tekintenünk.

8. Az adatok forrásai

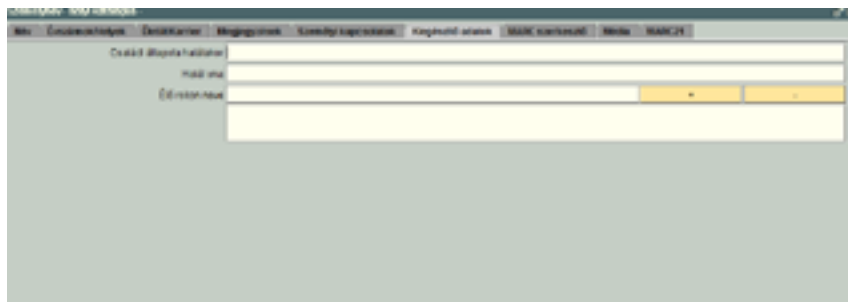
A megjegyzésekben tüntetjük fel a forrásokat a felhasznált anyakönyvek függvényében. Ezeket az adatokat a rendszer alapértelmezésben tartalmazza, kivéve az iskolai adatok esetén. Az iskolai adatokat ugyanis a 17-es sorszámú protokollum tartalmazza, amelynek feldolgozása jelenleg is zajlik. Gyakorlatom keretében én is részt veszek az említett forrásdokumentum feltárásában és közlésében, így ismert számomra a tartalma. A vegyes bejegyzéseket tartalmazó dossziében található tanodai bizonyítványokat és iskolai értesítéseket is, illetve itt található a katonakötelezettek lajstroma is. A megjegyzések adatszoportba továbbfejlesztési lehetőségként integrálnám szintén a 17. sorszámú dossziében található „Fiúk körülméletési anyakönyvét” is, amely 1824-től tartalmaz adatokat.

9. Személyi kapcsolatok

Családtörténeti szempontból az 500-as Személyi kapcsolatok mező talán az egyik legfontosabb az adatstruktúrát tekintve. Itt definiáljuk a személyek közti horizontális és vertikális kapcsolatokat. Az utalás jellege alatt határozzuk meg a következő családi viszonyokat: felmenő, gyerek, házastárs. A Magyarozó almezőben a felmenői kötelekeket szűkítjük apára vagy anyára, a házastársat pedig feleségre és férjre. Az utalás jellegénél további oldalági kapcsolatokat deklarálhatunk, mint: koma, jegyes, valamint rögzíthetjük az eskető személyét is.

A jegyes családi állapotát is rögzítjük, ha házassági anyakönyvekkel dolgozunk. Ez háromféle lehet: elvált, özvegy, nőtlen. Elvált kategória – ellentétben a katolikus anyakönyvezésnél – azért van, mert mint ahogy fentebb már említettem, a zsidó hagyomány, bár szigorú feltételekkel, de engedélyezi a válást.⁹⁸

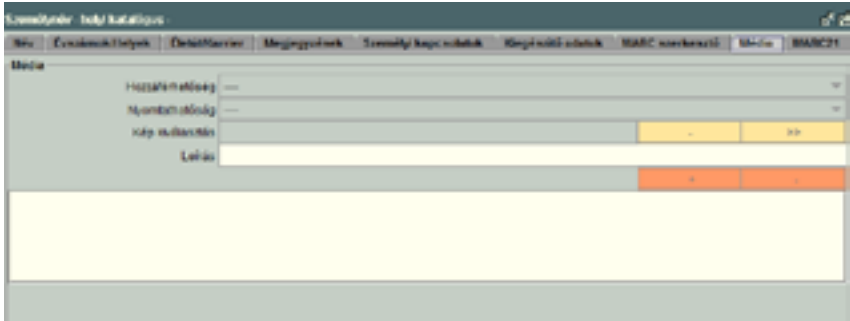

10. Kiegészítő adatok

A Kiegészítő adatoknál rögzítjük az adott személy családi állapotát és a halál okát, valamint az élő rokon nevét (természetesen hivatalos beleegyezésével). A kiegészítő adatok abban az esetben fontosak, ha halottvizsgálati bizonyítvány is a rendelkezésünkre áll. A Pollák család esetében egy sorszám nélküli dossziében találtam ilyen dokumentumokat.⁹⁹

⁹⁸ A válásról részletesebben: *Hayim Halevy Donin: Zsidónak lenni.* Bp., Göncöl Kiadó, 1998.; Oláh János: *Judaiztika.* Bp., Bookmaker, 2005.

⁹⁹ Lásd Függelék.

11. Média

A Média jelenleg még nem szerkeszthető. A tervek szerint ide kerülnek majd a digitalizált anyagok, és az eredményeket a JaDoX fogja szolgáltatni, Portál24 tartalomkezelőbe ágyazva, amely biztosítja a felhasználók számára a dinamikus weboldal használatát, amelyet az úgynevezett portletek biztosítanak. A portletnek olyan komponenseket nevezünk, amelyek webportálakba beágyazható felhasználói felületek, mint például e-mail kliens, időjárás előrejelzés, hírek stb. Egy weboldal több portletet is tartalmazhat, ezek összehangolását az ún. oldalon belül a JSR (Java Specification Request) szabvány biztosítja, amely lehetővé teszi, hogy a Portál24 szoftverbe beágyazhatóak legyenek a JaDoX megjelenítő komponensei.¹⁰⁰ Fontos kiemelni, hogy a JaDoX önállóan is használható az adatok feldolgozására, hiszen lehetőséget biztosít egyszerűbb metaadat sémák definiálására. A Szegedi Zsidó Hitközség mégis a HunTékában történő feldolgozás mellett döntött, hiszen a speciális intézményi sajátosságok miatt bonyolultabb MARC típusú adatszerkezet definiálása szükséges, amely JaDoX-ban nem feltétlenül megvalósítható.¹⁰¹

Továbbfejlesztési lehetőségként egy speciális névtér megjelenítést is el tudok képzelni, erre vonatkozó kezdeményezések már léteznek, például a Petőfi Irodalmi Múzeum esetén, illetve a Budapesti Fővárosi Levéltárnál. A névtér kialakítás az OPAC 3-as verziójában lesz kifejlesztve. (Jelenleg az OPAC 2-es verziót használjuk.) Az ún. névtér OPAC két fő részből épül fel: katalógus és névtér. A katalógusban a bibliográfiai rekordokban keresünk, a névtérben pedig a leírt szemé-

¹⁰⁰ JSR 168 Portlet Specification. <https://www.jcp.org/en/jsr/detail?id=168>

¹⁰¹ Katalógizálási szabályzat (2. rész): A bibliográfiai leírás. Bp., MOKKA, 2006. Innen: <http://www.mokka.hu/documents/10156/57a9738c-c8bf-48b7-9213-56e5b8f868c2> illetve, *Barkai Katalin, Prejcer Paula: Számítógépes katalógizálás HunMarc formátumban.* Szombathely, 2003. Innen: <http://mek.oszk.hu/05200/05287/html/index.htm>

lyek rekordjaira. Az OPAC ugyanis konfigurálható úgyis, hogy ne csak bibliográfiai rekordokban, hanem névtérben is lehessen keresni.

A névterek létrejöttének oka, hogy a weben hatalmas tulajdon-és köznévvállomány halmozódott fel, amelyekben a hagyományos betűrendes keresés már nem alkalmas. Ennek a problémának a megoldására szemantikailag strukturált névterek kialakítása a cél. A névtér úgy épülne fel, hogy a magyar tulajdon-és közneveket szemantikailag strukturálják. A szemantikai strukturáltságnak köszönhetően a nevek között fogalmi, oksági és egyéb asszociációkon alapuló relációkat határoznak meg, amelynek eredménye a nevek összefüggő rendszere. Úgy gondolom, hogy a névtér OPAC-ban hatékonyabban lehet majd keresni és genealógiai kapcsolatokat definiálni, mint a jelenlegi authority rekordokban való böngészéssel.¹⁰²

Összegzés

Összefoglalva a Szegedi Zsidó Hitközség anyakönyvi modulja úgy fog felépülni a feldolgozást követően, hogy az adatok nyilvántartására a HunTéka integrált rendszer szolgál, ahol speciális MARC mezők kerültek definiálásra. Az adatok publikálása JaDoX modulban fog történni, ahová a feldolgozást követően a releváns adatok automatikusan átkerülnek. Mivel a JaDoX komponensei a JSR szabványnak köszönhetően beágyazhatóak a Portál24-be, amely a CMS rendszerek tulajdonságain alapulva egy könnyen kezelhető, dinamikus, web2.0-s tulajdonságokat is magában foglaló weboldalként áll majd a felhasználók rendelkezésére, amely akár családkutatásra is alkalmas lesz.

A rendszer tehát már adott, ám még sok kihívás előtt állunk. A legnehezebb feladatot az anyakönyvek feldolgozása jelenti, az adatok bevitele hosszadalmas, tekintve a rendelkezésre álló nagymennyiségű feldolgozatlan adathalmazt, ami hozzáértő és kitartó munkaerőt igényel.

Emellett párhuzamosan zajlik a további anyakönyvek, temetői nyilvántartások, aprónyomtatványok stb. feltárása. A munkafolyamat végeredményeként – úgy gondolom – a Szegedi Zsidó Hitközség is meg fog felelni a Magyar Zsidó Levéltár által megfogalmazott elvárásoknak, miszerint: *„Gyűjti, tudományos értelemben feldolgozza, kutathatóvá teszi, gondosan őrzi és ápolja, valamint – az egyéni és közösségi művelődés érdekében – a lehető legszélesebb közönség számára megismerhetővé teszi a hazai zsidó kulturális értékeket, megteremti a hagyományörzés és a kulturális örökségvéde-*

¹⁰² Ungváry Rudolf: A névtér, mint kulturális szükséglet. In: Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 2012. (59. évf.) 8. sz. 2. p. http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5673&issue_id=540

lem közötti egyensúlyt. Dinamikusan fejlődő, ismert magyarországi zsidó kulturális intézményként, nyitott, látogatóbarát szolgáltató- és találkozóhellyé formálódva elősegíti a zsidó közösség és a nem zsidó népesség közötti párbeszédet.”¹⁰³

¹⁰³ MILEV: küldetésnyilatkozat. Innen: <http://www.milev.hu/alapelvek---basic-principles.html>

A ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉVEL KAPCSOLATOS
MUNKAFOLYAMATOK AZ MNL BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN
VÁRMEGYEI LEVÉLTÁRÁBAN

WORKFLOWS RELATED TO THE HISTORY OF JEWRY IN THE
BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN COUNTY ARCHIVES OF THE NATIONAL
ARCHIVES OF HUNGARY

Kis József

MNL B.-A.Z. Vármegyei Levéltára igazgató

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat célja a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltárában folyó szakmai munka egy speciális részének a bemutatása, amely a zsidó vonatkozású, elsősorban a holokauszttal kapcsolatos források feltárását, megismerhetőségét igyekszik elősegíteni. Írásomban részletesen, forráscsoportok szerint taglalom az elmúlt tizenöt évben végzett jegyzékelési és digitalizálási munkáinkat, az egyes irategyüttesek bemutatásával pedig néhány kevésbé tanulmányozott iratanyag kutatásának a hasznosságára kívánom felhívni a figyelmet.

Gyakorlati kérdések, megoldandó feladatok indikálták azt a következetes programot, amely a tagintézményünkben a zsidó vonatkozású iratok feltárására irányult. A 2000-es évek végén számottevő, zsidó származásúak által benyújtott állampolgársági ügygel és a holokauszttal kapcsolatos kérelem érkezett az akkori megyei levéltár Alsózsolcai Fióklevéltárába. Emellett nagyszámú családfakutató kereste fel intézményünket hasonló tárgyú iratok felől érdeklődve. Az érintett iratanyagok egy része semmilyen irattári segédlettel (iktatókönyv, mutatókönyv) nem rendelkezett, ami a munkát nagy mértékben megnehezítette. Ennek orvoslására 2009-ben az akkori Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Alsózsolcai Fióklevéltárában egy darabszintű segédletkészítési hullám indult el, amely később a levéltár – immár a Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára – más részlegeire is kiterjedt.

Jelen írásunkban a zsidóság XX. századi történelmével kapcsolatos és tagintézményünkben őrzött fontosabb iratok adattartalmát és hasznosíthatóságát kívánjuk bemutatni, valamint azt a levéltári feldolgozó munkát, amelynek célja ezen iratok könnyebb és gyorsabb elérhetőségét tűzte ki célul. Az irategyütteseket két, egymástól nem feltétlenül elválasztható csoportba soroljuk, így külön kezeljük a holokauszttal és az egyéb állampolgársági ügyekkel kapcsolatos irategyütteseket.

ABSTRACT

The aim of this paper is to present a special part of the professional work carried out at the Borsod-Abaúj-Zemplén County Archives of the National Archives of Hungary, which aims to promote the discovery and accessibility of Jewry-related sources, primarily those associated with the Holocaust. In my paper, I will de-

scribe in detail our cataloguing and digitisation work over the past fifteen years, presented in terms of source groups, and through the presentation of individual collections of documents, I will draw attention to the usefulness of researching some of the less researched records.

Practical questions and tasks to be solved were the motivation for the consistent programme aimed at the exploration of Jewry-related documents in our member institution. Namely, at the end of the 2000s, the Alsózsolca Branch Archives of the county archives received a significant number of citizenship cases and Holocaust-related applications from people of Jewish origin. In addition, a large number of genealogists contacted our institution inquiring about similar documents. Some of the documents concerned did not have any filing aids (filing books, index books), which made the work very difficult. To remedy this situation, in 2009, a wave of auxiliary records creation was started in the Alsózsolca Branch Archives of the Borsod-Abaúj-Zemplén County Archives, which later extended to other departments of the archives – now the Borsod-Abaúj-Zemplén County Archives of the National Archives of Hungary.

In the present paper, we would like to discuss the data content and usability of the most important documents kept in our institution related to the history of the Jewry in the 20th century, as well as the archival processing work aimed at making these documents more easily and quickly accessible. The collections are divided into two groups that cannot necessarily be separated from each other, so that the collections relating to the Holocaust and those relating to other citizenship cases are treated separately.

Kulcsszavak: levéltár, zsidóság, holokauszt

Keywords: archives, Jewry, Holocaust

1. Holokauszttal kapcsolatos iratok

1.a. Holttá nyilvánítási bírósági ügyiratok

Az irattári segédletek hiányának problémája először a kutató- és ügyfélszolgálati megkereséseknél is gyakran keresett Miskolci Járásbíróság iratainál jelentkezett, amely az 1945 és 1949 közötti évekre vonatkozóan mintegy 100 doboznyi iratanyaggal rendelkezik, irattári segédlete azonban csak részben maradt meg. Nagy számban tartalmaz ugyanakkor holttá nyilvánítási ügyeket, amelyek mind családfakutatás, mind ügyfélszolgálati ügyek esetében igen hasznos források. A holttá nyilvánítási ügyek ugyanis részletes információkat tartalmaznak egy-egy személy, illetve család tagjainak adatairól. A bíróságnak minden személy esetében tisztázni kellett a születési helyet és dátumot, a szülők nevét, foglalkozását, illetőségét és lakhelyét, valamint – a nős férjainál – házastársuk nevét. A holttá nyilvánítási végzés tartalmaz adatokat az érintett halálkozásának helyére, idejére, illetve körülményeire is. Ez esetben azonban meg kell jegyezni, hogy maga

a bíróság az eljárás végén meghozott végzésében sokszor „elnagyolt” adatokkal dolgozott. Bár az iratanyag általában tartalmazza az adott személy halálának történetére vonatkozó ismert információkat (honnán és mikor hurcolták el; ki, mikor és hol látta utoljára), a holtta nyilvánító végzés sablonszerűen állapította meg a halál hivatalos helyét és idejét. Így például az Auschwitzba elhurcoltaknál legtöbbször 1944. július 15. napját határozták meg a halál idejéül, függetlenül attól, hogy az adott személy valójában mikor hunyt el.

A Miskolci Járásbíróság iratainak ismerete tehát mind kutatói, mind ügyfélszolgálati szempontból elengedhetetlen volt. Minthogy a segédletek részleges hiánya miatt nagy mennyiségű iratanyag fizikai áttekintése rendkívül időigényes volt, döntés született az 1945 és 1949 közötti iratanyag darabszintű jegyzékeléséről. Főszabályként már ekkor megfogalmazódott, hogy nem pusztán tematikus segédletet hozunk létre, hanem minden egyes irat feldolgozására törekedünk. Erre azért is szükség volt, mert pl. a vészkorszak időszakát túlélők esetében, az állampolgársági ügyeknél, akár egy polgári peres ügy iratai is fontos információkkal szolgálhattak.

A jegyzékeket először .doc formátumban hoztuk létre, utóbb azonban a kisebb memóriát igénylő és a keresést gyorsabban végrehajtó Excel-táblázatok használatára tértünk át. Ezen elektronikus segédletekben – kezdetben – a legfontosabb alapinformációk rögzítésére törekedtünk a következő mezők alapján: raktári egység száma, iktatószám, évkör, az iratanyag tárgya, megjegyzés. Utóbbi oszlopban rögzítettünk minden olyan fontos adatot, amely a tárgy megnevezésénél nem szerepelhetett, de a kutatást nagyban segítette. Így például egy holtta nyilvánítási ügynél a halálozás helyét és évét, indokolt esetben annak körülményeit is. A hónapokig tartó munka során a Miskolci Járásbíróság 1945 és 1949 közötti iratanyagának 8.931 ügyiratára vonatkozóan készült bejegyzés.

A Miskolci Járásbíróság iratai után – a holtta nyilvánítási ügyek kezelhetősége érdekében – sor került az akkor a levéltár őrzetében lévő összes járásbírósági iratanyag ily módon történő feldolgozására. Minthogy egyes személyeket csak sok év múlva, vagy akár a rendszerváltozás után nyilvánítottak holtta, a jegyzékelést kiterjesztettük a járási és városi bíróságok 1950 – akár rendszerváltozás – utáni iratanyagára is.

1.b. Árvaszéki iratok

A járásbíróságok holtta nyilvánítási iratai sajnos nem korabeli teljességükben, hanem – különböző mértékű – selejtezés után kerültek levéltári megőrzésbe, ezért a feltáró munkát más ügy-típusokra is ki kellett terjeszteni. Így kerültek „célkeresztbe” az árvaszéki iratanyagok, amelyek szintén kiváló, nem egyszer a bíróságainál is részletesebb

információkkal szolgálnak egy-egy család kutatásához.

Az árvaszék a deportálások után „zsidó távollévő”-ként kezelte a tulajdonnal rendelkezőket, s azok vagyonára vagyonkezelőket jelöltek ki. (Mindez természetesen nem változtatott azon, hogy igen sokak ingatlanát kiutalták bombakárosultaknak, vagy másoknak, mint ahogy azon sem, hogy ingóságai gyakran váltak „szabad prédává”.) Fontos körülmény azonban, hogy míg a bíróságok az érintett halálának körülményeire összpontosítottak, addig az árvaszék annak megállapítására helyezte a hangsúlyt, hogy ki jogosult az adott személy/család vagyonának kezelésére, de leginkább öröklésére. Ennek következtében az árvaszéki iratok az összes szóba jöhető rokonra vonatkozóan tartalmaznak különböző részletességű információkat. Gyakran látókörbe kerülnek így akár távoli vidéken élő testvérek, unokatestvérek, unokák, vagy épp Palesztinába költözött rokonok. Ezen rokonokat általában egy ún. haláleset-felvételi íven szerepeltették, életkorral megadva, hogy ki az, aki közülük holtta nyilvánított, s ki az, aki élő. Utóbbiaknál megjelölték a lakhelyet is.

Az árvaszéki iratok kutatásának fontosságát emellett az adja, hogy egy-egy személy vagy család árvaszéki ügyéhez gyakran csatolták a családdal kapcsolatos korábbi árvaszéki ügyek iratait is. Amennyiben például valaki 1930-ban édesapja elhalálozása miatt árvasorsa jutott, annak 1930-tól keletkezett iratait utóbb csatolták az 1944/45-ben keletkezett „távollévői” jogcímen indított ügyéhez. Amennyiben pedig a családban már valakivel kapcsolatban korábban is indult árvaszéki eljárás, már nem csak egy vagy két generációra, de akár három-négyre vonatkozóan is rendelkezhetünk adatokkal. Ilyen esetekben számos születési/házassági/halotti anyakönyvi kivonat, hagyatéki ügyirat – beleértve a leltárat is – és megannyi, a családdal kapcsolatos levél/kérelem szerepelhet egy-egy ügyiratban, gazdag forrásul szolgálva a család történetének felderítéséhez.

A holokauszt helytörténeti kutatása szempontjából azonban azon árvaszéki ügyiratok a legfontosabbak, amelyeknél egy-egy család irataihoz csatolták az adott településről deportált összes személy névsorát. Ezen kimutatások ugyanis – legalábbis Borsod-Abauj-Zemplén megyében – a települési iratokban csak a legkritikább esetben maradtak meg. Ezen jegyzékek általában tartalmazzák az illető, annak házastársa és gyermeke(i) nevét, az érintettek születési dátumát és a javaslatba hozott vagyonkezelő nevét. Egy-egy ilyen névjegyzék segítségével tehát a deportálásban érintett teljes zsidó lakosság feltérképezhető és személy szerint beazonosítható a csecsemőtől kezdve az aggastyánig. Másként fogalmazva, ezen iratok alkalmasak egy zsidó lakosságra vonatkozó települési kataszter megalapozásához.

A holokauszttal kapcsolatos árvaszéki iratok elektronikus adatfeldolgozásán túl levéltárunk 2015-ben – a Holokauszt-emlékével

összefüggésben – tömeges digitalizálás során 13.565 elektronikus másolatot készített. Adatvédelmi okok miatt ezen iratok – amelyek akár ma is élő személyek adatait is tartalmazhatják – internetes kutatását nem tervezzük, a jogszabályok betartása mellett azonban elektronikusan bármelyik részlegünkben kutathatók.

1.c. Állami közjegyzői iratok

Mint ahogy számos zsidó holtta nyilvánítása csak évtizedek múltán történt meg, így hagyatékuk rendezésére is általában csak akkor került sor. Igazából fordított logika szerint történt az eljárás. Az elsődleges cél többségében az illető hagyatékának a rendezése volt, és ennek előfeltételeként indították meg a holtta nyilvánítási eljárást. A lényeg azonban az, hogy ezen hagyatéki ügyek már állami közjegyzői hatáskörben voltak, ezért az árvaszéki iratok után – pontosabban mellett – hozzákezdünk az állami közjegyzői iratok darabszintű feldolgozásához.

Ezen irategyüttes a járásbíróságokéhoz hasonlóan koncentrált adattartalommal rendelkeznek, elsősorban az érintett születési és halálozási adatait, illetve vagyonának számbavételét tartalmazzák, jobb esetben azonban az örökösök személyi adatai is fellelhetők a hagyatéki lapon.

A közjegyzői iratok darabszintű jegyzékelése szintén hatalmas feladatnak bizonyult, csak a miskolci állami közjegyzőnél 11.033, a mezőkövesdinél 11.554 irat adatait rögzítettük a már említett sablonhoz hasonló módon (raktári egység száma, iktatószám, ügy tárgya, lakhely, haláleset helye).

1.d. Közigazgatási iratok

A bírósági, árvaszéki és közjegyzői iratok feldolgozása után is tetten érhető volt, hogy számos zsidót érintő holtta nyilvánítás iratanyaga nem került elő. Ezen ügyek azonban érintették a helyi (települési, járási) közigazgatási hatóságokat is, amelyek az érintettek távollétéről, illetve azok körülményeiről igazolásokat bocsátottak ki, s amelyeknek az eljárás befejeztével megküldték a bíróság végzését. E célból (is) kiterjesztettük a feldolgozási munkát a községi, városi és járási közigazgatási szervek irataira. Tekintettel arra, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében több mint 350 település található, és hogy a feldolgozásnak egyaránt ki kellett terjednie az 1945 és 1950 közötti községi iratokra, városi polgármesteri, járási főszolgabírói, majd az 1950 és 1990 között a települési tanácsi, valamint a városi és járási igazgatási és gyámügyi iratokra, ez a munka még jelenleg is tart.

Ezen elektronikus segédleteket kezdetben a szokásos sablon szerint készítettük, egyes iratanyagoknál azonban jóval részletesebb és az adott iratban szereplő összes személy adatait tartalmazó táblázatok készültek. A bővített jegyzékek adatmezői a szokásos adatokon túl tar-

talmazzák az összes iratokban szereplő személy nevét, születési helyét és dátumát, lakhelyét, anyja nevét, halálkozásának helyét és pontos idejét. Ezen jóval adatgazdagabb darabszintű segédletek elkészítése természetesen időigényesebb volt, azonban az így elkészült segédletek az egyes személyek beazonosítását jelentősen elősegítik, legtöbbször már csak a jegyzékekből olyan információkhoz juthatunk hozzá, amelyek egyes kutatások végcélját teljesítik be. Teljeskörű számadás a községi és járási iratok segédleteiről nem készült, beszédes számadat azonban, hogy csak Miskolc thj. Város Polgármesteri Hivatalának 1945 és 1950 közötti iratairól 38.972 excel-sornyi adattömeget rögzítettek munkatársaink.

1.e. Polgári anyakönyvek

A családtörténeti kutatások során az elsődleges adatforrást általában az egyházi és polgári anyakönyvek jelentik, de – amennyiben a holt-tá nyilvánítási adatok nem lelhetők fel – primer forrást jelentenek a halálesetek terén is. Kutatószolgálati szempontból a zsidó családok történetével kapcsolatban természetesen szintén elengedhetetlen irategyüttesről van szó, ezért 2014-ben megkezdődött a polgári anyakönyvi bejegyzések feldolgozása is. Első lépésben az évenként akár kétezer bejegyzést is tartalmazó 1945 és 1980 közötti miskolci halotti anyakönyvek feltárására került sor, majd a munka a városok, járási székhelyek, végül pedig a községek anyagával folytatódott. Emellett – a halottihoz hasonló sorrend szerint – megkezdődött a házassági és jelentősen kisebb mértékben a születési bejegyzések feldolgozása is.

A polgári anyakönyvek feldolgozása során idővel jelentősen változott a jegyzék sablonja. A halotti anyakönyvi bejegyzések esetében kezdetben a táblázat az anyakönyvi kerület nevét, a bejegyzés évét, sorszámát, az elhunyt nevét tartalmazta, de szerepelt benne egy megjegyzés rovat is. Itt tüntettük fel, amennyiben például utólagos anyakönyvezés történt egy világháborús halott vagy a holokauszt áldozata esetében. Ez a sablon lehetővé tette, hogy a keresett anyakönyvi bejegyzésekhez minél gyorsabban eljuthassunk, azonban az azonosításhoz feltétlenül szükség volt a bejegyzés fizikai megtekintésére. 2020-ban – kollégáink javaslata alapján – változtattunk a sablonon, és immár sokkal részletesebben került sor egy-egy anyakönyvi bejegyzés kijegyzékelésére. Az új sablon szerint a fentiekén túl tartalmazta a születés helyét, az illető életkorát, vagy amennyiben ismert, születési dátumát, lakhelyét, anyja nevét, halálkozásának helyét és idejét. Ezen segédletek adatbősége gyakran ugyancsak alkalmas a fizikai kutatás kiváltására.

A polgári anyakönyvi bejegyzések feldolgozása az iratanyag hatalmas mennyisége okán még befejezetlen, a kutatómunkát jelenleg 883.124 elektronikusan rögzített adatsor segíti.

1.d. Büntetőperes iratok

A holokauszt áldozat-szempontról – tehát elsődlegesen az egyéni halálos áldozatokra koncentrálni – megközelítése mellett „elkövetői” oldalról is igyekeztünk a kutatók számára minél hasznosabb információkkal szolgálni. Ezért irányult a figyelmünk elsődlegesen a miskolci és sátorlajújhelyi népbíróságok és népügyészségek iratanyagára. Ezen iratanyagok feldolgozása tette lehetővé, hogy ne csak azt tudhassuk, hogy kik haltak meg, de azt is, hogy a korabeli jogszolgáltatási szervek ezért kit vagy kiket tartottak felelősnek. Tekintettel arra, hogy a zsidók sérelmére elkövetett emberiesség elleni bűntettek kivizsgálásával a népbíróságok megszüntetését követően a megyei bíróságok foglalkoztak, a segédletkészítést a munka befejeztével a Miskolci Megyei Bíróság, illetve a Borsod Megyei Főügyészség irataira is kiterjesztettük.

A bírósági és ügyészségi iratokról kétféle jegyzéket készítettünk. Az egyik egy alaplajstrom, amely a korábban taglalt adatokat (raktári egység száma, iktatószám, megnevezés, megjegyzés) tartalmazta. A fontosabb ügyeket azonban külön-külön fájlokban dolgoztuk fel. Itt a vádlottakat, a tanúkat és a sértetteket a következő szempontok alapján rögzítettük: név, születési hely és idő, lakhely, foglalkozás, illetve státusz, vagyis a perben betöltött szerepe (vádlott, tanú, orvosszakértő, sértett stb.) alapján.

Ezen túl figyelmet szenteltünk az igazoló bizottsági iratoknak is, azokban elsősorban azon eseményekre fókuszáltunk, amelyek közvetlenül nem gyilkosságokhoz köthetők: zsidó tulajdonok lefoglalása, bérbeadása, kiutalása és egyáltalán kezelése. Az igazoló bizottsági iratok feldolgozásának előnye volt, hogy mivel ezen eljárások egyfajta szűrőként funkcionálva sok esetben a népbírósági eljárásokat előzték meg, az iratanyagokban bukkanhatunk olyan adatokra, amelyek után a népbírósági eljárás iratai között – már ha egyáltalán megmaradtak a büntetőügy iratai – nem feltétlenül lelhetők fel. Így például a Miskolc melletti Létrástetőn történt tömeggyilkosság áldozatainak a személye részint azon igazoló bizottságnál fellelhető névjegyzék alapján deríthetők fel, amelyet a megyei kórházból elhurcolt zsidó származású személyekről készítettek. 1944. november 1-jén ugyanis nyilas pártszolgálatosok tartottak razzsiát a kórház területén, amely során rábukkantak az elrejtett munkaszolgálatosok menedékhelyére. A bujkáló izraelitákat elhurcolták, majd többségüket később átadták a német SS-nek, amely Létrástetőn kivégezte őket. A létrástetői áldozatok exhumálása után derült ki, hogy a kórházból elhurcolt személyekről készült listán szereplők nagy része azonos a Létrástetőn agyonlőtt áldozatokkal. Az igazoló bizottsági iratok közötti névsor tehát egy igen fontos, primer forrás egy tömeggyilkossággal kapcsolatban.

Az igazoló bizottsági iratokról létrejött segédleteket az alapsablon alapján készítettük. A munka eredményeként összesen 28.799 rekordot rögzítettünk.

2. Állampolgársági megkeresések során hasznosítható iratok

Intézményünkbe rendszeresen érkeznek – többnyire zsidó származású személyek ügyében – állampolgársági ügyben megkeresések. Ezeknél a levéltáros feladata azt bebizonyítani, hogy az adott illető 1929. szeptember 1-ét követően Magyarországon élt. Mínt hogy korabeli néesség-nyilvántartásokkal nem rendelkezünk, a feladat megoldása aprólékos és szakszerű levéltári kutatást igényel. A munka során jól hasznosíthatók voltak a már említett árvaszéki iratok, ezért ezen irategyüttes 1945 előtti iratanyagának is megkezdtuk a feldolgozását és ugyancsak hozzákezdünk az 1945 utáni közigazgatási (települési, járási stb.) iratok jegyzékeléséhez. A már jelen írásban ismertetett forráscsoportok mellett azonban további irategyüttesek bevonására is szükség volt.

2.a. Iskolai anyakönyvek

A megkeresésekben megjelölt személyek jelentős része a határvonálnak megjelölt 1929 előtt többnyire kiskorú volt, ezért elsőként a legkézenfekvőbb az iskolai iratok, anyakönyvek, felvételi és mulasztási naplók stb. feldolgozása volt. Ezen iskolai anyakönyvek előnye, hogy részletes személyi adatokkal szolgálnak a tanulók tekintetében, de mellette feltüntetik gondviselőjük (aki nem feltétlenül azonos a természetes apával vagy anyával) nevét, foglalkozását és lakhelyét is. Emellett természetesen az egykori nebuló tanulmányi eredményei is megismerhetők.

A feldolgozási munka során – az iratok nagy mennyiségére való tekintettel – szűkített adatokkal dolgoztunk. A minél gyorsabb feldolgozás és a jobb kereshetőség érdekében a raktári egység mellett az adott osztály megjelölését (8/b.), azon belül az illetőre mutató sorszámot, a tanuló nevét és születési idejét rögzítettük. A munka előrehaladtával ezen jegyzéksablont további adatokkal bővítettük: születési hely és idő, gondviselő neve, lakhely.

Természetesen a munkát az izraelita elemi iskolákkal kezdtük, de minthogy számos zsidó származású járt keresztény (főként református) és állami elemi iskolákba, a feldolgozást ezekre is kiterjesztettük. Kezdetben elsősorban a megyeszékhelyen lévő iskolákra fókuszáltunk, mivel a legtöbb megkeresés volt miskolciakra vonatkozott, de azért is, mert egy-egy nebulót az iskolák nagy száma miatt itt volt a legnehezebben megtalálni. A feldolgozást más szempontból is a gyakorlati élethez igazítottuk. Amennyiben egy gönci személyre/családra vonatkozóan kaptunk ügyfélszolgálati kérelmet, úgy a gönci iskolák

anyakönyveinek feldolgozására került sor. Az elemi iskolák iratai mellett megkezdődött a középiskolák anyakönyveinek a kijegyzékelése is.

Jelenleg 383.256 anyakönyvi bejegyzésről áll rendelkezésünkre adatsor. Ez természetesen nem 383 ezer személyt jelent, hiszen amennyiben valaki hat osztályt végzett, akkor az iskolai anyakönyvekben legalább hatszor szerepelt. Mindez azonban a kutatónak sokszor csak az előnyére válik, hiszen így követhető nyomon például egy lakcím-változás, de az is, ha valakinek az édesapja meghalt, majd az édesanyja újra házasságot kötött, adott esetben elköltözött.

2.b. Ipartestületi nyilvántartások

Minthogy a XX. század első felében az zsidó származásúak jelentős része kereskedéssel és iparos szakmák űzésével foglalkozott, az állampolgársági (és családfakutatási) megkeresések okán a segédletkészítést kiterjesztettük az ipartestületi nyilvántartásokra. Ezen nyilvántartások részletes adatokkal szolgálnak egy-egy felszabaduló segédre vonatkozóan, így a nevén és születési adatain túl foglalkozását, illetékességi helyét, illetve személyleírását is tartalmazzák. A segédletkészítés során az egyéni adatok terén a név, a születési adatok és illetékességi hely rögzítésére szűkítettük táblázatunkat. A Borsod és Abaúj vármegyék területére vonatkozóan teljeskörű feldolgozási munka során 46.175 bejegyzés adatainak rögzítésére került sor.

2.c. Választói névjegyzékek

Az állampolgársági ügyek intézése és a családfakutatások során is jól hasznosíthatók a választói névjegyzékek, amelyek bár csak a választójogosultsággal rendelkezők adatait tartalmazzák, de ezek sokszor igen fontosak lehetnek egy-egy személy vagy család lakhelyének, illetve születési adatainak azonosítása céljából. Segédletkészítési programunkba ezért beemeltük a választói névjegyzékeket is, amelyeknél településenként a következő adatokat rögzítettük: sorszám, személy neve, születési helye és éve, foglalkozás. A munka során az 1924-1938. évekre vonatkozóan 74.630, az 1950-es évre vonatkozóan 68.067, összesen tehát 142.697 választói névjegyzék-bejegyzésről készítettünk adatsort.

2.d. Fogolytörzskönyvek

A Miskolci Fogház fogolytörzskönyvei ugyancsak fontos forrásul szolgálhatnak állampolgársági megkeresésekhez. Fontos megemlíteni, hogy a fogházakban a „csip-csup” ügyek vádlottjai kerültek néhány napos elzárásra, a „kemény bűnözők” börtönbe kerültek. Ezen – fizikai kiterjedése miatt is rendkívül nehezen kezelhető – iratanyag jegyzékelését annak adatbősége miatt kezdtük meg. A fogolytörzskönyvek a személy nevén és születési adatain túl tartalmazzák az illető szüleinek

– beleértve a természetes apákat is – a nevét, az érintett részletes személyleírását, lakhelyét, vallását, házastársának nevét, gyermekeinek számát, foglalkozását, katonai szolgálatát, műveltségi helyzetét (írni-olvasni tud-e), vagyoni helyzetét, adott esetben korábbi büntetéseit, valamint a bűncselekményére és büntetésére vonatkozó adatokat. A fogolytörzskönyvek esetében mindezen adathalmazt a jegyzékelés során az adott személy azonosításához szükséges adatokra (születési hely, idő, lakhely) szorítottuk vissza. A fogolytörzskönyvek feldolgozását az aktuális állampolgársági ügyekhez kapcsolódóan kezdtük meg, később azonban a teljes – 1913-1944 évkörű – iratanyagra kiterjedt a munka, amely során 235.582 bejegyzésről készült adatsor.

Befejezés helyett

A fentiekén túl további irategyüttesek feldolgozása is megkezdődött, illetve megtörtént, amelyek fontos forrásként szolgálhatnak egy-egy zsidó család kutatása során. Közülük a miskolci népszámlálások iratai emelendők ki. A népszámlálások legtöbbször sajnos nem kerültek levéltári megőrzésbe, már a levéltári átadás előtt kiselejtezték azokat. Miskolc városa szerencsésnek mondható abban a tekintetben, hogy megmaradt az 1880. és az 1900. évi népszámlálásának teljes anyaga. Mindkét népszámlálás közterületek (utcák és házak) szerint haladva vette számba a korabeli lakosságot. Személyenként feljegyezték az illető nevét, születési helyét és idejét, vallását, családi állapotát, foglalkozását, valamint azt, hogy tud-e írni, illetve olvasni. A két adatfelvétel közötti különbség, hogy míg az 1880-as gyűjtés során feljegyezték a lakosok napra pontos születési idejét, addig az 1900-asnál csupán az évet. Ezen túl az 1900-as népszámlálás tartalmazza az illető személyek anyanyelvét is. Fontos megjegyezni, hogy mivel mindkét népszámlálási adatsor esetén az eredeti ívek alapján készült másolatról van szó, a másolásnál előforduló félrehallások, illetve elírások tetten érhetők ezen iratanyagokban, így a kutatást ennek szem előtt tartásával érdemes végezni. Tekintettel a hatalmas adatbőségre, mindkét népszámlálást egy az egyben feldolgoztuk, amelyek a közeljövőben reményeink szerint már az adatbazisokonline.hu, az MNL internetes gyűjtőportálján is elérhetők, kutathatók lesznek. A két népszámlálás feldolgozása során összesen 65.797 adatsor rögzítésére került sor. Emellett sor került mindkét iratanyag digitalizálására is, amelyek reményeink szerint mihamarabb szintén az MNL gyűjtőportálján kerülnek publikálásra.

Összegzésként elmondható, hogy az MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyei Levéltára az elmúlt közel tizenöt évben rendkívüli erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a megőrzésében lévő iratanyagról minél pontosabb és gyorsabb tájékoztatást adhasson. Ezen adatrögzítő munkát zsidó tárgyú megkeresések hatására kezdte meg, és a különböző iratanyagok kiválasztásánál is szempont volt az,

hogyan a holokauszttal kapcsolatos kutatásoknál és az állampolgársági ügyfélszolgálati megkereséseknél hasznosítható irategyüttesekkel folytatódjon szakmai feldolgozó munkánk. Természetesen emellett számos más szakmai szempontot is alkalmazunk segédletkészítési programunk során, amelyek további hasznos és gazdag eredményekkel jártak, ezek azonban jelen témánk szempontjából mellékesek, így ismertetésüktől eltekintünk.

MAGYARORSZÁG ÉS A RÓMAI SZENTSZÉK III.
(EXQUISITAE LUCUBRATIONES CORNELIO SZOVÁK
AMICABILITER DICATAE). SZERKESZTETTE: TUSOR
PÉTER, KANÁSZ VIKTOR. GONDOLAT KIADÓ, BUDAPEST
– RÓMA, 2022. 465 OLDAL.

MAGYARORSZÁG ÉS A RÓMAI SZENTSZÉK III. [HUNGARY AND
THE ROMAN HOLY SEE, VOL 3.] (EXQUISITAE LUCUBRATIONES
CORNELIO SZOVÁK AMICABILITER DICATAE). ED.: PÉTER TUSOR,
VIKTOR KANÁSZ. GONDOLAT KIADÓ, BUDAPEST – ROME, 2022.
465 PAGES.

A Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Moravcsik Gyula Intézete közös kiadásában megjelent kötet a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat részeként látott napvilágot (*Classis I*, vol. 21.), és Szovák Kornél hatvanadik születésnapjára ajánlották a szerkesztők. A születésnap ajándék a tanítványok írásaival lehetett csak igazán teljes, tehát már a VIII. Fraknoi Nyári Akadémia néhány előadóját is részben e meglepetés előkészítésének jegyében hívták meg Piliscsabára 2022 augusztusában.

Tusor Péter alapos, egyúttal baráti-személyes hangvételű szerkesztői *Előszavát* Solymosi László és Rácz György *Laudációja* követi, amelyben az ünnepelt tanári kvalitásainak méltatása és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem medievisztika specializációjának megalapításának jelentősége a leghangsúlyosabb.

A kötet kronológiai rendben halad, minden tanulmányt forrásközlések – függelékek – követnek: összesen nyolcvanhat latin, német, francia, olasz, angol és magyar nyelvű forrást közölnek a szerzők *in extenso*. Legtöbbször újonnan feltárt forrásokról van szó, de olykor előfordul, hogy szövegkorrekció miatt tartották fontosnak a szövegek újraközlését (például 34–35.), vagy, mert bár egy részük megjelent, az adott forráskiadvány nehéz hozzáférhetősége, illetve állapota indokoltá teszi a szövegek újbóli megjelentetését (például 175–177., 190–191.). Mind a nyelvi lektorok, mind az olvasószerkesztők alapos munkát végeztek, csupán néhány apró elgépelést lehet találni, és a mutatók összeállítása is pontos. A kötetben az előadások háromnyelvű összefoglalói is megtalálhatóak.

Az első tanulmányt Bácsyati Dániel jegyzi. Vizsgálatai során feltárta azt az eddig ismeretlen királyi adománylevelet, amely egy 1222. december 9-én kelt, III. Honorius által kibocsátott pápai oklevélben,

átírásban maradt fenn, és amelyben II. András második feleségének, Courtenay Jolántának adományozta a pozsonyi várispánságot hitbérül. Bácsatyai a házasságkötés körülményeinek, a Latin Császárság, a Magyar Királyság és az önállósodó balkáni államok viszonyrendszerének bemutatását követően elénk tárta, hogy II. András három ízben változtatta meg felesége hitbérét az 1222. év során, és ezeket a rendelkezéseket az Aranybulla kiadását kísérelő konfliktusokkal, és az Aranybulla 16., egész ispánságok és méltóságok örök tulajdonul történő adományozásának tilalmáról szóló pontjával kapcsolta össze. A szerző Jolánta hitbérét az ellenállási záradékkal is összefüggésbe hozta: mivel a magyar király tisztában volt azzal, hogy a Jolántának szánt hitbér és a hozzá kapcsolódó rendelkezések legidősebb fia, Béla herceg érdekeit sértik, VI. (Babenberg) Lipót osztrák herceget jelölte ki védnökként, aki az ő halála után és szükség esetén Magyarország előkelőivel segítségére lehet az özvegy királynénak jogai védelmében. Bácsatyai szerint az intézkedés jogalapot teremthetett volna az osztrák herceg számára, hogy ezzel az indokkal beavatkozzon az ország belügyeibe, de az ellenállás joga az előkelőket is megillette, vagyis a szerző szerint II. András volt az első, aki örökösei várható lépéseivel szemben a később számára kétélű fegyverre váló ellenállási jogot alkalmazni akarta. Véleményem szerint Bácsatyai Dániel érvelése meggyőző, tanulmánya nagyban segíti az Aranybulla alkalmazásának és az ellenállási záradék keletkezésének jobb megértését.

Fedeles Tamás tanulmányában a Vatikáni Apostoli Levéltár *Obligaciones et Solutiones* sorozatának 52. kötetében fellelhető, többnyire ismeretlen magyar vonatkozású bejegyzéseket közli. Érdekes volt olvasni a folyamat leírását, amely során egy kutató fokozatosan írja felül saját eredeti vállalását és határoz a szisztematikus forrásfeltárás mellett. A szerző beavat minket ebbe a folyamatba: a Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport 2012-ben eredetileg Lukcsics József a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárában évek kitartó munkájának köszönhetően megtalált kéziratának szerkesztését és sajtó alá rendezését tervezte, és el is végezte. A szerkesztés során kiderült, hogy kimaradtak adatok a gyűjteményből. Sok egyéb mellett ezek szisztematikus feltárását és közreadását végzi Fedeles Tamás. Az említett 52. kötet magyar vonatkozású bejegyzéseiben összesen hét magyar püspökségre vonatkozó információ található, és ezek mellett szerepel egy *in partibus infidelium* egyházmegye, a várnai is. A közölt bejegyzések több új egyházi archontológiai és proszopográfiai adatot is tartalmaznak.

Nemes Gábor két, a Római Állami Levéltárban található bréve-regisztrum hazai vonatkozású, IV. Sixtus pontifikátusának *commune* típusú brévéit mutatja be és közli. A kötetek eddig ismeretlenek voltak a magyar kutatás számára így a bennük lévő 16 bréve gazdagítja

a Mátyás-kor történetét. Számomra a legérdekesebb adat Ióánnész Argüropulosz, a kor egyik legnagyobb humanista tudósának kölcsönére vonatkozott. A firenzei humanista kör egyik legfontosabb tagja Garázda Péter pozsegi prépostnak adott kölcsön 300 aranyat, és a pápának kellett közbenjárnia, hogy visszakaphassa azt. Garázda Péter 1469 és 1471 között biztosan Firenzében tartózkodott, ahol bekapcsolódott a humanista körök életébe, és magyarországi főpapok megbízásából vásárolt díszkódexeket. Ajándékként maga is vásárolt hármat Zrednai János, egyet pedig Janus Pannonius pécsi püspöknek (aki az előbb említett Argüropulosz tanítványa is volt). Amint a szerző megállapította, arról, hogy Garázda ezt a háromszáz forintot mire költötte, csak találgatni lehet, de talán egyszer a történet végére lehet majd járni. Az írás végén említett nagyívű nemzetközi vállalkozásba történő bekapcsolódás előremutató. Sergio Pagano vatikáni levéltári prefektus 2021-ben indult projektjének célja az 1469 és 1493 között a vatikáni levéltár bréveregisztrumaiban fennmaradt csaknem tízezer forrás latin nyelvű regesztá formájában történő közreadása.

Kuffart Hajnalka, Nemes Gábor és Tusor Péter közösen jegyzik azt a tanulmányt, amely a modenai Este-levéltárban fellelt egri segédpüspöki processus informativus jegyzőkönyvét elemzi és adja közre. A tanulmány megjelenéséig egyetlen magyar vonatkozású kánoni kivizsgálási eljárás jegyzőkönyvéről tudott a kutatás. A most a kötetben közölt második ilyen típusú forrást a Vestigia Kutatócsoport tagjaként Kuffart Hajnalka tárta fel. A jegyzőkönyv 1502. április 7-én kelt Ippolito d'Este bíboros egri segédpüspökjelöltje, Antonio de Perea ügyében.

C. Tóth Norbert az esztergomi székeskáptalan és Bakóc Tamás bíboros, esztergomi érsek között zajló perben keletkezett libellus tartalmát dolgozza fel. Az eljárás két javadalom Bakóc általi eladományozását követően azok kegyúri joga miatt indult. A székeskáptalan e két ügyben X. Leó pápához nyújtott be folyamodványt kérve panaszuk orvoslását. A tanulmány függelékékként közölt jegyzőkönyv két középkori oklevél szövegét is tartalmazza átírásban, amelyek eddig más forrásból nem voltak ismertek. A per végeredménye források hiányában egyelőre nem ismert, az ugyanakkor későbbi közvetett bizonyítékok alapján megállapítható, hogy az ügyhallgató az esztergomi székeskáptalan javára dönthetett.

Lakatos Bálint diplomáciatörténeti kutatásainak sorába illik a velencei származású Girolamo Balbi (1460 körül–1535) pozsonyi prépost, humanista, II. Ulászló, illetve II. Lajos magyar és cseh diplomatajának gurki püspökké történt kinevezését tárgyaló tanulmánya. A ma Klagenfurtban lévő Archiv der Diözese Gurk oklevélsorozatában Girolamo Balbi bullái nem találhatóak meg, és regisztrummásolataik a Vatikáni Apostoli Levéltár lateráni sorozatában sem maradtak fenn.

A tanulmány Függeléke a püspökkinevezési ügyre vonatkozó legfontosabb, a Vatikánban, Bécsben, illetve Klagenfurtban található 1522 és 1524 között keletkezett latin és német nyelvű forrásokat közli.

Kanász Viktor tanulmányában Girolamo Martinengo bécsi és Ludovico Beccadelli velencei nuncius 1550 és 1554 között Rómába küldött jelentéseinek magyar vonatkozásait vizsgálja. Bár a velencei követ jelentései 1967 óta nyomtatásban is elérhetőek, a magyar kutatás számára szinte ismeretlennek számítanak. Martinengo jelentéseit is csak a szerző hamarosan megjelenő, tavaly megvédett doktori értekezésének köszönhetően ismerhette meg alaposabban a hazai kutatás. A jelentésekből megállapítható, hogy a nunciusok tájékozottak voltak a magyar viszonyokat illetően, de nem foglalkoztak érdemben sem a helyi klérus helyzetével, sem a protestantizmussal. Bár kapcsolatban voltak, jelentéseik mégis egymástól függetlenül íródtak, és mindketten nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a pápát a hadi- és politikai eseményekről (országgyűlésekről) tájékoztassák.

Filippo Spinelli prágai pápai nuncius tevékenységét tárgyalja Kruppa Tamás. A nuncius feladata nem kevesebb volt, mint egy oszmánellenes szövetség megszervezése. Báthory Zsigmond Habsburgokkal kötött 1595. évi házassági szerződését – egyúttal katonai szövetségét – próbálta VIII. Kelemen szent ligává szervezni a pápai állam, Lengyelország, Franciaország és Spanyolország bevonásával. Spinelli Vatikáni Apostoli Levéltárban őrzött jelentéseiből és egyéb források segítségével a szerző bemutatja, hogy mit is tudott tenni a roppant feladattal megbízott nuncius az Erdélyben Báthory Zsigmond távozásakor eluralkodott káosz idején. Fordulatos, regénybe illő diplomáciai bravúrokat hajtott végre, és ez még akkor is elmondható, ha végül a szentszéki tervek nem jártak sikerrel. A tanulmány természetesen a Habsburg- és az Aldobrandini ház Erdélyért való vetélkedését is bemutatja.

Tusor Péter tanulmányában gróf Erdődy János egri püspöki stolumról való letételének ügyét elemzi, 1625-ből. Erdődy Tamás horvát bán, tárnokmester arra irányuló törekvése, hogy mentális betegséggel küzdő János fiát püspökké kreáltassa, mind az egri egyházmegye, mind a teljes magyar főpapság számára hátrányos volt. Miközben Erdődy egyik oldalról a modernizáció támogatója volt, és kiállt Pázmány érseki kinevezése mellett, mégis ragaszkodott ahhoz is, hogy családja egy tagja az egyházi struktúrában – alkalmatlansága ellenére is – vezető szerepet töltsön be. Erdődy János hírnevét apja Bolognában, Pármában és Ingolstadtban is igyekezett kiépíteni, kísérőkkel együtt küldte ezekre az egyetemekre, a nevében teológiai műveket jelentetett meg, de még egy zenei művet is neki dedikáltatott. Tusor Péter maga is úgy véli, és ezzel egyet kell értenem, hogy tanulmánya fontos eredménye a Pázmány és horvát egyháziak közötti konfliktus kezdeteinek

feltárása. A zágrábi káptalan oszlopos kanonokja, Verbanovich Gáspár VIII. Orbán pápához fordult és feljelentette Pázmányt. Ez a lépés nem csak egyházi, de magyar törvényeket is sértett. Ezt megelőzően csak 1517-ben a körmendi ágostonrendi szerzetesek indítottak pert Bakóc Tamás esztergomi érsek ellen. A tanulmány a feljelentést és következményeit is bemutatja. Erdődy János kinevezése után egy horvát egyházi kör az egri püspökség jövedelmeivel visszaélt. Mindez azonban Bethlen Gábor hadjáratai miatt nem került előtérbe, ezért csak kilenc év múlva, a hadjáratot lezáró békét követően vált sürgőssé a kérdés rendezése. 1625-ben a soproni országgyűlésen Pázmány Péter felmentette Erdődy Jánost, helyére Pyber Jánost nevezte ki, és vele megkezdődhetett az egri egyházmegye és egyúttal Felső-Magyarország viszonyainak rendezése is.

Mihalik Béla Telekessy István, csanádi püspöki kinevezésének eddig kevésbé ismert körülményeit tárja elénk. Minthogy a csanádi egyházmegye az oszmán hódítás során lényegében elpusztult, a csanádi püspökök a szegedi ferences elöljáróra bízták, hogy az egyházmegye feladatait ellássák. Bár már 1689-ben kinevezték, a Temesközben zajló állandó harcok miatt Telekessy csak 1696-ban indította el püspöki címének megerősítési eljárását, Kollonich Lipót esztergomi érsek biztatására. A kánoni kivizsgálás folyamatát mutatja be a szerző, és a jegyzőkönyv egyik tanúvallomását elemezve azt az eddig ismeretlen életrajzi adalékot is közli, hogy Telekessyt korábban a bécsi udvar magyar királyi kancellárnak is felkérte, de ő ezt visszautasította. Miután a nunciatúrán az eljárás gond nélkül lezajlott, a konzisztóriumon azt a második előterjesztésre gratis folytatták le, tekintettel a csanádi egyházmegye elpusztult állapotára. Telekessyt 1699-ben áthelyezték az egri püspöki székre, a csanádi egyházmegye újjászervezése pedig csak Temesvár töröktől való visszafoglalása után kezdődött meg az 1720-as években.

Oláh P. Róbert tanulmányában Zichy Ferenc győri püspök (1743–1783) római ágense, Bartolomeo Pinto Poloni levelein keresztül mutatja be az 1769. évi, európai jelentőségű konkλάβét, és összeveti azokat más korabeli jelentésekkel is.

Mons. Tóth Tamás a székesfehérvári püspökség legkorábbi, 1777. évi kinevezési eljárását ismerteti, tanulmányában a Vatikáni Apostoli Levéltár Konzisztoriális Levéltára és a bécsi Apostoli Nunciatúra anyagait is feldolgozta.

Nagy Katalin, a Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport vatikáni kutatási rezidense a kutatócsoport névadójának a Vatikáni Apostoli Levéltárban 1881 és 1885 között benyújtott, ma is külön engedéllyel kutatható kutatási kérelmeit elemezte. Vizsgálata során kikristályosodtak a *Monumenta Vaticana Historiae* sorozat kezdeti pillanatai, és bizonyítást nyert, hogy Fraknói kész koncepcióval kezdte

meg kutatómunkáját: célja a hazai és apostoli tudományos kutatás szilárd alapjainak megteremtése volt.

Véghseő Tamás újonnan feltárt források segítségével értelmezte Szent X. Pius pápa Christifideles graeci kezdetű bullájának utóéletét. A hajdúdorogi egyházmegyét 1912-ben állította fel a pápa a magyar görögkatolikus hívek számára. Ezt a magyarországi románok, valamint a román királyság közvéleménye a magyar kormány támadásaként értékelték, mivel parókiáinak közel felét az erdélyi román metropólia egyházmegyéitől sorolták át. A trianoni békeszerződés, majd a második bécsi döntés befolyásolták a bulla értelmezését. A tanulmány két magánlevél és egy diplomáciai emlékeztető segítségével azt mutatja be, miként látta a kérdést a román politikai élet markáns alakja, Mariu Theodorian-Carada szenátor.

Sági György tanulmányában Alvary Gascoigne budapesti angol rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter (1945–1946) Grósz József kalocsa-bácsi érsekkel (1943–1961) nem sokkal a szovjet megszállás után folytatott megbeszéléseiről szóló jelentéseit elemzi és ágyazza történeti kontextusba. Rendkívül érdekes olvasni, miként vélekedett a brit diplomata a „keleti mintájú demokrácia” mibenlétéről.

Rétfalvi Balázs tanulmánya Tomek Vince piarista generális egyházi diplomáciai tevékenységét tárgyalja, aki nemcsak Czapik Gyula esztergomi érseket segítette római látogatása során 1948-ban, hanem a Pápai Államtitkárságot is tanácsokkal látta el. Tomek Vince nyomon követte a magyarországi eseményeket, a II. Vatikáni Zsinat alatt zajlott tárgyalásokat, és mindezekről naplót is vezetett. Hagyatékának feldolgozása folyamatos.

A most bemutatott kötetről összességében elmondható, hogy alap kutatások eredményeit tartalmazza, sok új, eddig ismeretlen forrással – és általuk új szempontokkal – gazdagítja az egyháztörténeti kutatást, és a Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport tradícióihoz, valamint az alkalomhoz, amire készült, egyaránt méltó.

(ism.: Orsós Julianna)

„HŰSÉG ÉS MEGÚJULÁS – A SZERZETESI ÉLET
MAGYARORSZÁGON 1950–2000.” SZERKESZTETTE:
FEJÉRDY ANDRÁS. MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI
ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM), HISTORIA
ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY, BUDAPEST,
2021.

„HŰSÉG ÉS MEGÚJULÁS – A SZERZETESI ÉLET MAGYARORSZÁGON
1950–2000” [FIDELITY AND RENEWAL – MONASTERY LIFE
IN HUNGARY, 1950–2000]. ED.: ANDRÁS FEJÉRDY. MAGYAR
EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM),
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY, BUDAPEST,
2021.

Hiánypótló kötet látott napvilágot 2021-ben a Magyarországi Szerzeteselőjárók Konferenciáinak Irodája kezdeményezésére, ami nemcsak egyháztörténeti, de művelődéstörténeti szempontból is kiváló műnek számít. A kötet a magyarországi szerzetesrendek sorsát mutatja be a XX. század második felében, a címe jól mutatja a két aspektust: ez a fél évszázad magában foglalja a diktatúra alatti hűséget és a rendszerváltást követő megújulást is. Egy 2018 őszen elkezdett kutatási és értékművelő projekt záródokumentuma ez a mű, ami – kapcsolódva a szerzetesek magyarországi szétszórásának 70., a rendek újraindulásának 30. évfordulójához – konferenciával egybekötve került volna az olvasók elé 2020-ban, de erre a járványhelyzet miatt nem került sor. Ám a kötet, az eredeti terveknek megfelelően, 2021-ben megjelent, hiánypótló voltát, forrásdokumentum-értékét pedig az is igazolja, hogy nemcsak az írott, fellelhető források közül válogat, hanem – a legszélesebb módon – autentikus jelleggel, személyes visszaemlékezésekkel is színesíti az újraindulás időszakának történetét, a három évtizeddel ezelőtti küzdelmes, nehéz időszakot.

A kötet címéül választott két szó: hűség és megújulás szervesen és jól illeszkedik a kötet tartalmához, jól jellemzi a könyv szerkezetét, két pillérét is. A hűség az ateista időszak alatti bátor kiállást, az illegalitásban vagy fél-illegalitásban működő szerzetesrendek tevékenységét, a megújulás pedig az 1989 nyarán egyre intenzívebbé váló folyamatokat reprezentálja. Az egyszerű borítóra keresve sem találhattak volna jobb, hasonlóan mély tartalmat hordozó képet, mint Szent II. János Pál pápa magyarországi látogatásának egy emblematisztikus eseményét: a szerzetesekkel való találkozását a Mátyás-templomban. Személye összeköti az 1990 előtti újjáélesztés küzdelmeit és az újraindulás nehézségeit is.

A téma megértéséhez rendkívül fontos a történeti kontextus, a szerzetesrendek betiltásához vezető eseménysor ismerete. A kötetet ennek megfelelően a szerkesztő, Fejérdy András széles spektrumú, tartalmas, szerényen csak vázlatnak jelzett, valójában azonban rendkívül átfogó tanulmánya nyitja, melyben áttekinti az 1950-es állam és egyház közötti „megegyezéshez” vezető utat, a szerzetesség szétszórásban töltött évtizedeit, valamint a rendek működésének helyreállítására vonatkozó törekvéseket. A szerző számba veszi azon szűk lehetőségek főbb típusait, amelyek a szerzetesek előtt nyitva álltak az 1950 utáni Magyarországon, kitérve az illegalitásban való működésre, az egyházmegyei papi vagy más jellegű alkalmazásra, a világi munkavállalásra, valamint az emigrációra is. A szerzetesek szűkülő mozgásterét bemutató tanulmány gazdag levéltári kutatásra, valamint Gergely Jenőnek az 1950-es „megegyezésről” szóló forráskiadványára épít. E tanulmány is mutatja a kötet művelődéstörténeti vetületét, hiszen a címéhez hűen, tiltott és túrt utakat vázol fel a papi és szerzetesi sorsokból, a szerzetesek társadalmi helyzetéről és lehetséges szerepvállalásáról, a titokban működő csoportokról, a túlélés és az újrakezdés nehézségeiről, s mindezek révén a Kádár-kori társadalomképhez, valamint a rendszerváltás társadalmi vonatkozásaihoz is adalékként szolgál az olvasó számára.

A tanulmányok sorát Bögre Zsuzsanna összegzése folytatja, aki a női szerzetesrendek túlélési stratégiáit mutatja be az olvasóknak. A nővérek sorsát az iskolák államosításától a rendszerváltásig tartó négy évtized küzdelmes időszakában nyomon követő összegzés a Miaszszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek Társaságának példáján keresztül ismerteti a szerzetesrendek állami intézkedésekre adott „válaszait”. Az előző tanulmányt mintegy – időrendi síkon – folytató írás az eseményeket így nemcsak általánosságban, hanem a rend szemszögéből is felvázolja. A szerző a tanulmány végén mellékletben közli Grósz József kalocsai érsek – akkor, Mindszenty József bíboros bebörtönzése után a magyar püspöki kar elnöke – 1949-ben kelt, „az Apostoli Szentszék utasítása szétszórás esetére” c. levelét, ami a kutatók számára is nagy forrásértékkel bír.

A kötet harmadik tanulmányát Koltai András, a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának levéltárosa jegyzi, aki a kádári diktatúra utolsó éveinek időszakát vizsgálva mutatja be azt a folyamatot, amelynek során 1986 és 1989 között a szerzetesrendek a tiltástól eljutottak az elismerésig. Munkájában nemcsak általánosságban szól a szerzetesrendek utánpótlásának nehéz és körülményes helyzetéről, de a tanulmány végén egy táblázatban részletes létszámadatokat is közöl. Az 1950-es és az 1989-es állapotokat összehasonlító adatsorokból számszerűen nyomon követhető a magyar szerzetesség létszámának változása. Az utánpótlás helyzetét jól szemlélteti, hogy

a táblázat külön jelzi azt is, hány fiatal, munkaképes szerzetes volt az adott rendben a rendszerváltáskor. A számadatokon egyúttal az is jól tetten érhető, hogy a diktatúra milyen pusztítóan hatott akár a legálisan, akár az illegálisan működő rendekre. Előbbire jó példa a ferencesek kapisztránus provinciája, melynek létszáma 1950-ben 369 fő, 1989-re a felénél is kevesebb, 172 fő volt; utóbbira pedig az 1950-ben a legnagyobb létszámmal rendelkező, 400 fős jezsuita rend, amelynek létszáma a rendszerváltozás idejére 73 főre apadt. A női rendeknél is hasonló tendencia figyelhető meg: a legnagyobb létszámú, ám betiltott Megváltós Nővérek például az 1950-es 1135 fős létszámhoz képest a rendszerváltáskor 355-en voltak.

A tanulmányok sorát Kőfalviné Ónodi Márta folytatja, aki a Magyarországi Rendfőnöknők Konferenciája és a Férfi Szerzeteselőjárók Konferenciája történetét mutatja be úttörő tanulmányában. A szerző nem csupán a közös előjárói konferencia megalakulásának körülményeit, nehézségeit, az intézményes keretek létrehozását megelőző együttgondolkodás időszakát tekinti át, hanem gazdag és tartalmas képet ad a két testület ezredfordulóig tartó működéséről is. A további tanulmányok már a rendszerváltást követő újrakezdés utáni éveket idézik meg. Schanda Balázs jogász rövid, kiváló munkája az újraindulás jogi kereteit mutatja be, melynek során kitér olyan fontos témákra is, mint az egyesülési szabadság kérdése vagy az ingatlanrendezés ügye. Ez utóbbi témát mélyíti el Fedor Tibor tanulmánya, amely az ingatlanok elkobzásáról, valamint az 1990 utáni helyzetről szól. A szerző kiemelten tárgyalja a tulajdonviszonyok kérdését és az épületek sorsát az olyan „emblematis” helyek esetében, mint például a pesti piarista rendház, a tihanyi apátság, az Irgalmasrendi Kórház, a Szent Imre Gimnázium, a jezsuiták pesti vagy éppen a görögkatolikusok máriapócsi rendháza. A tanulmány mellékletében közölt kárpótlási folyamatot összegző táblázat részletes számadatokkal illusztrálja a leírtakat. A tanulmányok sorát Deák Viktória Hedvig domonkos nővér történeti-teológiai összegzése zárja, amely a magyar szerzetesség közelmúltjának történetét és jelen helyzetét nemzetközi kontextusba illesztve értelmezi.

A kötet első részét egy, a Bonum TV-ben rögzített kerekasztal-beszélgetés színesíti, amelyben az oral history módszerével: személyes visszaemlékezésekkel idézik meg az újraindulás, az újrakezdés nehézségeit, dilemmáit, örömeit és feladatait. Ebben a 2020 őszén vetített műsorban Dobszay Márton Benedek ferences szerzetes három egykori előjáróval beszélgetett: Németh Emma szociális testvér, Ullmann Péter Ágoston korábbi gödöllői premontrei perjel, valamint Várszegi Asztrik pannonhalmi nyugalmazott főapát idézte meg emlékeit az 1990-es évek elejének tevékenységéről. A némileg sajátos megoldás – a televízióban elhangzott beszélgetés leírt változata – csak látszólag

tűnhet különállónak, azt elolvasva nagyon is látszódik: szervesen kapcsolódik az addigi tanulmányokhoz, sőt: előrevetíti mindazt, amit a könyv második nagy egysége tartalmaz.

A kötet második részében ugyanis forrásokat olvashatunk, amelyek három fő csoportba sorolhatóak. Az első egység azokhoz az iratokhoz nyújt levéltári útmutatót, amelyek Takács Nándor karmelita szerzetes, székesfehérvári püspök, a püspöki kar egykori szerzetesügyi referense, az újraindításért felelős püspök levelezéséből valók. Ezeket Sági György válogatta és szintén ő készítette az útmutató leírásokat az iratokhoz. A második egység a szerzetesrendek helyzetjelentéseit tartalmazza az újraindulás időszakából. A nagy történeti értékkel bíró dokumentumokból nemcsak történeti adatok nyerhetők, de a szerzetesek akkori, meghatározható sorai között kiolvashatók az újrakezdésbe vetett reményteljes gondolatok is – ily módon túlmutatva az egyháztörténeten és kapcsolódva a kötet művelődéstörténeti aspektusaihoz is. A harmadik egységet Priscilla Celi belga nővér 1998-as, személyes hangvételű összegző gondolatai zárják, aki ekkor az újraindulás tapasztalatairól beszélt Dobogókőn a magyar előjárók előtt. A kötetet egy Sági György és Pető Éva RJSC által összeállított adattár zárja, amely felsorolja a szerzetes-előjárói konferenciák vezetőit az újraindulás időszaktól napjainkig.

A kötet jól illeszkedik azon korábban megjelent művek sorába, amelyek a XX. századi katolikus egyháztörténetet dolgozzák fel, ugyanakkor a korábban felsorolt, a művelődés- és társadalomtörténethez való kapcsolódásai miatt is értékes és értékes könyv. Gazdag, átfogó és széles spektrumú képet ad a magyar egyháznak, illetve szereplőinek fél évszázados sorsáról – a hűségéről és a megújulásról egyaránt.

(ism.: Veszelyovszki Balázs)

E számunk szerzői / The authors of this issue

BALÁZS EDIT, Ny. főiskolai docens, vezető kutató, FTI-iASK rektori tanácsadó, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem
E-mail: szantoedit08@gmail.com

BALOG IVÁN, Dr. habil. egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Szociológia Tanszék
E-mail: balog.ivan56@gmail.com

BÁRÁNY ZSÓFIA, PhD, tudományos munkatárs, Lipták Dorottya Sajtótörténeti Kutatócsoport, Országos Széchényi Könyvtár
E-mail: barany.zsafia@oszk.hu

BÁNYAI VIKTÓRIA, PhD, tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
E-mail: banyai.viktoria@tk.hu

HEGEDŰS SZABINA, Szegedi Tudományegyetem, Történettudományi Doktori Iskola
E-mail: szbnahegedus@gmail.com

HÉJJAS FLÓRA, doktorandusz, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola
E-mail: hejjas.flora@gmail.com

HUSZÁR MIHÁLY, PhD, történész, főmuzeológus, Marcali Múzeum
E-mail: huszarstruve@gmail.com

KIS JÓZSEF, PhD, MNL B.-A.Z. Vármegyei Levéltára igazgató
E-mail: kis.jozsef@gmail.com

KONRÁD MIKLÓS, PhD, főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete
E-mail: konrad.miklos@abtk.hu

ORSÓS JULIANNA, PhD, ELKH–OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport
E-mail: orsos.julianna@oszk.hu

SIMONIK PÉTER, PhD, egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- Társadalomtudományi Kar
E-mail: simonik.peter@gmail.com

SZŰCS JÓZSEF, PhD, a tatai Kuny Domokos Múzeum muzeológusa
E-mail: homodevianticus@gmail.com

TURBUCZ PÉTER, PhD-hallgató, történész, főlevéltáros, szerkesztő.
MNL B-A-Z Vármegyei Levéltára
E-mail: peterturbucz88@gmail.com

VESZELOVSZKI BALÁZS, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus
Egyetem, BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola
E-mail: balazs.veszelovszki@gmail.com

VÖRÖS KATA, doktoranda, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem,
Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, és tanársegéd, Országos
Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Művelődés- és Kultúratörténeti
Tanszék.
E-mail: voroswkata@gmail.com